

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Редакција
Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Љубинка Трговчевић-Митровић (Факултет политичких наука, Универзитет у Београду)

Секретари редакције
Јелена Рафаиловић

Инострани чланови редакције
Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград), Карл Казер (Центар за југоисточне европске студије, Универзитет у Грацу), Јан Пеликан (Факултет уметности, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара (Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин)

Editorial Board
Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović (Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Ljubinka Trgovčević-Mitrović (Faculty of Political Science, University of Belgrade)

Secretaries of the Editorial Board
Jelena Rafailović

Foreign Members of the Editorial Board
Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad), Karl Kaser (Centre for Southeast European Studies, University of Graz), Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara (Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin)

Адреса редакције
Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address
Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: god.drustv.istor@gmail.com
<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

**ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ**

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXV, свеска 2, 2018.

Београд, 2018.

Лектор
Мила Барјактаревић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Путници у отвореном купеу воза, Београд, 1910.
Историски архив Београда, Збирка фотографија 01165/20549.

Тираж
150

Штампа
„Чигоја штампа” Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.com

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ CONTENTS

Студије Essays

Др Саша Илић,
„Невиност без заштите“ – прича о првом београдском секс-скандалу 7
Saša Ilić, PhD,
„Virginity without Protection“ – The Story of the First Belgrade Sex Scandal

Pieter Troch, PhD,
*Socialist Urban Development in Kosovska Mitrovica:
Compressed Socio-Spatial Duality in a Medium-Sized Industrial City
in Yugoslavia's Underdeveloped South* 33
Др Питер Трох,
*Урбанистички развој у Косовској Митровици у периоду социјализма:
сажета друштвено-просторна двојност у индустријском граду
средње величине на неразвијеном југу Југославије*

Др Александар Игњатовић,
*Иза застора југословенске федерализације: Александар Дероко
и дијалектика идентитета у архитектури средњовековне Србије* 63
Aleksandar Ignjatović, PhD,
*Behind the Curtain of Yugoslav Federalisation – Aleksandar Deroko
and Dialectics of Identity in the Medieval Serbian Architecture*

Из истраживања Reserches

Мр Бојан Стојнић,
Заразне и социјалне болести у Врбаској бановини (1929–1941) 89
Bojan Stojnić, M.Sc.
Infectious and Social Diseases in Vrbaska Banovina (1929–1941)

МА Бојан Поповић,
Слике Совјетског Савеза у међуратној Југославији 111
Bojan Popović, MA
Images of the Soviet Union in interwar Yugoslavia

Баштина
Heritage

Др Алексеј Тимофејев,
*Извештај о путовању митрополита београдског Димитрија
на 300-годишњицу руске царске династије Романов* 135

О идејама и књигама
On Ideas and Books

Др Милан Радовановић,
Друштвена историја у фокусу XXXI 157

Слободан Мандић,
Прикази сајтова (Web адресар) XXIX 163

Упутство за предају рукописа 169

Submitting Manuscripts 171

УДК 316.662-055.2(497.11)''192''(093)
392.64(497.11)''192''(093)

Др Саша Илић, историчар, архивски саветник
Народна банка Србије, Београд
sasa.ilich@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 15.07.2018.
Прихваћен: 10.09.2018.

„Невиност без заштите“ – прича о првом београдском секс-скандалу

Апстракт: *На прелазу из 19. у 20. век Београд се динамично мењао. Поред технолошког напретка и динамичнијих друштвених односа, један од видова модернизације био је прелазак комуникације са личне на медијску (масовну). Један од најранијих догађаја који ће привући енормну пажњу јавности, како присутне у згради Првостепеног суда за град Београд, тако и читаоце најтиражнијих новина, а свакако први из области интимних односа, био је секс-скандал између младе, сиромашне, судске дактилографкиње Радмиле Начић и знатно старијег, добростojeћег трговца Ристе Тодоровића.*

Кључне речи: Београд, суд, секс-скандал, медији, модернизација, женско питање

Београд с краја 19. и почетка 20. века представљао је позорницу динамичних промена традиционалних облика живота. Техничко-технолошки, научни и друштвени развој, они генератори промена које свеобухватно називамо модернизацијом, редефинисали су социјалне односе, дневни ритам живота, навике и спољашњост људи, они су олакшавали, али и *убрзавали* живот, урбанизовали градског човека, мењали му стил живота и перцепције вредности, размекшавали укорене стеге традиционалног морала. Промене су биле бројне, брзе, каткад темелне. Само током три деценије пред Први светски рат Београђани ће први пут видети, добити или употребити телефон, железницу, електричну енергију, водовод и канализацију, трамвај (са коњском, а потом електричном вучом), симфонијски оркестар, рендген апарат, прве високообразоване жене, временску прогнозу, фудбал, аутомобил, песничење (бокс), тенис, модерне дневне новине,

радио-телеграф, универзитет. Након ратног интермеца, у престоници уједињене југословенске државе грађани ће добити нови календар, видеће први *Оријент експрес*, доживеће расправе о *женском питању* и чуће за феминизам, читаће *Суматру* и *Објашњење Суматре* Милоша Црњанског, застајаће с неверицом пред (пре)модерним, кубизмом надахнутим сликама Јована Бијелића и Саве Шумановића, уочиће развој радничког законодавства. Аеро-клубови и ауто-клубови, авионска пошта, хазенашице (женски рукомет) и кошаркашке утакмице постаће део свакодневице. Чуће први пут радио-програм.¹

Међутим, нови проналасци и нови дух нису само олакшавали живот. Брзина којом су се шириле вести отварала је могућност како информисања о стварима од општег интереса (или замишљеног општег интереса) тако и неограниченог дистрибуирања садржаја *пикантне* природе, оног што се раније преносило од уста до уста, сличица и питорескних приказа туђе интиме, над којима се наглас згражало, мада остаје нејасно да ли је то згражање било искрено или више ехо потајне зависти. Била је то новина оне дихотомије између традиционалног и модерног, коју је описао Ханс Улрих Велер, оличена у транзицији комуникације са личне на медијску,² али и продукт отварања *женског питања* и отпора који су том питању пружени.³

У женско-мушким релацијама дух новог времена створиће нове слике или ће посебно нагласити неке појаве. Тако ће се, уз остало, формирати клише односа младе скромне заведене девојке и старијег богатог обесног господина (што ће током епохе коју описујемо бити предмет литерарних израза).⁴ Такав синопсис гарантовао је аферу и медијску пажњу,⁵ а то пренаглашено интересовање јавности имало је претечу. Била је то љубавна веза, рођена поткрај 1922. године између двадесетогодишње Радмиле Раде Начић, дактилографкиње Првостепеног суда за град Београд, и двоструко старијег имућног трговца Ристе Тодоровића, сувласника фирме „Тодоровић и Лазич“, са седиштем у центру Београда.⁶ Та

¹ Подаци према: *Модерна српска држава 1804–2004: Хронологија*, Београд, 2004. О бурним променама у изгледу Београда и његових становника у условима наглашене модернизације, настојањима да се та урбана заједница европеизује, али и отпорима том стремљењу види студије: Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2017⁴; Marković, Peđa J., *Beograd i Evropa 1918–1914: Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd, 1992. (у даљем тексту: Marković, P., *Beograd i Evropa...*)

² Wehler, Hans Ulrich, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen, 1975, 15.

³ О *женском питању* првих година Краљевине СХС више у: Marković, P., *Beograd i Evropa...*, str. 51–64; Прпа Јовановић, Бранка, „Процеси модернизације и положај жене у Србији током XIX и прве половине XX вијека“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд, 1994, str. 361–365.

⁴ Дела Бранимира Ћосића (*Покошено поље*, 1933) и Стевана Јаковљевића (*Смена генерација*, 1940).

⁵ Несрећни однос младе сиромашне девојке и богатог момка био је образац који је узбуђивао јавност, мада није био својствен само тим круговима. Marković, P., *Beograd i Evropa...*, str. 63.

⁶ У штампи се, као седиште, наводе две улице, Краља Петра и Коларчева.

веза, након што је неколико месеци доцније једнострано раскинута и изазвала нелагоду у правосуђу (надлежном министарству и суду), више месеци је служила као тема београдској *жутој итампи* и, коначно, довела до кривично-судског епилога, који је усталасао и „скандализовао“ престоницу. Њене последице широко ће отворити шкакљива питања о флерту, предбрачном сексу, вамп-девојкама (дамама које бескрупулозно мењају љубавнике, најчешће због материјалних разлога), превари и остављању, не изостављајући *заинтересовану публику* по страни и наводећи је да се у процесу који ће уследити *определи*.

Београд, тада још мали град,⁷ чије су градске међе једва допирале до линије са истока одређене Дунав станицом, Новим гробљем и Брегалничком улицом, а са југа Шуматовачком, ивицом Карађорђевог парка, Вајфертовом пиваром и околином Сењачке улице, али истовремено и све динамичнија урбана заједница, биће сведок првог судског скандала, који је у основи имао однос интимне природе којим се бавила најшира јавност. Био је сведок скандала зачињеног љубављу, скупим поклонима, алкохолом, преваром, сексом, оговарањима и подметањима – прве секс-афере о којој ће град *брујати* и која ће надугачко бити пропраћена у најважнијим дневним листовима.

Као својеврсна увертира у први београдски секс-скандал сачуван је у Архиву Југославије занимљив предмет Министарства правде Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, формиран почетком 1924. године. Предмет је инициран дописом од 24. јануара, који је Министарству правде упутио *увређени* анонимни грађанин, потписан са „Један из публике“, а већ 4. фебруара уследила је пријава непознатог судског чиновника. Мада обе анонимне, јасно је назначено да је прву пријаву поднело лице које често користи услуге Првостепеног суда за град (варош) Београд, по свој прилици адвокат, а другу неки виши чиновник (можда и судија) истог суда. Временска блискост двеју пријава јасно сугерише да је аутор друге желео да у поступку испитивања истинитости навода појача ефекат оптужби.

Акти наведеног предмета пружају другачију слику живота суда, институције која се углавном препознаје као строго место које једнима улива наду у проналажење правде, а другима страх од казне. Њиховим представљањем у ширим изводима желимо да дамо увод у једну иако непријатну, ипак сасвим свакодневну причу која ће имати одјек далеко већи од свог значаја, те да ближе представимо садржај дух и језик порука (што је посебно важно због утицаја који ће „непристојни речник“ имати на омасовљавање интереса за *аферу*).⁸

⁷ Почетком 1921. године град је имао мање од 112.000 становника, међутим, он ће се за мање од десет година удвостручити. *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834 – 1953*, I, Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, serija B, sveska 1, Beograd, 1953, str. 19.

⁸ Предмет Пов. бр. 17 садржи осам аката: анонимну пријаву (24.1.1924), упит Првостепеног суда за град Београд Градском суду за Београд и Чукарицу (26.1.1924), одговор Градског

Пријаве су теретиле дактилографкињу Првостепеног суда Радмилу Начић за нерад и неодговорност на послу, те за недолично и неморално понашање у граду, али и на радном месту. На основу расположивих података не би се сасвим могла утврдити основаност навода, мада позивање на конкретне сведоке сугерише некакво утемељење. Ипак, не би се могла искључити могућност клевете, или пренаглашавања учињених (не)дела ако су за то постојали разлози, а судећи по будућим догађајима, таквих разлога не да није мањкало већ их је било толико да се не може искључити могућност омање завере.

У пријави упућеној министру др Нинку Перићу⁹ анонимни грађанин навео је како је међу особљем Првостепеног суда видео „ствари које шкандализирају углед поменуте установе квалитетом персонала и његовим понашањем које му не би било дозвољено ни у јавним ноћним локалима“.¹⁰

Грађанин је даље навео:

„Не чуди ме толико што у добу редуцирања чиновника, које често погађа баш сиромашне и поштене особе држите у Вашем ресору девојке – којима је звање званичница Министарства Правде само фирма која их штити, да би ноћу могле оргијати по јавним локалима, својим телом трговати[,] чије свилене моазете¹¹ и свилене чарапе, фурири¹² и парфеме и други луксузи стају месечно више но годишња плата једног факултетски школованог човека, али ме чуди да се те и такве особе, као ругло правде и угледа, које одузимају хлеб сиромашним и честитим особама, држе ту да чине јавне скандале, у сред дана пред публиком, без стида и срама, имао сам прилике да чујем речи: ’курво,

---

суда (1.2.1924), пријаву анонимног чиновника Првостепеног суда министру правде (4.2.1924), белешку са ислеђивања (7.2.1924), реферат секретара суда и изјаву пријављене (8.2.1924) и одговор Првостепеног суда Министарству правде (11.2.1924). Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарства правде Краљевине Југославије (63), поверљива архива, фасцикла (ф.) 3. Изводи из докумената дати су изворно, сем када би се без правописних интервенција изгубио смисао. Испуштена интерпункција и екстензије скраћеног текста (осим неприкладног) дописани су у угластим заградама.

⁹Нинко Перић (Бојић, 1886 – Београд, 1961), правник, професор и радикалски политичар. Био је министар социјалне политике (1923), правде (1924), финансија (1926), иностраних дела (1926–1927), просвете (1927), народни посланик, председник Народне скупштине (1927–1928) и Државног савета (1930–1931) и посланик у Букурешту (1935–1936). *Ко је ко у Југославији*, Београд-Zagreb, 1928 (даље: *Ко је ко...*), 112; „Перић, др Нинко“, Министарство спољних послова, *Листа попечитеља и министара иностраних послова од образовања прве владе 1811. године до данашњег дана*, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/popocitelji?lang=sr> [16.5.2018]

¹⁰АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Пријава, 24.1.1924.

¹¹Моазет (средњовековни француски: *moisette*), изворно: крзнени комад, вероватно од јагњеће ноге; могуће врста хајине украшене крзном. „Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)“, *Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française (ATILF)*, <http://www.atilf.fr/dmf/> [11.06.2018].

¹²Фурир (француски: *fourrure*) – крзно; крзнени капут; огртач од крзна.

прегледао те Др. Живковић¹³, лечио те Др. Цермановић¹⁴, спавала си са ..... у кафани, продајеш се већ три године, вараш људе да си невина па се продајеш[’], и још пуно таквих ствари од којих је публика црвенела.

Распитао сам се и дознао да се ова јунакиња која не познаје стид а коју сам често ноћу и у зору сретао накинђурену и пијану у друштву таквом и тамо где једној честитој особи није било место зове РАДА НАЧИЋЕВА, да је из овог истог суда била отпуштена једном пре две године због неморала, да је пре неколико месеци била поново отпуштена из истог Министарства опет због свог понашања, да је ово последње време провела у Министарству Просвете одакле је у брзо била такође отпуштена, да поново по трећи пут нађе заштиту у Вашем ресору. Да је једна обична проститутка која ноћу банчи и оргија долазећи често и у канцеларију неиспавана и чупава, да је позната и у друштву у ком се креће, као пустоловка, која већ давно упражњава трговину својом лажном невиношћу, извлачећи на тај начин људима новац, ради чега је и било већ код градског суда тужби. Да се и у суду и на улици својим простачким свађама и скандалозним понашањем, толико експонира да је и суд принуђен да интервенише. Да на дужност више не долази, него што долази и да нема способности ни своје име да напише.

Изненађен да једна особа оваквог жанра и још неписмена, без школе и без икаквих квалификација, може у једном надлештву заузимати место, којој је служба само фирма, да је не би полиција гањала одговорено ми је, да она има на вишем месту у суду ’јакe пријатеље’ и да јој нико не може ништа, и да у канцеларијско време и онда када и дође у суд, проведе на то да ради своје личне и рентабилније послове.

Уверен сам Господине Министре да ћете учинити да се овог бламажа и зла заштити једна угледна установа и њен персонал и да нећете дозволити да

---

¹³ Милутин Р. Живковић (1871–1924), познати београдски гинеколог и акушер, власник клинике намењене имућној клијентели, „Санаторијум Живковић“, у Крунској улици 55. Након што је над санаторијумом активирана хипотека, објекат је 1935. године преуређен у Поликлинику градског поглаварства Београда (сада: Студентска поликлиника), а нови „Санаторијум др Живковића а.д.“ (највећи приватни санаторијум у земљи), радио је у Улици краљице Наталије 84 (тешко оштећен у бомбардовању 1941. године). *Време*, 2.7.1924, 9.11.1924, 26.2.1936; *Правда*, 22.4.1934, 4.2.1937; *Општинске новине*, *Службени орган Градског поглаварства града Београда* (даље: *Општинске новине*), бр. 12, 21.3.1935, 144; *Београдске општинске новине*, *Часопис за комунално-социјални, привредни и културни живот Београда* (даље: *БОИ*), бр. 5, 1935, стр. 332–333; Pišćević, Stanislav, „Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941–1945“, *Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji*, III, Beograd, 1989, str. 208.

¹⁴ Др Миливоје Г. Цермановић, специјалиста за кожне и венеричне болести, аутор неколико медицинских публикација. Током рата имао ординацију у Улици Мутаповој 17 и у Краља Александра 84, а од 1929. године на Теразијама 11. Сем приватне лекарске праксе био је и начелник у Министарству социјалне политике и народног здравља, до пензионисања, 24. 8. 1929. године. *Београдске новине*, 19.3.1916, 1.3.1918; *Правда*, 2.8.1929; *Време*, 27.8.1929.

публика преко јавности тражи заштите од вулгарног понашања ових судских питомица.“

Без одлагања, помоћник министра правде упутио је председнику Првостепеног суда пријаву, с молбом да се ствар испита и министарству поднесе извештај. Поступајући по налогу, председник суда Божидар Р. Прокић¹⁵ два дана касније затражио је од Градског суда за град Београд и Чукарицу¹⁶ информацију да ли су пред тим судом подношене ма какве тужбе против Радмиле Начић.¹⁷ У одговору од 1. фебруара 1924. године наведено је да је *Начићеву* тужила извесна Радмила Вучковић због јавне увреде (чл. 213. Кривичног законика), међутим пошто сведоци нису потврдили наводе тужиље, 20. новембра 1923. године донето је решење о обустављању истраге. Постојала је и тужба Видосаве Лазаревић због дела из чл 219. и 210. Кривичног законика,¹⁸ која је још била у раду.¹⁹

Док је трајала преписка између Првостепеног и Градског суда, министру правде стигла је притужба непотписаног судског чиновника:

„(...) Веома ми је непријатно и незгодно што сам принуђен да Вам се обраћам на овај начин и за овакве ствари. Али, у интересу угледа суда, у коме имам част да служим, и у интересу реда и морала – моро сам се одважити на овај корак.

У току прошле године председник суда казнио је трипут Радмилу Начић, пр[а]ктиканта, због нерада и крајње неуредности. У јуну месецу, у очи самог ферија, она се за време канцеларијског рада посвађала са једном својом колегиницом и пред судским особљем, адвокатима и публиком употребљавала речи, које ја овде, по несрећи и мојој и Вашој, морам навести. Окренувши се колегиници, довикнула јој је на сав глас: ’Ко тебе једанпут ј... – тај бежи од тебе; а мене ко ј... – не пушта од себе.’

Сведоци су за овај навод: г. г. М[иодраг] Филиповић, судија,²⁰ Сретен Томић, секретар, Мих[ихаило] Јанковић, инт[ерни] протоколиста и сви писари грађанског одељења.

¹⁵ Божидар Р. Прокић, судија Првостепеног, потом Апелационог и од 1931. године Касационог суда у Београду. Један од оснивача Адвокатске коморе у Београду (1929). Након немачке окупације 1941. године био је један од потписника *Апела српском народу*. *Бранич*, бр. 1, 1925, 15, бр. 7–12, 1929, 145, бр. 1-2, 1931, 76; *Ново време*, Београд, 13.8.1941.

¹⁶ Указом престолонаследника Александра Карађорђевића, од 12. 5. 1919. године, за град Београд и Чукарицу основана су два суда, један којем су у надлежност стављена само кривична ислеђивања и други надлежан за извршење свих осталих послова предвиђених законом о среским и градским судовима. *Службене новине Краљевства СХС*, бр. 41, 20.5.1919, стр. 1.

¹⁷ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Упит Првостепеног суда, 26.1.1924.

¹⁸ Лажно оптуживање, опањкавање и повреда части, као и дело клевете. Иначе, Кривични законик који је тада био на снази у изворном тексту донет је још 29. 3. 1860.

¹⁹ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Одговор Градског суда, 4.2.1924.

²⁰ Миодраг Филиповић, секретар Првостепеног београдског трговачког суда, од 1922. године судија Првостепеног суда за град Београд, а потом дугогодишњи председник Окружног суда у

Ферије је настало, особље се разишло и тај је скандал тако заташкан. За време ферија, дежурни судија г. Бранко Милићевић,²¹ видећи да ова Радмила неуредно долази на дужност и да излази кад хоће без ичијег питања, молио је Господина Министра да је отпусти из државне службе – и она је у августу отпуштена. Иста је судбина постигла и њену колегиницу са којом се свађала. На тај начин Суд се курталисао једне напасти – али за кратко време.

Почетком децембра прошле године, судија г. Бабић,²² који је, узгред буди речено, добар човек али велики женскоарош – савитла председника да ову Радмилу предложи за повраћај у службу, наводећи при томе да ју је за време ферија г. Милићевић отпустио неправедно. Г. Председник, видећи да је оскудица у персоналу, прими молбу, спроведе Министарству са мишљењем и, наравно, Ви сте је поставили – па још са већом платом но што је раније имала! Тек тада ја сам се сетио оне скандалозне свађе и одмах сам молио г. председника да је предложи за отпуст. Он је био у врло незгодном положају. Пре неколико дана молио је да се постави а сада је имао да тражи отпуст! Разумео сам га и даље по тој ствари нисам инсистирао у толико пре, што сам мислио да ће она после повраћаја у службу умерити своје понашање – бар у суду. На жалост она је постала још гора и распуснија. У канцеларији где ради услед тескобе зграде, са њом су још неколико женских и мушких практиканата. Без икаквог повода, она отпочиње разговоре било да неког грди, или прича своје авантуре, и том приликом употребљава такве изразе да неколико тих практиканата напуштају канцеларију и у ходнику сачекују крај ових свакодневних скандалозних причања.

Пре неки дан дошла је у суд њена рођена мати – једна простодушна сељанка – и питала пандуре да ли јој је кћи дошла у канцеларију. ’Синоћ – причала је она служителјима – моја Рада и њена другарица биле су са два господина у вароши. Сви четворо дошли су кући, ту вечерали *на се богами и напили*. Онако загрејани, отишли су у варош и Рада целу ноћ није дошла кући. ’Кад су јој служителји рекли да она у канцеларију још није дошла, мати је отишла. Наравно, пандури су то одмах испричали практикантима. Тек око 10 часова пре подне Радмила је дошла, и кад јој је неко од практиканата рекао да ју је мајка тражила, она је дрекнула: ’Платиће ми та аспида! Шта има да ме чува?

Београду (1936. године накратко прелази у Смедерево). *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 263, Beograd, 23.11.1922, str. 1; *Бранич*, бр. 1, 1932, стр. 50, 52; *исто*, бр. 6, 1935, стр. 313–314; *исто*, бр. 11–12, 1939, стр. 647.

²¹ Бранко Милићевић, судија Првостепеног суда за град Београд (до 1927) и јавни тужилац у Београду (1925). У својству тужиоца подигао је оптужницу против комунистичке делатности Моше Пијаде. Председник Врањског првостепеног суда (1927–1931), па Среског суда у Врању (од 1931). Био је члан Управног одбора Удружења судија са територије Апелационог суда у Скопљу (од 1932). *Бранич*, бр. 2, 1927; *Време*, 27.5.1925, 22.3.1931; *Правда*, 24.11.1932.

²² Момчило Бабић (Београд, 1895 – Београд, 5. 4. 1940), правник школован у Београду и Кану. У Првом светском рату у саставу „Бачког батаљона“ (*1.300 каплара*). Секретар Првостепеног суда за град Београд 1921–1924. Кратко време, 1924. године, секретар Министарства спољних послова и од исте године адвокат. *Бранич*, бр. 4, 1940, стр. 159.

Ја сам слободна. Кад ми се спава, ја ћу да спавам, кад ми се једе, ја ћу да једем а кад ми се ј... ја ћу да се ј...!’

Сведоци за овај навод: чувар зграде, његова жена и сви практиканти који са њом раде.

Мени је част, Господине Министре, умолити Вас да ове наводе проверите – ако хоћете – преко једног од својих инспектора и да потом отпустите из државне службе Радмилу Начић, која због свог неморалног понашања у канцеларији и због крајње неуредности и нерада – не треба више ни једног часа да остане у државној служби.²³

Наредних дана у Првостепеном суду одржано је ислеђивање у вези с анонимним пријавама. Саслушано је више запослених, секретар суда и *Начићева*. Искази нису потврдили наводе притужби, али донекле су пружили слику о Радмилином релативно слободном опхођењу, њеним наступима импулсивности и не баш бираном речнику у таквим ситуацијама (мада ни изблиза онаквим какав је наведен у пријавама). Пред судијама који су водили истрагу М. Ђеловићем и Бранком Јевремовићем²⁴ колега Милорад Бошњакковић изјавио је да од поновног постављања, новембра 1923. године, од Радмиле није чуо нити му је познато да је она у суду или било где „говорила какве погрдне или шкандалозне речи нити да је изговорила наведене изразе поводом доласка у суд њене мајке“. Причала је о својим „авантурама“, али при томе није било безобразних изрза. Говорила је о вези с Тодоровићем, а казала је и да „воли по мало да пије ракије пред ручак или вечеру“, али он је пијану није никад видео. Практиканткиња Анђа Стевчић,²⁵ запослена у истој соби, није чула да је Рада „изговорила речи које су неучтивне и скандалозне“, нити јој је било познато да је при њеном причању било ко морао да бежи из собе. Такође, није јој познато да је мајка изговорила речи наведене у представци Министарства, нити да је Радмила „изговорила речи поводом предњег говора њене мајке“. Лазар Зорић, такође практикант, није чуо ништа у вези с наводим погрдним речима између Раде и њене мајке, а једино је неких месец дана раније чуо да је *Начићева* рекла колегиници Вучковић: „Кад пијем превише ликера дође ми да се срушим.“ Ни колегиница Даница

²³ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Пријава, 4.2.1924.

²⁴ Бранко Л. Јевремовић, дипломирани правник и писар Првостепеног суда у Београду (1919), привремени судија првостепених судова у Тетову и Смедереву (од априла 1921), судија Градског суда за Београд и Чукарицу (од краја 1921) и потом Првостепеног суда за град Београд. Од 1927. године председник Првостепеног суда у Велесу, а доцније у Гњилану. Године 1938–39. судија Апелационог суда у Новом Саду, а 1940. године Апелационог суда у Београду. *Službene novine Kraljevstva SHS*, бр. 46, 22. 5. 1919, стр. 1; *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 82, 13.4.1921, стр. 1; *исто*, бр. 294, 31.12.1921, стр. 1; *Бранич*, бр. 2, 1927, стр. 40; *Време*, 31.10.1933.

²⁵ Анђелија Стевчић остала је и током тридесетих година XX века у служби *грађанских преписа*. *Правда*, 5.1.1933.

Анђелковић никад није „чула да је Начићева рекла шта непристојно и неучтиво у канцеларији судској“.²⁶

Две колегинице, Наталија Коровјева²⁷ и Берта Пишо, такође су посведочиле да не знају ништа о посредном вербалном спору мајке и кћери, али обе су навеле да су морале једном приликом, због Радиног речника, да напусте канцеларију. Наталија је изјавила: „Познато ми је да је једног дана, пре 3-4 недеље у нашој соби био адв[окат] Дојчиновић²⁸ и разговарао са г-цом Начићевом о тужби коју подигла г-ца Начићева против неког господина кога заступа г. Дојчиновић. Том приликом г-ца Начићева рекла је г. Дојчиновићу неке непристојне речи да је мени било непријатно остати и изашла сам из канцеларије.“ Бертин исказ био је готово истоветан. Колега Душан Станковић сећао се, такође, тог дана: „Знам да је пре 3 недеље, када је г. Дојчиновић у соби где радим разговарао са Начићевом ова њему рекла: 'Мене Риста није силом већ ме је опио'. Даљи разговор нисам чуо. Овај је разговор отпочео између њих двоје када је г. Дојчиновић пред свима рекао да је он заступник Ристе кога тужи Начићева што ју је преварио и обећање да је узме за жену није извршио. Друго ништа нисам од ње непристојно чуо.“²⁹

Јелена Вучковић, с којом је Рада била најинтимнија, дала је нешто више детаља и навела да се сећа да је једном приликом, када су остале у канцеларији само њих две и колега Зорић, „читајући новине Б[еоградски] Дневник³⁰ у коме се пише о њој и Ристи Тодоровићу, у шали рекла да ју је Риста у ликеру дао прашак и да је од њега добила вољу да се брука“. Неку другу непристојност Јелена није никада чула, као што јој није било познато да се Рада икад „рђаво“ изражавала о мајци, која јој понекад „доноси у подне ручак у канцеларију“.³¹

Сутрадан, 8. фебруара 1924. године, о владању и раду Раде Начић изјаснио се секретар суда, Момчило Бабић. Он није „никада приметио ничега непристојног нити шкандалозног у њеном понашању и говору“. О сцени приликом доласка адвоката Дојчиновића у канцеларију преписа није ништа знао. У вези с тим додао је да се таква сцена не би могла десити да је Дојчиновић, „као интелегентан и васпитан човек поштовао наредбу која је стављена на вратима преписа и по

²⁶ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Белешка са ислеђивања, 7.2.1924.

²⁷ Потом запослена у рачуноводству истог суда, касније названог Окружни суд у Београду. *Правда*, 5.1.1933.

²⁸ Адвокатски приправник Милосав Дојчиновић (од 1931. године адвокат). *Бранич*, бр. 3, 1931, 142; *Политика*, 16.5.1924.

²⁹ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Белешка са ислеђивања, 7.2.1924.

³⁰ Реч је о листу *Цицварићев београдски дневник*, насталом 1922. године, цепањем редакције *Београдског дневника*. Крста Цицварић (Никојевићи, 1879 – Београд, 1944), анархосиндикалистички активиста, антисемита и новинар. Због контроверзног стила писања сматра се оцем српске *жуте штампе*. Партизани су га, под оптужбом за колаборацију, стрељали без суђења. *Два века српског новинарства*, група аутора, Институт за новинарство, Београд, 1992, стр. 349

³¹ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Белешка са ислеђивања, 7.2.1924.

којој је публици забрањен улазак у ту собу“ и да није повео разговор „коме ни мало није било места у соби где ради судско особље“. Бабић је био уверен да је Радмилу разговор „о човеку против кога је повела кривични спор и са заступником тог човека као девојку сасвим обична образовања и васпитања, а поред тога и доста наивну[,] могао изазвати да каже и оно шта не сме“. Завршавајући реферат секретар је навео да је Радмила Начић „као радник добра и релативно у односу према другим дактилографкињама којима сада суд располаже, она је најбоља, највише предмета израђује и најпоузданија је“³²

Истога дана истрага је завршена саслушањем Радмиле Начић:

„Пре три недеље у подне пред излазак из канцеларије дошао је у собу преписа где ја радим г. Дојчиновић заступник г. Тодоровића противу кога сам ја поднела тужбу.

На питање званичника Бошњаковића упућено г. Дојчиновићу: шта је било са тужбом коју сам дигла против Тодоровића г. Дојчиновић је одговорио и продужио затим и даље ствар о томе обраћајући се и мени. У томе говору рекао ми је ’Ви нисте мали и зашто сте се дали да Вас превари Риста.’ То ме је наљутило и изазвало да му одговорим: ’Риста је подао и нитков и искористио је моменат да ме опије и тако да ми одузме невиност.’ Друго му ништа нисам рекла. Ја не знам да ли је то био повод изласку из осталих собе јер ја нисам ни приметила пошто сам мислила да они излазе из собе пошто је подне зато су и били обучени.

Са г-ђом Вучковић често ручавам заједно и том приликом разговарамо интимне ствари. Да ли сам ја тада њој што говорила што не треба да се каже у друштву ја не знам, јер у поверењу према њој и због наших интимних односа ја на то нисам ни обраћала пажњу.

Мати ми сваког дана доноси 4 године ручак у канцеларију. Мати ме никад није грдила нити сам ја икад и помишљала да би могла о њој рђаво да се изражавам.“³³

По окончању ислеђивања председник Првостепеног суда известио је Министарство правде да је Радмила Начић била, по захтеву дежурног судије, јула или августа претходне године, отпуштена из службе због свађе с једном колегиницом, а да је за практиканта поново постављена децембра 1923. године по одлуци тог министарства, те је даље наставио:

„(...) О владању и понашању г-ђице Начићеве ван суда не знам скоро ништа. Чуо сам да се је била верила са неким трговцем, па је та веридба покварена, и да је због тога она против тога свог вереника подигла кривичну тужбу код

³² АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Реферат секретара Суда, 8.2.1924.

³³ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Изјава Радмиле Начић, 8.2.1924.

градског суда за ислеђење. Чуо сам такође да је због кварења те веридбе против тога трговца поведена кампања преко неког листа, али те написе нисам читао. То је све што о њеном животу ван суда знам.

У канцеларији пре отпуштања свађала се са једном колегиницом, и при тој свађи, како изгледа, није бирала изразе, те је због тога била и отпуштена. Од како је поново ступила у службу, по обавештењима која сам добио, понашања је много бољег. Истина, као што се види из приложених саслушања, она је опет у једној дискусији са г. Дојчиновићем, адв[окатским] приправником, употребила изразе које једна лепо васпитана девојка не употребљава. Исто тако и приликом једног интимног разговора са једном колегиницом ван канцеларијског времена послужила се је изразима који показују да њен речник није много пробран. Али све то онако како је бар утврђено у приложеним саслушањима далеко заостаје иза онога како је она представљена у приложеним пашквилама.

Као радница г-ђица је од свих садашњих дактилографкиња у суду најбоља.

Због тога што суд нема добрих дактилографкиња и што их није могао добити месецима услед мале плате, дао сам мишљење, кад сам упитан из Министарства Правде, да се г-ђица Начићева постави и само са тог разлога и сада мислим да је треба задржати у служби. Ако би у Министарству били другог мишљења молим да се на њено место постави добра дактилографкиња.

Суд овај има четири писаће машине, а према послу требало би имати бар пет, али ни за ове четири машине нема извезбаних практиканата, и на једној од њих сада нико и не ради.

У суду сада препис се највише врши преко судских притвореника, јер по слабој писмености већине садашњих практиканата препис се не би могао никако на време свршавати, и суд би се претрпао (...).³⁴

* * *

Иза неколико архивских докумената крила се несвакидашња прича, из које ће се изродити нетипично суђење, праћено огромном пажњом београдске публике, жељне скандала у маниру енглеских сензација. Суђење које „кроника београдских судова“ није до тада запамтила отпочело је 14. маја 1924. године. Тога и наредна два дана у Првостепеном суду за град Београд одвијао се процес против трговца Ристе Тодоровића, кога је дактилографкиња тог суда Радмила Начић теретила за дела из чл. 188. Кривичног законика, односно за „одвођење и дефлорацију“ („одвођење“ девојке, с преваром и обећањем да ће се њоме венчати). Свакако да то није био први случај суђења по чл. 188, јер је „одвођења“ и обљубљивања уз превару, па и процеса изазваних тиме, било и раније да су

³⁴ АЈ-63, Поверљива архива, ф. 3, Одговор Министарству правде, 11.2.1924.

неки од њих ушли и у правну литературу.³⁵ Међутим, то је било прво суђење које је сензационализмом изазвало енормну пажњу јавности, које је београдску чаршију дигло на ноге, стотине заинтересованих посматрача навело да се тиска око препуне суднице и којим ће најтиражније новине више дана пунити ступце, описујући ток процеса и *пикантне* изјаве супротстављених страна.³⁶

Суђењу је претходила љубавна сторија и њен крах, узавреле страсти након раскида везе, које су укључивале размену неприкладних порука и покушаје дискредитовања друге стране (путем анонимних пријава против Радмиле и написа у таблоидним новинама усмерених против Ристе) и, коначно, тужбу, која је, по свему судећи, довела до притиска на сведоке. Према елементима од којих је саткан поменути случај и вансеријском интересовању јавности могло би се очекивати да су актери афере важне личности епохе. Међутим, реч је о сасвим обичним грађанима. Према документима, Радмила Начић рођена је 14. јуна 1902. године у Крагујевцу. Родитељи Михаило и Милка омогућили су јој да заврши основну (четворогодишњу) школу и дактилографски курс. Године 1921. доселила се у Београд и запослила у Првостепеном суду, а деценију након афере, удала се за Миодрага Михаиловића.³⁷ Други главни актер Риста Тодоровић рођен је 4. марта 1882. године у Варварину од оца Димитрија и мајке Јулијане. Постао је трговац и у Београду је развио посао. Још пре суђења, у јесен 1923. године, оженио се Десанком Јовановић (рођеном 1894. године). С њом је 10. октобра 1925. добио сина Миодрага, да би се у априлу 1940. године развео.³⁸ Међутим, откуд уопште веза младе девојке и Крагујевца и момка већ временског београдског трговца?

³⁵ Пример таквог суђења, око чије су се пресуде различито изјаснили Апелациони и Касациони суд, збио се 1894. године у Неготинској крајини. Неки Јон из Малајнице, према оптужби, без знања мајке, одвео је малолетну Јону Белић у намери да се венча с њом, „па је на варљив начин обљубио а за тим отерао“. Првостепени и Апелациони суд су га осудили на годину и по затвора, чему се Касациони суд успротивио. Међутим, Апелациони суд је Касационом протумачио заблуду, те је пресуда ипак остала на снази. *Нова збирка начелних одлука одељења и опитних седница Касационог суда: Грађански законик, Законик о поступку судском у грађанским парницама, Трговачки и Кривични законик*, ур. Стеван Максимовић, Пожаревац, 1894, стр. 322–324.

³⁶ Сви наводи у вези са суђењем биће, уколико то напоменом није другачије назначено, базирани на текстовима дневних новина: *Политика*, 15.5.1924 и 16.5.1924 (*Једна скупа љубав*), 17.5.1924 (*Г. Тодоровић је ослобођен*), 18.5.1924 (*Београдска недеља*); *Време*, 15.5.1924 (*Београдски трговац оптужује се за одвођење девојке*), 16.5.1924 (*Љубавница или „жена на пробу“*), 17.5.1924 (*Још један буран дан у суду*); *Правда*, 15.5.1924 (*Суђење г. Р. Тодоровићу*), 16.5.1924 (*Други дан претреса г. Тодоровићу*), 17.5.1924 (*Г. Риста Тодоровић ослобођен*).

³⁷ У новинама је дата нешто измењена слика, по којој је Радмила завршила пет разреда гимназије, а у Београд се преселила 1919. године. *Цицварићев београдски дневник*, Београд, 15.12.1923.

³⁸ Историјски архив Београда (ИАБ), Картотека житеља Београда, лични картон N05_0623 (*Начић, Радмила*); исто, лични картон T13_1136 (*Тодоровић, Риста*).

Рада Начић се 3. јуна 1921. године, у намери да нађе посао, преселила у Београд, код сестре Лепосаве и зета Михаила Јовановића, кројача, који су становали у Доситејевој бр. 31, у скромном, чак сиромашном окружењу. Потрага за послом окончана у новембру исте године ступањем у службу Првостепеног суда за Београд, на месту дактилографкиње. У исто двориште у Доситејевој доселио се, у октобру 1922. године, старији, али добростојећи трговац Риста. Све стране које ће се појавити у потоњем процесу сагласне су у неколико чињеница – Рада и Риста су се запазили, зближили и међу њима се развила веза. Оно у чему ће се оштро разићи актери афере и сведоци јесте какве је то врсте везе била.

Рада Начић

Према Радмилином сведочењу, Риста је тражио од њене сестре да их упозна, био је у тим захтевима насртљив и већ после неколико дана изјавио је „свечано да ће је верити“. Уследио је период коректних односа пара, а Риста је Раду обилно даривао разним поклонима. Тако је било до 15. децембара 1922. године, када је Риста навратио у посету док је Рада била сама. Започео је „љубавни разговор“ и убрзо је послао Раду у свој стан да донесе „неки пакетић“, у којем су биле две боце ликера³⁹ и колачи. „На молбу свога пријатеља, пошто иначе слабо пије алкохол, Радмила је попила три винске чаше ликера, од чега се убрзо осетила пијана. Тада ју је Риста, љубећи је и говорећи јој да ће она остати вечито његова, ухватио преко паса и однео је у свој стан, где је учинио све што је хтео.“

³⁹ Ликер „шатрез“. Цицварићев београдски дневник, 4.1.1924.

Пошто је дошла себи, Рада је схватила шта се десило. У очајању је заплакала и претила да ће убити Ристу и себе, међутим он је утешио уверавајући је да ће се њих двоје венчати. Потом је Рада наредних једанаест дана остала у Ристиној соби док јој он није изнајмио стан у Позоришној улици бр. 8. Ускоро је Тодоровић из пословних разлога отпутовао у Милано, одакле се јављао дописницама на којима је, уз остало, стајало: „Увек вас се сећам из овог суморног места“, „Шаљем вам пуно, пуно – зна се“ или „Још увек се држим дате речи“. Када се Риста вратио из Италије „они су живели неколико месеци па је онда он оставио“, да би се нешто касније оженио другом девојком. Због свега тога Радмила је подигла тужбу, оснажујући је уверењем два лекара о свом девичанству пре 15. децембра.⁴⁰

Виђење Ристе Тодоровића било је другачије: „Никад ми није пало на памет да је погледам а немоли да је верим.“ Рада се „натурала“, користећи сваку zgodну прилику да му дође у стан: „Једно време (...) није било сата да не дође у моју собу, чим само види да сам ја ту.“ Риста каже како је говорила: „Ја сам газдарица свога тела“, а пред путовање у Италију пребацивала му је како је се неће сетити због тога што је она сирота девојка. Да би је разуверио Риста јој је из Милана слао дописнице, али у њима није било ничег што личи на *обећање*. У реченици „ја се још увек држим дате речи“ мислио је на обећање да се јави из Италије, а не на венчање. Сумњао је да је Радмила доцније на тим *картама* нешто дописивала, али показало се да је текст неизмењен.

Риста није крио да је „живео“ с Радом, и потврдио је да је до интимног контакта дошло, али тек 20. јануара 1923. године, када се вратио с путовања: „она је дошла у мој стан и улагивањем, гестовима једне блазиране женске, успела је да остане код мене преко целе ноћи“. Након тога, како му је Рада била превелики терет, а њених љубавних услуга није хтео да се одрекне, Риста је изнајмио и намештајем опремио стан у Позоришној бр. 8, где је посећивао и даривао поклонима и готовином. Тако је за неколико месеци потрошио двадесетак хиљада динара, што је била вредност готово трогодишње плате коју је Радмила добијала у суду (600 динара месечно), или двадесет плата доброг занатлије запосленог у неком предузећу. Риста је сматрао да љубавна веза с Радмилом није постојала, већ да је то био само однос у којем је он плаћао сексуалне услуге, а о веридби и, нарочито, насилној обљуби, није могло бити ни речи.

Раскид везе и Ристина женидба дубоко су озлоједили Радмилу. Она му је ускоро послала више увредљивих писама, писаних тако *безобразним* и *скаредним* речником да ће њихово читање, доцније, на суђењу, изазвати *згранутост* публике и излазак појединаца из сале. Радмилин емотивни крах, по свему судећи, временски коинцидира са сукобом који је имала са колегиницом, због којег је

⁴⁰ Уверење су, након прегледа, на којем је инсистирао Риста Тодоровић, издали др Јаша Фатић и др Душан Берић. *Цицварићев београдски дневник*, 30.12.1923.

привремено остала без посла (лето 1923). Неколико месеци касније уследила је кривична тужба, а потом, од краја исте године и Радмилино настојање да Ристу јавно дискредитује написима (фелџоном) који су, у вези с њиховом љубавном афером, објављивани у листу *Цицварићев београдски дневник*,⁴¹ те очигледан Ристин *противудар*, оличен у два анонимним пријавама Министарству правде.

Радмила је од Првостепеног суда тражила да за „изгубљену девојачку част“ Риста буде кажњен са 210.000 динара и десет година робије. Како суд дуже време није донео решење да се оптужени стави у притвор, она се жалила Апелационом суду, који је предмет проследио Касационом суду. Сматрајући да има основа за суђење, Касациони суд је 5. маја 1924. године наредио да се Тодоровић притвори и изведе пред суд. Тако је пред судским колегијумом Првостепеног суда, који су чинили председавајући Ђорђе (*Политика* пише: Коста) Костић⁴² и чланови Милутин Петровић и Рада Никодијевић, отпочео кратак процес, који ће неколико дана увесељавати београдску публику и читаоце дневних новина.

Београдски скандал подсећао је на енглеске процесе у којима су преварене веренице тужиле своје несуђене мужеве. Британско законодавство било је строго према мушкарцима који би некој девојци обећали да ће је узети за жену, а онда је оставили. Такви вероломници осуђивани су на високе новчане казне, у корист напуштених вереница. То је, према писању *Политике*, довело дотле да се појавио слој „професионалних напуштених жена“, које су „намамљивале“ мушкарце да се у њих заљубе и да им саставе неко писмо пуно обећања, па онда чиниле да их ти мушкарци оставе како би их тужиле (ради одштете или приморавања на брак).⁴³

У београдском скандалу правничко умеће сучелиће адвокати који су били не само запажена правозаступничка имена већ и лица која су оставила дубљег трага у животу Београда. Страну тужбе заступали су Драгољуб Тодоровић⁴⁴ и

---

⁴¹ У тим новинама од децембра 1923. до марта 1924. године, у више од 40 наставака, излазио је роман о несрећној девојци Радмили, коју је преварио обесни богат трговац Риста Тодоровић. Новине су причу најавиле као: „(...) тужну историју једне сироте девојке, коју је један трговац са Теразија одвео, опио, упропастио и оставио на улици. Овај је роман у толико интересантнији што ће се у њему у правој боји илустровати малициозно схваћање морала и перверзитата наших трговачких кругова“. *Цицварићев београдски дневник*, 11. 12. 1923. година. Сасвим је могуће да је подстицај за такве написе у штампи дао Радмили тим адвоката.

⁴² Коста је постао судија Првостепеног суда 1900. године, а Ђорђе је био судија у време афере. *Бранич*, бр. 7–8, 1900, стр. 351; *Време*, 13. 2. 1925.

⁴³ *Политика*, 15. 5. 1924.

⁴⁴ Рођен у Београду 1898. године (отац Младен, најпре абаџија, а потом првак Народне радикалне странке и народни посланик). Добровољац у Првом светском рату. Школовао се у Француској. Службовао у Београдском варошком суду, па отворио адвокатску канцеларију. Истакнути члан Југословенске радикалне заједнице. Године 1936. именован за потпредседника града

Светолик М. Гребенац,⁴⁵ а одбрану су износили Витор Крстић⁴⁶ и Михаило С. Дојчиновић.⁴⁷

Први дан суђења, током кога ће се изјаснити тужила и њени заступници, оптужени и више сведока обе стране, већ је привукао велику пажњу јавности. Сва седишта за публику била су заузета, а још већи број грађана стајао је у сали. Међу публиком био је готово сав *персонал* суда, четири судије, а појавиће се и Марко Ђуричић, председник посланичког клуба Радикалне странке и један од најповерљивијих људи Николе Пашића.⁴⁸ Пред оптуженим Тодоровићем, приметно задриглог врата, али обученог у лепо одело и дубоке шими ципеле, и Радмилом Начић, сувоњавом лепом девојком, ситног, напудраног лица, председавајући је читањем тужбе отпочео уобичајени судски поступак, упознајући скандала *гладну* публику с детаљима спора.⁴⁹

Уследило је обраћање заступника Гребенца, који је изјавио да тужила остаје при наводима тужбе и захтевом за обештећење (200.000 динара као накнаду за „обешчашћење“ и 10.000 динара „за учињене парничне трошкове“). На позив судије устала је видно узбуђена Радмила. На питања је одговарала слободно, али се често „губила“. Она је описала околности сусрета са Ристом, вечери у

Београда (за мандата председника Владе Илића). *Општинске новине, Службени орган Градског поглаварства града Београда*, год. 54, бр. 18–19, 1936.

⁴⁵ Гребенац (Ваљево, 1887 – Београд, 1957), адвокат и новинар, учесник балканских ратова и Првог светског рата, током Другог светског рата заробљеник у Нирнбергу. У Београду, на Облилићевом венцу, између два рата, имао је ортакчу адвокатску канцеларију. Заступао је одбрану на суђењу Моши Пијаде (1925). Милорад Радојчић, „Ваљевски јавни правозаступници до Првог светског рата“, *Гласник*, бр. 42, Ваљево, 2008, стр. 38–39; *Време*, 27.5.1925; *Ко је ко...*, 40.

⁴⁶ Након правног факултета био је у полицијској служби на Космају, у Београду и Лебану. Начелник среза у Кривој Паланци (1912), секретар Начелства у Скопљу (1913) и Ђевђелији (1914. и 1918–1919), током рата у Солуну помоћник шефа јавне безбедности, потом начелник округа у Колашину (1919), па шеф кабинета у Министарству унутрашњих дела. Након распада радикалско-демократске коалиције, крајем 1922. године, пензионисан је и отворио је адвокатску канцеларију у Београду. Од 1932. године потпредседник Општине града Београда. *Време*, 25.11.1930; *Општинске новине*, год. 50, бр. 19, Београд, 12.5.1932, 289; *БОН*, год. 50, бр. 4–5, 1932, стр. 256.

⁴⁷ Дојчиновић (1881–1944), син трговца из Крушевца, старији брат Уроша Дојчиновића, рударског инжењера, драмског писца и преводиоца и Милосава, доцније адвоката (истог оног који се вербално расправљао у канцеларији Р. Начић). Након рада у крушевачком суду (писар око године 1908) најпре је био адвокат у Крушевцу (током Првог светског рата), а потом у Београду. *Српске новине*, Београд, 1908, 1; *Српски биографски речник*, том 3, Д–З, Нови Сад, 2007 (даље: *СБР*), 337; *Правда*, Солун, 29.4.1917, 1; *Правда*, 1.11.1932, 11; Милорад Сијић, *Значајни људи Крушевца (1833–1944)*, Крушевац, 2012, стр. 38, 337–338.

⁴⁸ Марко Ђуричић (Ваљево, 1861 – Карлове Вари, 1926), судија и политичар. Од 1902. године председник првостепеног суда у Београду, касније касациони судија, министар правде (1921, 1925–1926), министар припреме за Уставотворну скупштину (1924) и социјалне политике (1925). *СБР*, стр. 668–669.

⁴⁹ Занимљиво је, мада каузалну везу не можемо потврдити, да се гротескни лик кожарског трговца и почасног конзула *Никарагуе*, из Нушићеве драме „Госпођа Министарка“, такође зове Риста Тодоровић.

којој се опила и била „однета“ у његов стан, и њихове љубавне везе. На питање да ли је била свесна „у моменту обљубе“, она је кроз сузе одговорила да јесте: „Ја сам, и ако пијана, осетила бол и трагедију своју. Али нисам имала снаге, била сам сва обамрла. Глава ме је силно болела.“ На занимање судије зашто је наредних једанаест дана провела у Ристином стану иако је могла побећи у његовом одсуству, Радмила је изјавила: „Кад сам се оне ноћи пробудила (...) ја сам повраћала. Глава ме је много болела. Било ми је дошло да се убијем. Тада је он [Риста] рекао (...) да се умирим и да ми неће бити ништа. Рекао је да ће се са мном венчати. Шта сам друго могла него да послушам.“

Риста Тодоровић

Док је Радмила одговарала на питања, оптужени Тодоровић „мирно слуша и једе бомбоне“. Када је изведен да одговара, Риста брзо говори, прелазећи са једне теме на другу, не збуњујући се и не дозвољавајући да у унакрсном испитивању буде „утеран у лаж“. Риста је тврдио да је случај инсцениран, да се Радмила њему наметнула, а када је на везу пристао, да је он у њој поклонима заправо плаћао сексуалне услуге, те да никаквог обећања брака није било. Гребенац је покушао да дискредитује Ристину тврдњу да је први однос са Радмилом имао

20. јануара (1923), тиме што се датум времена проведеног са „јавном женском“, како је Тодоровић представио Раду, не памти: „И кад човек проведе једну ноћ са таквом женском, ми то, господо, из искуства знамо (смех), такви се успеси не бележе у нотес и човек се тешко сећа и месеца а камо ли датума.“ Међутим, Риста је догађај повезао с датумом повратка из Италије, записан у пасошу.

Судија је инсистирао на поклонима, односно њиховој претераној вредности, међутим Тодоровић се правдао говорећи: „Ја сам онда био нежењен (...) и имао сам рачун, требала ми је, господо, жена.“ На примедбу судије да је то много, Риста је одговорио да је плаћао „као и други људи“, да би судија Костић, уз смешак и кикотање публике у сали, закључио: „Знам, знам, али постоји уверење да се то може добити за мање паре.“

Током суђења било је испитано више од петнаест сведока.⁵⁰ Њихови су искази, што је сасвим разумљиво, били не само различити већ и контрадикторни. Радина сестра, Лепосава сведочила је у њену корист, и „један трговачки помоћник са шими ципелама“. Нарочито повољан исказ за тужилу дала је Даница Влашк(ов)ић, која је тврдила да је била присутна када је Риста, загрливши Раду, изјавио да је она његова вереница и наставио: „Ми овако по старински (...) прво жену у кућу, па онда венчање.“ Међутим, он је изјавио како ту особу никада није видео. Кројачки радник Стаматовић сведочио је како је Риста често долазио у стан Радиног зета, па тамо и ручавао, а кад је представљен као будући зет, није се томе опирао. Остало двоје-троје сведока тужбе нису умели ништа одређено да кажу. Радмилина одбрана намеравала је да позове још два, потенцијално важна сведока, зета Михаила Јовановића и др Стојимировића,⁵¹ али суд то није дозволио, јер је током претходног претреса донео одговарајући закључак.

⁵⁰ Током два дана расправе испитани су: Драгомир Ђурчић, раније трговачки помоћник код оптуженог; Радмилина сестра Лепосава Јовановић и пријатељица Даница Влашк(ов)ић, чиновница из Панчева; Јован Стаматовић, кројачки радник који је раније становао код Радиног зета; извесни Тоша Тодоровић; Јордан Давидовић, трговачки помоћник у Тодоровићевој радњи; Вукашин Брна(њо)шевић, раније трговачки помоћник код Тодоровића; Видосава Лазаревић код које је Рада становала у Позоришној (данас: Француска) бр. 8; Милован Спасојевић, станодавац Начићевој од маја до августа 1923; Михаило Крстић, чиновник Министарства аграрне реформе; Милица Трифуновић, практиканткиња Првостепеног суда; Јеврем Солдатовић, ортак оптуженог; Руго Полети, деловођа у радњи колеге трговца Спасојевића; Ненад Јегд(л)ић, месар, познаник Радиног зета, који је од јесени 1922. године живео у Тодоровићевом стану, као и Јегдићева супруга Наталија; Драгољуб Протић, Ристин пријатељ, шеф правног одсека Министарства саобраћаја и бивши председник суда; Милосав Дојчиновић адвокатски приправник и део тима одбране.

⁵¹ Вероватно психијатар др Душан Стојимировић, лекар и управник Душевне болнице у Београду и један од напризнатијих „практичара“ у граду. Стојимировић је рођен 1870. у Смедереву, гимназију завршио у Београду, а медицину студирао у Бечу; у периоду 1896–1908 радио у више места у Србији, да би онда ступио у Државну болницу за душевне болести у Београду. Након пензионисања 1932. године отворио приватни душевни санаторијум „Др Стојимировић“ у Београду, Звечанска бр. 4. *Правда*, 6.2.1933; 12.6.1933; *Време*, 22. 5. 1932.

Сведоци одбране били су грубљи, али и забавнији за све бројнију публику у судници. Они су настојати да дискредитују Радмилу, да је прикажу као лажливу „лаку женску“, готово проститутку, која је у Ристи видела добру прилику, „сигурног човека“ у материјалном смислу и начин да путем везе с њим „пошто пото дође до новца“. Трговац Спасојевић изјавио је: „Та женска не зна за стид (...) Усред бела дана она изађе на терасу само у кошуљи и тако искупља децу на улици која јој добацују све могуће сокачке вице“ и наставио је исказ на начин који се „у новинама не може написати“, али је зато изазвао „доста смеха“ присутних. Радмила је тог сведока неколико пута збунила приговорима, „да није стигао ни једне да проговори“. Међутим, „после једне такве победе она је почела задовољно да се врцка враћајући се на место“, због чега је била озбиљно опоменута.

Други дан претреса донео је још већу радозналост публике. Ходник је био препун света, који се тискао и из новина упознавао са случајем. Они који нису били присутни првог дана нису само читали, већ су се и распитивали код *верније* публике. Одација (вратар) Ђорђе, имао је пуне руке посла да одржи ред. Након што су врата суднице отворена, улазило се „на врат на нос“. Гурање је било неподношљиво. „Једна госпођица умало што није закукала кад се нашла прикљештена на прагу, одакле није могла да се макне читав минут ни на једну ни на другу страну.“ Ни публика која *се дохватила* седишта није у сали могла седети, пошто су они на ногама дошли до самог оптуженог, готово га окруживши.

Иако је и одбрана имала сведоке који нису ништа одређено могли, или хтели рећи (станодавац Полети није знао ко је Радмили плаћао закуп његовог стана, мада је евидентно да она то није могла од своје зараде), ипак је неколико њих било веома речито у заступању Ристе Тодоровића. Њихово опште место је да је Радмила неморална особа која је хтела да искористи Ристино богатство, да су њене намере биле нечасне, да је слободног понашања и спремна на лаж, исказали су сумњу у лекарска уверења која су сведочила о њеном девичанству и мање или више директно оптужили је за проституцију.

Најсликовитије је било сведочење месара Ненада Јегд(л)ића, добро угоје-ног господина „изгужваних масних панталона“. Сведок је одраније познавао Радиног зета, који му је у јесен 1922. године помогао да изнајми стан код Ристе Тодоровића. Већ тада, приликом првог сусрета, у зетовом стану, Радмила је „истрчала из собе где се купала“ и пружица Јегдићу мокру руку. „Ја, право да вам кажем, не хтедох да је ухватим за шаку, пошто нисам знао како се и куда се то она купа, него је дохватим онако, видите, изнад шаке (...) Била је тада само у кошуљи.“ Те речи изазвале су „веселост код публике“. Јегдић је даље причао како је Рада волела да се појави „деколтована“, односно полунага, и како се без срама „молује пред огледалом“, чак и у његовом присуству. А кад би завршила „са тим лицкањем, почне ти та женска да игра и пева: *Јој докторе,*

срце ме боле!“ Ради дочаравања публици, гојазни Јегдић се дохвати испод свог стомака и заигра у ритму песме коју пева, на шта је читава сала, укључујући и судије, праснула у смех. „А затим би се“, настављао је сведок „навалила на диван па би онда почела да цвокоће ’Јој Борићу, где си сад?’⁵²“ На питање суда како је тако моралан човек могао да буде у соби где се тужилца тако понашала, Јегдић је одговорио: „Зашто не би, господине, гледао цабе позориште? Ко вам то даје?“, изазвавши наново веселост публике. Сведок је још навео да му је Радмила говорила како је имала више љубавних веза, из којих је добила мноштво поклона, а исказ мужа подржала је месарева супруга Наталија. Међутим, Радмила је изјавила да сведоке не познаје.

Након исказа комичног Јегдића, током којег публика у сали није престајала да се смеје, уследило је испитивање Ристиног пријатеља и бившег судије Драгољуба Протића, који је срео Начићеву у Тодоровићевом стану (док му је, наводно, *досађивала* непрестаним присуством), али није могао без сумње да је у суду препозна. Потом је сведочио адвокат Милосав Дојчиновић, који је изјавио како му је Радмила рекла да се Ристи „добровољно подала“, додавши да би за њу била срамота да је превари „један такав ’матори кеша’“. Исказ је зачинио изјавом како Радмила „има једног младог студента медицине са којим води љубав“ и *цитатом*: „Ала је то фини дечко, рекла ми је тада цум кисн!⁵³“ Ону матору кешу (...) не могу просто ни да гледам. Но ипак ћу га тужити ако ми не да 40 хиљада динара. Да ви знате како ја умам!“ Међутим, Радмила је изјавила да сведок лаже.

Након краће паузе, у судску салу успело је ући још посетилаца. „Поред задриглих вратова богатих трговаца види се неколико нових женских лица, два виша официра и све судско особље, које је, пошто је већ пола дванаест, напустило канцеларије.“ На питање председника суда да ли Радмила има нешто да дода, мимо речи својих заступника, она је дрхтавим гласом прочитала: „Он ме је онеспособио за будући живот, јер ко ће узети туђу наложницу? Молим суд да казни Ристу да би могао послужити београдским бонвиванима за пример.“ На то се из публике чуло: „А дамама? А фаћкалицама?“

Заступник тужбе, Драгољуб Тодоровић, тражећи исказ још два сведока, навео је како је градски суд веома слабо водио истрагу, дозволивши оптуженом да остане на слободи, што је он, као богат човек искористио за поткупљивање сведока и притиске. Међутим, суд тај захтев није прихватио. У поподневном заседању говорили су заступници одбране. Адвокат Крстић чудио се закаснелом подизању оптужнице – након скоро годину дана од 15. децембра – а садржај

⁵² Према речима сведока Радмила је код Борића ишла сваког петка. Могуће је да се у инсинуацији ради о др Душану Борићу, лекару интернисти, доцније професору Медицинског факултета и аутору више медицинских научних радова. *Правда*, 8. 10. 1934, *Време*, 14. 4. 1940.

⁵³ *Zum küssen* (немачки) – уз пољубац.

тужбе поредио је са биоскопом: „четвртог дана после познанства Риста тражи руку г-ђице Радмиле. Као у каквом роману“. Уверење о девичанству од 22. новембра 1922. године сматрао је неважним, јер је Радмила „могла имати од онога дана до 15. децембра бог зна колико трагичних ноћи“, а запитао се и који би то вереник своју вереницу „после дефинитивног споразума о браку слао лекарима на преглед“, који су такође млади људи, што је изазвало нови смех у публици.

Други заступник одбране Дојчиновић говорио је дуго и надахнуто. Његов говор ће заправо осликати дух времена и објаснити вероватно надахнуће суда приликом доношења пресуде: „На вашу одлуку (...) чека иза судских врата, на престоничкој улици, читав женски свет послератног схватања, који је спреман да хвата на љубавни лепак интелигенцију, новчану аристократију, политичаре, банкарe и да их доводи овде на оптуженичку клупу. Зато је пресуда по овом предмету врло значајна и положај суда врло деликатан.“ Даље је Дојчиновић негирао акт „одвођења“ и прочитао два Радмилина писма, „пуна безобразлука“, која је она упутила Ристи након што је остављена. Након тога суд је закључио расправу, најављујући пресуду за сутрадан.

Дана 16. маја 1924. године о Ради и Ристи није се расправљало само у судници. Читаво пре подне и поподне о случају се расправљало по кафанама, на улици, у кућама, „на сваком месту где се новине читају“. Нарочито су се тим питањем занимале старије нежење: „Јер, збиља, ако суд каже да је г. Риста крив, ко зна шта ће са њима бити кроз месец дана, кроз пола године...“ Међутим, и поред таквог интересовања, нико није могао веровати „да ће онолико света доћи у суд да чује реч правде“. Иако је читање пресуде било заказано за пет сати поподне, судски ходници почели су да се пуне још око три. Они који су предвидели да ће бити гужве поранили су да заузму место. Ускоро су сва три ходника била дупке пуна. „Измешале се елегантне тоалете и скупоцени шешири са гојазним трбусима трговаца, који су се по бог зна који пут, знојили и брисали.“ Одација је пред вратима суднице умиривао свет, који је већ показивао знаке протеста. Пресуда се очекивала још пре него што је донета. Нешто пре пет сати у ходник више није могло да се уђе, а и дворишне степенице биле су препуне. Чули су се уздаси, протести, свађа: „- Ако си новинар ниси Бог! Шта се гураш!“, „- Није он човек крив, види шта раде они позади!“, „- Оде фуруна! (Чунак се одваја од зида и пада на главе). Држи, Ђорђе, сулундаре! лакше људи, удависте гђицу!...“ Пред вратима суднице умало није дошло до туче, али нико није могао да замахне руком. Судски послужитељи нису више могли до архиве да однесу неке предмете и узалуд су молили за пролаз. С великом напором вратар Ђорђе крчио им је пут.

Када је пресуда донета, било је готово немогуће да судско веће прође до суднице. С тешком муком одација је успео да пропусти судије, али деловођа је остао заглављен са пресудом и читавим досијеом. Тек уз помоћ жандарма

Сретена, вишег за главу од свих, деловођа је ушао у судницу. Оптужени Тодоровић једва је спроведен из притвореничке собе: „Нису ме убили у затвору, а ви то хоћете овде!“ Када су ушли адвокати, врата суднице се више нису могла затворити, а трен касније затворено крило врата је под масом света одваљено и треснуло о зид. Судница се за три минута напунила публиком, али у ходнику је остало још више њих. Чак је судијски сто био окружен са три стране, а ускоро су прела два прозорска окна и стакло се сручило на улицу, на којој су се пролазници задржали чекајући знак из суднице – да ли је Риста осуђен или не.

У огромној гужви и великој ларми судија је ипак, с прекидима, успео да прочита пресуду. Позивајући са на принцип утврђивања кривичног дела искључиво путем непосредних доказа, суд је одбацио све наводе сведока тужбе. Исказ сестре није узет у обзир због сродства, Данице Влашковић зато што није уверљиво да би оптужени имао потребе да се пред њом изјасни на описан начин, сведока Стаматовића зато што разлика између његовог и Ристиног социјалног положаја искључују могућност изнетог сведочења, а исто тако то сведочење није дато једновремено са сведочењем Влашковићеве (што свакако не може бити одговорност сведока), већ посебно, те му се ни због тога не може веровати. Не осврћући се на исказе сведока одбране, суд је утврдио да је оптужени више пута имао најинтимније односе са тужиљом „и да јој је чинио поклоне“, али тиме се не утврђује постојање дела означеног у тужби, те је оптужени Тодоровић ослобођен.

Након тога загушљивом судницом и улицом проломило се: „Живео суд! Живео Риста!“ Умиливши присутне судија је наставио како, и поред ослобађања, суд сматра да је Тодоровић својим делима ипак дао повода суђењу, па је одговоран за све трошкове. Стога је осуђен да плати 100 динара суду за пресуду, по 100 динара сведоцима за дангубу и 2.000 динара тужиљи за учињени трошак.

Ускомешана маса више није могла чути како Радмила јеца и беспомоћно зазива правду нити како је одација Ђорђе *односи* у канцеларију да се смири. Маса коју је жандарм изгонио из суднице закрчила је улицу и зауставила саобраћај. Ристу је та гомила, према романескном писању дела штампе, пратила узвицима „Живео!“ док је ишао ка цвећем и зеленилом окићеним колима, у којима га је чекала супруга, односно, према другачијем виђењу новина, та „руља“ га је готово изгњечила и он је пред њом побегао, изнајмивши први слободни фијакер пред зградом „Прве хрватске штедионице“. Штампа, је, као уосталом и јавност, износила различите, па и супротстављене представе о случају.

Епилог Радмилине тужбе и јавног помињања њене и Ристине афере уследио је месец дана касније, када је средином јуна 1924. године, на жалбу коју је поводом пресуде упутила Радмила вишој инстанци, Касациони суд потврдио да је „пресуда потпуно исправна“.⁵⁴

⁵⁴ *Време*, 19. 6. 1924.

Намера овог прилога није да ревидира суђење, нити да побије пресуду. За тако нешто нема довољно писаних трагова, нити специјалних правничких знања. Међутим, околности у којима се одиграла прва београдска секс-афера показују неколико неубичајених појава, чињења и нечињења које сугеришу да је приликом доношења пресуде суд више *угађао* друштвеној клими него што је задовољавао правду. Ту, између осталог, спадају спорост и слабо проведена истрага Првостепеног суда, наговештаји утицаја на сведоке, анонимне пријаве против Радмила Начић, које коинцидирају с кулминацијом написа у булеварској штампи, присуство једног од најзначајнијих људи Радикалне странке у судници, очигледно настојање београдске трговачке чаршије да својом бројношћу на суђењу изврши притисак на суд, неинсистирање суда да Тодоровић објасни енормно велики трошак учињен у поклонима за Радмилу, евидентна подударност схватања адвокатских тимова, судског већа и већине „мушког света“ у судници о прихватљивости коришћења „услуга“ девојака (што их донекле, када су околности спора у питању, ставља у *конфликт интереса*), одбијање исказа појединих сведока оптужбе без образложења (мада су и образложена одбијања упитна, јер сродство или социјални статус не морају нужно да дисквалификују сведоке), одбијање саслушања сведока тужбе који су били спречени да првог дана дају исказе, необразлагање прихватања исказа сведока одбране (иако су неки од њих пре били представа за циркус него сведочење у суду).

Свакако да данас није могуће (а то и није најважније) утврдити да ли је Риста преварио и искористио Радмилу (и прекршио закон), или је Радмила у њему само видела „добру прилику“. Значајније од тога је *балансирање* судских власти и неспремност да се успостављањем *преседана*⁵⁵ дâ подстрек женском питању у смислу боље правне заштите жена. Пресуда којом је суд закључио процес према којем Риста Тодоровић није крив за учињено дело, али јесте одговоран за суђење, био је не само правнички компромис већ и компромис према још доминантно патријархалном друштву у коме реч и страна жене нису били једнаки речи и страни мушкараца. Осудити безрезервно Ристу за искоришћење девојке значило би потенцијално осудити читаве друштвене групе, па и мноштво мушке популације, а за тако нешто већина јавности није била спремна.

---

⁵⁵ Без обзира на то што се домаће законодавство није базирало на прецедентном праву, преседани су ипак играли, и данас играју, значајну улогу.

Извори и литература

Архив Југославије, Министарство правде Краљевине Југославије (63)
Историјски архив Београда, Картотека житеља Београда

Београдске општинске новине, Часопис за комунално-социјални, привредни и културни живот Београда (1935).

Beogradske novine, Beograd (1916, 1918).

Бранич, Београд (1900, 1925, 1927, 1929, 1931, 1932, 1935, 1939, 1940).

Време, Београд (1924, 1925, 1929, 1930, 1931, 1933, 1936).

Ново време, Београд (1941).

Општинске новине, Службени орган Градског поглаварства града Београда (1932, 1935, 1936).

Политика, Београд (1924).

Правда, Београд (1924, 1929, 1932, 1933, 1934, 1937).

Правда, Солун (1917).

Службене новине Краљевства/Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд / Službene novine Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd (1919, 1921, 1922).

Српске новине, Београд (1908)

Џицварићев београдски дневник, Београд (1923, 1924).

Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française (ATILF), „Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)“, доступно на: <http://www.atilf.fr/dmf/> [11.06.2018]

Wehler, Hans Ulrich, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen, 1975.

Два века српског новинарства, група аутора, Институт за новинарство, Београд, 1992.

Ко је ко у Југославији, Beograd-Zagreb, 1928.

Министарство спољних послова Републике, Листа попечитеља и министара иностраних послова од образовања прве владе 1811. године до данашњег дана, „Перић, др Нинко“, Србије, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/poresitelji?lang=срп> [16. 5. 2018]

Marković, Peđa J, *Beograd i Evropa 1918–1914: Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd, 1992.

Модерна српска држава 1804–2004: Хронологија, Историјски архив Београда, Београд, 2004.

Нова збирка начелних одлука одељења и опитних седница Касационог суда: Грађански законик, Законик о поступку судском у грађанским парницама, Трговачки и Кривични законик, ур. Стеван Максимовић, Пожаревац, 1894.

Piščević, Stanislav, „Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941–1945“, *Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji, Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji*, III, Beograd, 1989.

Prpa Jovanović, Branka, „Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom XIX i prve polovine XX vijeka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994.

Радојчић, Милорад, „Ваљевски јавни правозаступници до Првог светског рата“, *Гласник*, бр. 42, Историјски архив Ваљево, Ваљево, 2008.

Сијић, Милорад, *Значајни људи Крушевца (1833–1944)*, Крушевац, 2012.

Српски биографски речник, том 3, Д – З, Нови Сад, 2007.

Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834 – 1953, I, Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije, serija B, sveska 1, Beograd, 1953.

Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2017.⁴

Summary

PhD Saša Ilić,

„Virginity without Protection“ – The Story of the First Belgrade Sex Scandal

The end of the 19th and the beginning of the 20th century brought about major changes in everyday life and public life of Belgrade and its citizens. Some of these changes concerned the transition of communication from personal to public (media) and the opening of a women's issue. After the First World War, female-male relations experienced changes, and one of them was the outbreak of public scandals in the field of intimate life and sex. The first case of sex affair was recorded in archival material and newspapers in 1924. The love affair of the young, not-well educated and poor twenty-year-old girl, Radmila Načić and the double-older Belgrade merchant Rista Todorović, awakened interest of the broadest public. The crippled relationship presented by the girl as a fraud and breaking of the promise, and by the merchant as the relationship in which he paid for sexual services, shook Belgrade. The court dispute preceded the discrediting of Todorović in the Belgrade yellow press and anonymous reports to the Ministry of Justice against Radmila Načić, who was portrayed as a prostitute. The process that lasted three days attracted unprecedented public attention, both in the courtroom and in the newspapers, and the verdict showed that society was not yet ready for greater protection of women and their rights.

Key words: Belgrade, court, sex scandal, media, modernization, female question

Pieter Troch, PhD

Leibniz Institute for East and Southeast European Studies,
Regensburg
pieter.troch@outlook.com

Оригинални научни рад

Примљен: 17.11.2018.

Прихваћен: 25.11.2018.

Socialist Urban Development in Kosovska Mitrovica – Compressed Socio-Spatial Duality in a Medium-Sized Industrial City in Yugoslavia’s Underdeveloped South

Abstract: *This article examines spatial patterns of socialist urban transformation in Mitrovica (Kosovo) from the mid-1950s to the early 1980s. During the initial phase of intensive urban development until the mid-1960s, the monopolistic position of the high-priority enterprise Trepča in financing and allocating housing in combination with the material and physical contingencies of the pre-socialist city led to compressed socio-spatial duality between the new socialist neighbourhood to the north of the Ibar River and the pre-socialist city on the south bank of the river. The reforms of 1965 strengthened the position of the municipality as the coordinator of market-regulated individual engagements in house construction.*

Keywords: Socialist Kosovo, Kosovska Mitrovica, socialist urban development, socio-spatial differentiation, smaller industrial city.

Introduction: A view from off the map

In July 1963, the city of Kosovska Mitrovica adopted its first general urbanistic plan, which forecasted the city’s “exceptional perspectives” for development.¹ From a socialist point of view, indeed, Mitrovica had strong assets for urban growth. Industrial production provided the material basis for qualitative urban expansion. In the interwar period, mining activities had been resumed at the nearby site of Trepča under British ownership and management. Socialist Yugoslavia expanded the mining enterprise into a typical big-system heavy

---

¹ Architectural Studio Iskra, *Generalni urbanistički plan Kosovske Mitrovice*, Belgrade, 1962, i. (hereafter: Iskra, Generalni urbanistički plan...)

industry complex for mining, metallurgy, and chemical industry.² The urban plan foresaw a large zone for industrial processing, which would further develop the integrated vertical production process of the Trepča combine and guarantee the material basis for urban development. Rational and clearly differentiated road and railway connections in all directions would establish Mitrovica as a regional socio-economic hub and integrate the local economy at a national and international scale.

The city's relative smallness was a second asset, as it enabled controlled and compact growth that would not overstretch the city's capacities. It allowed for the concentration of economic, social, cultural, administrative, and recreational functions in singular designated areas. The expansion of residential areas for an anticipated population of 60,000 by 1990 was foreseen in radial zones to the north and southwest of the existing city. Stand-alone low-rise buildings were located in the periphery and would house a quarter of the urban population. The rest of the urban residents would live in high-rise residential buildings of three to six storeys in central residential zones. Stand-alone high-rise buildings – the so-called *soliteri* – formed the landmarks of the urban landscape in the city centre. Finally, the natural position of the city at the confluence of the Sitnica and Ibar Rivers and the foot of the hills of Zvečan provided strong potentials for sports and recreation and gave the city a unique aesthetic identity.³

With its focus on rationality, functionality, compactness, and verticality, Mitrovica's urbanistic plan neatly subscribes to modernist and socialist urban planning.⁴ In this paper, I argue, however, that socialist Mitrovica developed along particular socio-spatial patterns reflecting its position as a smaller industrial city in the Yugoslav periphery. In line with Jennifer Robinson's call for urban studies to bring in ordinary cities, I provide a view on socialist urban development from off the map.⁵ The literature is particularly focussed on a restricted number of big central cities or new socialist cities, which implicitly set the standard for research and theorising on socialist urban-

² Palairat, Michael, "Trepča, 1965–2000." Report to Lessons Learned and Analysis Unit to the EU Pillar of UNMIK in Kosovo (no place and date of publication, available at https://www.esiweb.org/pdf/esi_bridges_id_2_a.pdf).

³ Partonić, Dragomir. "Urbanistički problemi Kosovske Mitrovice", *Zvečan*, February 1959, p. 4 (hereafter: Partonić, D., "Urbanistički problemi..."); Iskra, *Generalni urbanistički plan*; Regional Archive of Mitrovica (hereafter: RAM), fond 6 (Municipal Assembly)/ year 1963 – box 2: Session of the Municipal People's Committee of 22 July 1963.

⁴ The literature on socialist cities is vast. The pioneering study is French, Richard & Hamilton, Frederick, "Is There a Socialist City?" in *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, edited by French, Richard & Hamilton, Frederick, New York: Wiley, 1979, pp. 1–21. A comprehensive overview of socialist urban planning is provided in Hirt, Sonia, *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, esp. pp. 81–90. (hereafter: Hirt, S., *Iron Curtains...*)

⁵ Robinson, Jennifer. "Global and world cities: A view from off the map", in *International Journal of Urban and Regional Research* 26/3, 2002, pp. 531–554.

ity.⁶ For Socialist Yugoslavia, international urban history deals almost exclusively with Belgrade.⁷ This seems justified considering the political weight ascribed to New Belgrade as the model for ideal types of Socialist Yugoslav urbanity. However, the urbanity of Yugoslavia's capital seems far away from the particular experiences of urban take-off in the country's underdeveloped areas. The urban population of Kosovo amounted to 14.5 percent in 1953, making it the country's least urbanised region. Only Prizren had a population of slightly more than 20,000. A characteristic feature of socialist development in these underdeveloped regions was the emergence of small to medium-sized cities. The province's capital Priština reached 100,000 inhabitants in the 1980s and concentrated 6.8 percent of the province's population, but almost 60 percent of the urban population lived in cities of 20,000 to 65,000 inhabitants, which had been towns at best in the pre-socialist period.⁸

Mitrovica was a typical fast-growing medium-sized city, with an annual growth rate of 4.1 in the post-Second World War decades and a population growing from under 15,000 to 52,866 in 1981. It was relatively privileged because of the presence of the high-priority enterprise Trepča, which generated exceptional means for urban development and transformed Mitrovica into the model socialist industrial city of Kosovo. Its privileged status can be measured from the relatively large share of social-sector housing, which comprised mostly high-rise residential buildings constructed from enterprise or municipal funds. In 1971, Mitrovica had 2,473 dwellings in social ownership on a total of 8,463 (29.22 percent). In Kosovo, only Priština had a higher absolute number and share of social-sector housing (5,408 on a total of 13,765, or

---

⁶ Bohn, Thomas. *Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945*, Cologne: Böhlau, 2008; Brunnbauer, Ulf. "Dimitrovgrad. Eine sozialistische Stadt in Bulgarien", in *Urbanisierung und Stadtentwicklung in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*, edited by Bohn, Thomas & Calic, Marie-Janine, Munich: Otto Sagner, 2010, pp. 197–219; Chelcea, Liviu. "The 'Housing Question' and the State-Socialist Answer: City, Class and State Remaking in 1950s Bucharest", in *International Journal of Urban and Regional Research* 36/2, 2012, pp. 281–296 (hereafter: Chelcea, L., "The Housing Question" ...); Hatherley, Owen. *Landscapes of Communism: A History through Buildings*, London: Penguin, 2015; Hirt S., *Iron Curtains...*; Hoffmann, David L. *Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929–41*, Ithaca: Cornell University Press, 1994 (hereafter: Le Normand, B., *Designing Tito's Capital...*); Horvath, Sandor. *Stalinism Reloaded: Everyday Life in Stalin-City, Hungary*, Ithaca: Cornell University Press, 2017; Lebow, Katherine. *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism and Polish Society, 1949–1956*, Ithaca: Cornell University Press, 2013; Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilisation*, Berkeley: University of California Press, 1997.

⁷ Le Normand, Brigitte. *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism and Socialism in Belgrade*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014; Münnich, Nicole. *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn: die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. (hereafter: Münnich, N., *Belgrad zwischen...*)

⁸ Breznik, Dušan. *Stanovništvo Jugoslavije*, Podgorica: Chronos, 1991, pp. 134–139. (hereafter: Breznik, D., *Stanovništvo...*)

39.29 percent). Other cities of comparable size, such as Peć (13.27 percent) and Prizren (14.60 percent) had much lower shares of social-sector dwellings.⁹

This article analyses the particularity of socialist urban development in the Yugoslav periphery, covering the period from the mid-1950s to the early 1980s. This period comprises the take-off of intensive urban development in the second half of the 1950s, the policy shift toward market principles in the framework of the general economic reforms of the 1960s, and the renewed intensification of urban development in the second half of the 1970s. I argue that particular patterns of socialist urban development in Yugoslavia's underdeveloped South in combination with the material and physical contingencies and ideological degradation of the pre-socialist town gave rise to compressed socio-spatial duality in the urban landscape. This compressed duality continues to give meaning to the city.¹⁰

Between enterprise, professionals, and municipality: Urban development until the mid-1960s

The urbanistic plan of 1963 did not operate on a blank slate. Mitrovica had been a typical Ottoman military and trade centre of around 10,000 inhabitants, which had come to development in the last quarter of the nineteenth century with the construction of the railroad to Thessaloniki and the southward retreat of the Ottoman Empire. Its administrative and commercial centre and military barracks were located on the southern, right bank of the Ibar. Unlike in typical Balkan cities, the *čaršija* was not exclusively intended for trade and crafts, but also comprised residential housing. The main residential expansion of the city took place in the area of Bair, south of the centre. A much smaller residential quarter of around 150 houses and an extension of the *čaršija* developed on the northern, left bank of the Ibar. It was primarily inhabited by Muslim immigrants from Bosnia and was hence called *Bošnjačka mahala*. According to Atanasije Urošević, writing in the early 1950s, this was the most beautiful part of the city, with modern houses and straight roads.¹¹

In the interwar period, some attempts at Western-style urban modernisation were carried out, but the town retained its Ottoman character. Street pavement, sewerage, and water supply systems were limited. The housing stock was considered of low

⁹ Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovi: Stambeni fond u gradovima*, Belgrade, 1973, pp. 101–103.

¹⁰ Troch, Pieter & Janssens, Thomas. *Layers of Time in the Urban Landscape: Visions of Socialist Urbanity in Mitrovica*, Berlin: jovis, 2018.

¹¹ Urošević, Atanasije. "Kosovska Mitrovica: Antropogeografska ispitivanja", in *Kosovo i Metohija u izdanjima etnografskog instituta SANU (1951–1998)*, edited by Radojčić, Dragana, Belgrade: SANU, 2014 [1954], pp. 204–209. (hereafter: Urošević, A., "Kosovska Mitrovica...")

quality.¹² Annual urban growth was minimal at an index of 1.2.¹³ The city also suffered badly from wartime bombings, which destroyed almost 1,500 residential buildings.¹⁴ The general urbanistic plan denounced the pre-socialist city as an outcome of “palliative measures” and “passive adaptations to the elements of nature”.¹⁵ It envisaged intensive reconstruction to transform the Ottoman city into a socialist industrial city, including the regulation of the course of the Ljušta River, which flowed right through the city centre. Contemporary traffic needs required energetic interventions in the “crooked and narrow streets and building stock of poor material and aesthetic value”. The reconstruction of the city could only commence after the dislocation of “worn-out” houses, army barracks, market, graveyard, and small shops.¹⁶

The general urbanistic plan was also adopted after a period of intensive socialist urban development. During the first post-war decade, parallel with the post-war reconstruction of the city, the main focus went out to the reestablishment and expansion of heavy industry, accompanied with some investment in the construction of new housing. In 1946–1955, 1,165 new residential dwellings were built in the municipality. The 267 new dwellings that were built in social ownership were primarily financed by Trepča and were located in the factory settlements surrounding the city. Development was particularly pronounced in Zvečan, which had been developed as a residential area for factory management in the interwar period and was expanded with residential buildings and a series of prestigious communal buildings, including a modern elementary school, a first-class hotel, and a workers’ cultural centre, with movie theatre, concert venue, library, tavern, and summer garden. Development in the city of Mitrovica itself was non-existent, until Trepča started building low-rise apartment buildings on the sparsely-built slopes on the left bank of the Ibar in the mid-1950s.¹⁷

In the second half of the 1950s, a paradigm change took place to more comprehensive urban development and intensive house construction. Yugoslavia’s second five-year plan of 1957–1961 planned and realised the construction of 200,000 new dwellings. The third five-year plan stepped up construction to over 100,000 new dwellings per year.¹⁸ Reflecting the prioritisation of house construction, the number of new residential dwellings in Mitrovica between 1956 and 1960 doubled to

¹²Urošević, A., “Kosovska Mitrovica...”, p. 209.

¹³Breznik, D., *Stanovništvo Jugoslavije...*, p. 137.

¹⁴Abdyli, Tahir et al. *Titova Mitrovica 1945–1980*, Mitrovica, 1985, p. 105. (hereafter: Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*)

¹⁵Iskra, *Generalni urbanistički plan...*, p. 2.

¹⁶Ibid., pp. 2–3, 27, 29–31, 33–35, 37.

¹⁷Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, pp. 105–107; Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, pp. 101–102; Urošević, A., “Kosovska Mitrovica...”, pp. 209–210.

¹⁸Münnich, N., *Belgrad zwischen...*, pp. 163–168.

1,380, including 614 new flats in the social sector.¹⁹ House construction was spatially concentrated in four-storey apartment blocks on the left bank of the Ibar.²⁰ By the time of the adoption of the general urbanistic plan, the municipality counted 429 buildings with almost 2,000 flats in social ownership.²¹ These were duly incorporated in the urban plan.²²

Figure 1. New residential buildings in Mitrovica, 1945–1980²³

The shift to intensive urban development went hand in hand with a critique of bureaucratic “deformations” in the emerging self-management system. In early 1958, in response to the first public signs of mass social unrest and dissatisfaction, the Central Committee of the League of Communists launched a country-wide attack against bureaucratic power abuse and privileges in self-managing enterprises and local governments.²⁴ One of the most visible exponents of these deformations were the luxurious apartments built by enterprises for specialists and management. This applied to Mitrovica as well, where Trepča invested in low-rise apartment buildings,

¹⁹ Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, pp. 101–102.

²⁰ Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, p. 107.

²¹ RAM 6 / 1963–1: Session of the Municipal People’s Committee of 4 February 1963.

²² Iskra, *Generalni urbanistički plan...*, p. 6.

²³ For figures until 1970: Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, pp. 101–102. Figures for 1971–1980: Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, p. 108; “Više stanova nego ikada ranije”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, pp. 2–3.

²⁴ Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito’s Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*, London: IB Tauris, 2016, p. 173.

hotels, and recreation and sports facilities, while production workers lived in barracks in the factory settlements or in pre-socialist dwellings in the city. The central Communist leadership denounced the false promise that socialism would allow everybody to live in wealth and comfort and stated that it was more urgent to improve the living standards of the working people through rational and cost-efficient mass construction of modest apartments in industrial and large-scale building projects.²⁵

This criticism of power concentration in closed circles was accompanied by a series of legal instruments, which transferred competences in urban development to the municipality as part of a broader ideological programme to increase popular participation in self-management. The law on expropriation of 1957 determined that residential buildings and land could be expropriated and transferred into social ownership for economic, residential, and communal development in the general interest. Crucially, it was up to local authorities to determine what the general interest exactly implied, primarily through urban planning.²⁶ The law on nationalisation of 1958 determined that all building land in urban areas and all private housing above the allowed maximum of two dwelling units were nationalised for the purpose of speedy urbanisation.²⁷ In a clear reaction against the focus on “luxurious” houses for management and specialist cadres in enterprise-dominated urban development, the reforms obliged the municipality to invest and regulate house construction and communal development in a coordinated manner, in accordance with the means and demands of all parts of the population. The population should be regularly informed about planned house construction and house allocations.²⁸

In the particular case of Mitrovica, however, urban development remained the outcome of a difficult balancing act between the municipality, Trepča, and professional urban planners. In 1959, the municipality delineated the urban area that would be subject to nationalisation and urban planning and established a municipal council for urbanisation.²⁹ Reflecting the city’s reliance for its development on specialists

²⁵Popović, Milentije. “Neka pitanja stanbene izgradnje”, *Komuna* 5/2, 1958, pp. 6–15; “Zaključci savetovanja o iskustvima stanbene izgradnje u Osijeku”, *Komuna* 5/2, 1958, pp. 73–75; “Skromnije i jevtinije”, *Zvečan*, May 1958, pp. 1–2.

²⁶“Zakon o eksproprijaciji”, *Službeni list FNRJ* 13/12, 1957, pp. 205–217.

²⁷“Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta”, *Službeni list FNRJ* 14/52, 1958, pp. 1221–1227.

²⁸“Zakon o financiranju stambene izgradnje”, *Službeni list FNRJ* 15/47, 1959, pp. 1089–1096; “Uredba o posebnim uvjetima izgradnje stambenih zgrada i o društvenom nadzoru nad tom izgradnjom”, *Službeni list FNRJ* 14/15, 1958, pp. 330–332; RAM 6 / 1958–1: “Odluka o usmeravanju i odredjivanju uslova stanbene izgradnje na području naseljenog mesta Kosovska Mitrovica” (10 September 1958); RAM 6 / 1958–1: Meeting of the Council for communal affairs, house construction and urbanisation (19 July 1958).

²⁹“Odluka o odredjivanju užeg građevinskog reona grada Kos. Mitrovica i naselja gradskog karaktera, Zvečana i Vučitna”, *Službeni list AKMO* 14/20, 1959, pp. 256–257; RAM 6 / 1958–3: Meeting

from the more developed northern parts of the country, Mitrovica's urban plan was designed by the Belgrade architectural studio Iskra. The adoption of the general urbanistic plan was postponed repeatedly, to the dismay of the local newspaper and municipal authorities, who insinuated that the architects were not familiar with the local situation and abused their bureaucratic power. Allegedly, drafts for urban planning were a duplicate of the urban plan for Priština, which was developed by the same studio. The newly constructed houses were completely identical, apart from some meaningless variations in the facades, and urban development was too expensive due to unnecessary and even counterproductive demolition.³⁰

Apart from professional expertise, the municipality also lacked the financial means to invest in house construction and urban development. Legal reforms of the second half of the 1950s concentrated financial means for house construction in municipal funds, with the purpose to stimulate rational urban development in line with long-term urban planning. Municipalities were authorised to set rental tariffs that covered maintenance and amortisation costs in an attempt to undo the heavy subsidisation of rent. The part of the rent for maintenance was transferred to individual house funds and was managed by house councils. The part covering amortisation went to the investor for further house construction. For houses constructed before 1960, the amortisation costs would be revalued through a points system, which took into consideration the quality of the dwelling and its location.³¹ Although other sources for house construction continued to exist, most notably the common consumption funds of enterprises, social investment funds, and private means, the municipal housing funds was strengthened through housing taxes on enterprises and private house owners.³²

By thus strengthening and concentrating municipal means for house construction, the municipality should become the basic source for rational and planned urban development. The municipality could directly invest in house construction or provide loans to investors and prescribed regulations and guidelines for house construction on its territory.³³ Yugoslav-wide, the reforms of the late 1950s concentrated 2/3 of the financial means for house constructions in municipal funds. The rest went to the

---

of the Municipal People's Committee of 31 March 1958; RAM 6 / 1963–1: Discussion of the general urbanistic plan at the meeting of the Municipal People's Committee of 4 February 1963.

³⁰ "Kada će biti gotov urbanistički plan?", *Zvečan*, April 20, 1958, p. 2.

³¹ "Zakon o stambenim odnosima", *Službeni list FNRJ* 15/16, 1959, pp. 359–377; Münnich, N., *Belgrad zwischen...*, pp. 182–186; Šentjurc, Lidija. "Narodni odbori i novi način finansiranja stambene izgradnje", *Komuna* 6/6, 1959, pp. 5–8.

³² "Zakon o doprinosu za stambenu izgradnju", *Službeni list FNRJ* 11/57, 1955, pp. 842–843; *Službeni list FNRJ* 15/48, 1959, pp. 1109–1110; *Službeni list FNRJ* 17/9, 1961, pp. 126–127; *Službeni list FNRJ* 17/52, 1961, p. 1662.

³³ "Zakon o financiranju stambene izgradnje"; RAM 6 / 1960–4: "Pravila fonda za stambenu izgradnju" (25 April 1960); RAM 6 / 1960–1: "Odluka o izmenama i dopunama odluke o utvrđivanju visine stanarine na području opštine Kosovska Mitrovica" (8 June 1960).

enterprise funds for house construction.³⁴ This was far from the case in Mitrovica, however. In the late 1950s, the municipal housing funds disposed of 100 million dinars, which was sufficient for the construction of around 110 flats. These amounts were meagre compared to the investments by Trepča, which amounted to the fivefold.³⁵ The municipal budget for house construction would match that of Trepča only by the mid-1960s.³⁶ It is clear that Trepča had disproportional decision-making power in determining the location and social target for house construction.

Reflecting these particular small-city power relations in the Yugoslav periphery, urban development in practice was the outcome of ad-hoc decisions aligning the diverging interests of the municipality, the architectural studio Iskra, and the main investor Trepča.³⁷ Whereas the general urban plan spoke of the gradual transformation of the city as a whole, ad-hoc decisions on urban planning confirmed a more compromised approach to build houses as efficient as possible in freestanding areas and avoid the demolition of the existing housing stock.³⁸ In this line of reasoning, construction was predominantly concentrated in the sparsely-built area on the left bank of the Ibar, while the building activities in the pre-socialist centre remained fragmentary and restricted to isolated free parcels.³⁹ The comprehensive reconstruction of the city centre into the administrative and political centre of local government was postponed to a later stage of urban development.⁴⁰

The divergences in urban development between the new settlement in the north of the city and the existing pre-socialist city produced spatiotemporal duality in the urban fabric. Contemporary local accounts describe the north of the city as “a modern settlement” with functional and comfortable apartments in high-rise residential blocks and *soliters* as hallmarks of urban modernity. The apartment blocks were equipped with central heating and water supply, which was a novelty for the city and considered another sign of urban progress. Of the 860 flats with access to electricity, water, and central heating in 1971, 814 were socially owned, which implies that these were primarily located in the northern part of the city.

³⁴ Münnich, N., *Belgrad zwischen...*, pp. 180–182.

³⁵ Janićević, M., “Kosovska Mitrovica u 1959 godini”, *Komuna* 7/1, 1960, pp. 42–43 (hereafter: Janićević, M., “Kosovska Mitrovica...”); Simović, Živomir, “Konceptije dalje izgradnje Kosovske Mitrovice”, *Komuna* 10/7, 1963, pp. 23–24. (hereafter: Simović, Ž., “Konceptije dalje izgradnje...”)

³⁶ RAM 6 / 1965–1: “Ocena stanja komunalne privrede u 1964 godine” (22 February 1965); RAM 6 / 1965–1: Social plan for 1965 (31 March 1965).

³⁷ Partonić, D., “Urbanistički problemi...”; “Odluka koja zamenjuje urbanistički plan grada Kosovska Mitrovica”, *Službeni list AKMO* 15/19, 1960, p. 415; RAM 6 / 1963–1: Meeting of the Municipal People’s Committee of 4 February 1963.

³⁸ RAM 6 / 1958–1: “Odluka o usmeravanju i odredjivanju uslova stanbene izgradnje na području naseljenog mesta Kosovska Mitrovica” (10 September 1958); RAM 6 / 1958–1: Meeting of the Council for communal affairs, house construction and urbanisation (19 July 1958).

³⁹ Simović, Ž., “Konceptije dalje izgradnje...”

⁴⁰ Janićević, M., “Kosovska Mitrovica...”

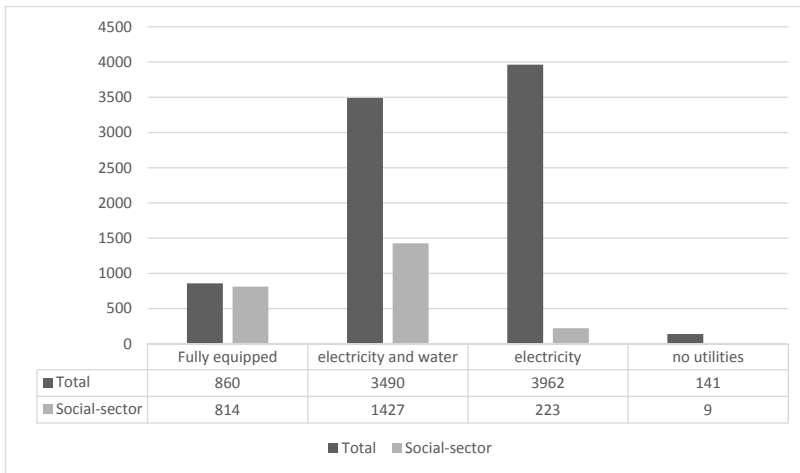

Figure 2. Dwellings in Mitrovica, 1971⁴¹

The northern part was called “Mitrovica city” (in English in the original) because of the consumption opportunities in modern shops and stores located at the ground floor of the new apartment buildings. There were also facilities for technical education and health care. Finally, the area was crucial for the symbolic integration of the city in the ideology of Yugoslav Partisan resistance.⁴² The low hill behind the residential buildings was labelled Partisan Hill and became the site for the city’s partisan monument, for which the municipality engaged the prestigious sculptor Bogdan Bogdanović.⁴³

As in other socialist cities, the ideologically-charged promotion of the new socialist neighbourhood relied on the “downward filtering” of pre-socialist urban areas.⁴⁴ Reconstruction and building in the southern part of the city were limited. The municipality did build cheaper houses in Bair and on the other side of the Sitnica River but these dwellings were of a lower quality and served as provisional solutions awaiting more comprehensive urban development.⁴⁵ The houses across the Sitnica were demolished for the development of the chemical industry enterprise.⁴⁶

⁴¹ Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, p. 180.

⁴² Simović, Ž., “Konceptije dalje izgradnje...”

⁴³ RAM 6 / 1962–3: Contract between the People’s Committee and Bogdan Bogdanović.

⁴⁴ Szelenyi, Ivan. *Urban Inequalities under State Socialism*, Oxford: Oxford University Press, 1983, pp. 99–106. (hereafter: Szelenyi, I., *Urban Inequalities...*)

⁴⁵ RAM 6 / 1971–4: Urbanism Council, “Informacija o dosadašnjoj primeni i daljoj realizaciji urbanističkog plana grada i prigradskih naselja” (17 February 1971); “Izgradnju jevtinih privremenih zgrada treba svesti na najmanju meru”, *Zvečan*, January 1960, p. 7.

⁴⁶ Partonić, D., “Urbanistički problemi...”; RAM 6 / 1963–2: Speech by Kadri Reufi at the Municipal People’s Committee of 22 July 1963.

The residential neighbourhoods on Bair had limited access to public utilities or the anticipated green spaces, which were particularly important in this part of the city near the industrial zone.⁴⁷ Residents also repeatedly complained about the dirt, which was the result of the absence of sewerage and water supply, but was also associated with persistent rural ways of living.⁴⁸ The spatial division of the city carried strong normative divisions with it. An article of 1966 compared the left bank of the Ibar to New Belgrade and the old part of the city to Mostar.⁴⁹ The former symbolised socialist modernity, the latter Ottoman backwardness.

The spatiotemporal division in the city concurred with socio-occupational differentiation in access to housing. As in other Yugoslav cities,⁵⁰ flat distribution in Trepča was based on a points system, which prioritised high-qualified workers.⁵¹ The 1971 census showed that experts and managers had higher chances of living in social-sector dwellings than industrial workers or pensioners. Of the 206 manager households, 128 leased a social-sector house (62 percent), for experts the number was 387 on 805 (48 percent), and for white-collar workers 248 on 756 (33 percent). Among pensioners and blue-collar workers the shares were 20 (358 on 1828 households) and 21 percent (610 on 2855 households), respectively.⁵² Voters' councils, a body for social oversight where citizens gathered on a regular basis to discuss communal issues, criticised that flats were only given to doctors, engineers, and other experts while residents of Mitrovica were left in the cold.⁵³ Local communist leaders countered this criticism by arguing that in the initial stage of economic development, specialists had to be attracted from outside the region to lead the development of the city, which would ultimately be in the collective interest.⁵⁴

Of course, intra-urban socio-spatial boundaries were not absolute. One decision on the distribution of flats in the northern part of the city of 1962 shows that on a total of 31 beneficiaries, four were engineers, ten high-skilled technicians, nine administra-

⁴⁷ RAM 6 / 1964–2: “Izveštaj o primedbama i predlozina datim na zborovima birača, zborovima radnih zajednica, sastancima organizacija SSRN i stručnih udruženjima na nacrt Društenog plana Skupštine opštine Kosovska Mitrovica za 1964 godinu” (17 February 1964).

⁴⁸ RAM 6 / 1959–1: Session of the Municipal People's Committee of 31 January and 3 February 1959; RAM 6 / 1963–1: Meeting of the Municipal People's Committee of 4 February 1963.

⁴⁹ “Ispređ planova”, *Zvečan*, September 3, 1966, p. 1.

⁵⁰ Schult, Ulrike. *Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung: Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965–1985*, Munich: Lit verlag, 2017, pp. 188–193.

⁵¹ “Pravilnik o izgradnji i raspodeli stanova”, *Trepča*, March 25, 1965, p. 4; “Stanbena problematika: Ko i kako (ne) gazduje”, *Trepča*, March 10, 1971, p. 10.

⁵² Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, p. 379.

⁵³ “Izabrali smo najbolji put za podelu stanova”, *Zvečan*, February, 1960, p. 4.

⁵⁴ Archives of Kosovo (hereafter AK), fond 443 (League of Communists of Kosovo): Kadri Reufi at the Regional Conference of the League of Communists, 13–15 April 1960; “Nove mere u stanbenoj politici”, *Zvečan*, February, 1960, p. 1.

tive workers, and three supervisors, but also, three skilled workers, and two drivers.⁵⁵ One of the first high-rise buildings constructed in Mitrovica was the so-called trade union building, which targeted socially-vulnerable strata of the population and was located in the northern part of the city.⁵⁶ The municipality also constructed social-sector provisional housing in Bair and Sitnica for “socially vulnerable people, relatives of victims of fascist terror, [and] families of fallen soldiers” but also for “cadres for the management organs of the people’s committee, education, and health care services”.⁵⁷ Still, the spatial organisation of social-sector housing for specialists in the northern part of the city, while production workers had to resort to dormitories and barracks in the factory settlements or the private sector, indicates that segregationist features were inherent to enterprise-led socialist urban planning.

The spatial organisation of socio-occupational differentiation in socialist cities is not a new finding. Ivan Szelenyi and David M. Smith have argued that socialist urban planning and zoning and the prominent role of enterprises in house construction and distribution led to spatial patterns of housing segregation. They have also pointed at the spatiotemporal and politically meaningful juxtaposition of new socialist neighbourhoods with old urban centres.⁵⁸ Michael Gentile and Örjan Sjöberg elaborated on these findings and introduced the notion of intra-urban landscapes of priority. Put briefly, high-priority factories with access to central funding constructed high-quality housing for their employees in zones of priority with better access to public services and less exposure to pollution.⁵⁹

Although Mitrovica subscribes to these general patterns, three features related to its peripheral position produced compressed socio-spatial duality.⁶⁰ First, unlike the more diversified patterns of socio-spatial differentiation in socialist cities with a varied urban economy, the monopolistic role of Trepča in urban development led to the spatial concentration and social homogeneity of social-sector urban development

⁵⁵ “Dobili stanove u soliteru”, *Trepča*, March 10, 1962, p.6.

⁵⁶ Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, p. 107.

⁵⁷ RAM 6 / 1959–1: Session of the Municipal People’s Committee of 31 January and 3 February 1959.

⁵⁸ Smith, David M., “The Socialist City”, in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe & Ivan Szelenyi, New York: Wiley, 1996, pp. 77–84; Szelenyi, I., *Urban Inequalities...*, esp. chapter 5.

⁵⁹ Gentile, Michael & Sjöberg, Örjan. “Intra-Urban Landscapes of Priority: The Soviet Legacy”, in *Europe-Asia Studies* 58/5, 2006, pp. 701–729.

⁶⁰ For similar power relations between a big enterprise (FAP) and a small city and the resulting spatial duality in urban development see the case of Priboj. Hodžić, Husein, “Kako udruživati sredstva u komuni – odnosi velikog preduzeća i male opštine”, *Komuna* 13/4, 1966, pp. 12–16. The dual city phenomenon has received great attention in scholarship on global cities. In line with my argument about the compressed duality of smaller and peripheral cities, Richard M. Silverman has recently argued that socio-spatial duality is distinct and most pronounced in peripheral cities on a global level. Silverman, Richard M., “Rethinking shrinking cities: Peripheral dual cities have arrived”, *Journal of urban affairs* 2018, doi: 10.1080/07352166.2018.1448226.

in one zone of priority in the northern part of the city. Second, the degradation of the pre-socialist town was particularly marked in the Yugoslav South. Typically, during the first phase of socialist urban transformation, prestigious pre-socialist housing in historical neighbourhoods in the inner city was redistributed to the new urban elite and high-quality housing for the higher strata of the population was built in war-ravaged city centres. This in fact led to multi-nucleic residential patterns of the urban elite in the inner city and a relatively heterogeneous social profile of inner city inhabitants.⁶¹ In the case of Mitrovica, the material contingencies and ideologically-driven degradation of the Ottoman city paired with limited investments in reconstruction implied that prestigious pre-war housing remained restricted to the interwar villas for management in peri-urban factory settlements. In 1971, only 30 houses from the pre-war period had access to all utilities and presumably most of these were located in Zvečan.⁶² To give a counterexample, in Subotica, a medium-sized town with a long urban history in Vojvodina, half of the dwellings with access to all utilities were in private ownership.⁶³ If we presume that a large part of these dwellings dated from the pre-socialist period, it becomes clear that the duality between the socialist and the pre-socialist city was less pronounced. Third and final, the smallness of pre-socialist Mitrovica and the limited concentric expansion implied that the duality between the new socialist city and the old Ottoman city was compressed. As opposed to bigger cities where new socialist residential estates were constructed on greenfield sites in the urban periphery,⁶⁴ in Mitrovica, the new socialist city was immediately adjacent to the old Ottoman town.

Coordinated individual engagement: Communal development after the market reforms of 1965

In the ideological model of Yugoslav self-management, the insufficient pace and socio-spatial divisions characterising urban development were the outcome of the bureaucratic concentration of power with local economic and political powerholders. The particularly uneven development of Mitrovica seems to be a case in point of the distortive impact of power monopolies in urban development.⁶⁵ Enterprise-led urban development was considered a relatively progressive way of house construction, because the direct accountability of workers for house construction provided incen-

⁶¹ Chelcea, L., "The Housing Question..."; Hirt, S., *Iron Curtains...*, pp. 81–90; Kovács, Zoltán, "Social and Economic Transformation of Historical Neighbourhoods in Budapest", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 100/4, 2009; Szelenyi, I., *Urban Inequalities...*, pp. 49–51, 108–116.

⁶² Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, p. 105.

⁶³ Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, pp. 178–179.

⁶⁴ Szelenyi, I., *Urban Inequalities...*, pp. 99–106.

⁶⁵ "Kada će biti gotov urbanistički plan?", *Zvečan*, April 20, 1958, p. 2.

tives for improving the rationality and quality of construction as well as stepping up productivity in the enterprise. However, it confused the role of the work collective in production with house construction and distribution as consumption. This was reflected in the socio-occupational divisions that were reproduced in housing, the squandering of means into luxurious flats, and the shortage of affordable housing. It was considered that house construction should be the competence of associations of citizens in their capacity as consumers, not producers.⁶⁶ The municipality itself was another potential site for dislocated bureaucratic power. The practice whereby municipalities acted as representatives of a uniform community and determined social and economic decision-making through budgetary redistribution in fact preserved an element of the despised bureaucratic state at the local level.⁶⁷

In a broader context of market-oriented economic reforms, urban policy-makers argued for a more realistic and flexible manner of urban development, which channelled individual investments and took into consideration different individual needs and means. Until the productive capacities of society would be sufficient to provide the entire population with equally comfortable housing conditions, urban planning was to coordinate diverging social interests. The policy shift did not amount to capitulation to individual *laissez-faire* or speculative urban development, however, but strengthened the role of the municipality in coordinating self-management interests in urban development.⁶⁸ In what follows, I explore three aspects of the reforms in Mitrovica: marketisation of social-sector house construction, modernisation of the urban infrastructure, and regulation of private-sector house construction. I argue that the outcomes for each confirmed the compressed socio-spatial duality of the urban landscape.

Social-sector house management on market principles

The reforms of the mid-1960s professionalised social-sector house management along market principles, that is, by differentiating the means and needs of the population. A newly established municipal housing enterprise took over the management of the social-sector housing stock, the financial means of the abolished municipal funds for house construction, and a starting capital of 15 million dinars. Reflecting the distorted local power balances, Trepča owned 70 percent of the enterprise's housing stock and contributed 2/3 of its starting capital.⁶⁹ The housing enterprise

⁶⁶ Stefanović, Dušan. "Investitori stanbene izgradnje", *Komuna* 4/1, 1957, pp. 5–11.

⁶⁷ Kovačević, Živorad. "Deset godina komunalnog sistema", *Komuna* 12/9, 1965, pp. 2–10.

⁶⁸ Milosavljević, Miloš. "Neka pitanja normativnosti i elastičnosti urbanističkih planova", *Komuna* 12/2, 1965, pp. 8–10; Piha, Branislav, "Privredna reforma i prostorno planiranje", *Komuna* 12/9, 1965, pp. 10–14; Rajić, Rajko, "Programiranje razvoja gradova i stambena izgradnja u uslovima reforme", *Komuna* 14/2, 1967, pp. 12–15; "Vreme je da se deatizaciju odnosi na liniji građanin – organi komuni", *Komuna* 14/9, 1967, pp. 2–5; "Opština kao samoupravna zajednica", *Komuna* 17/3, 1971, pp. 2–8.

⁶⁹ RAM 6 / 1965–2: "Rešenje o osnivanju preduzeća za gazdovanje stambenim zgradama" (29 December 1965).

was responsible for preserving the quality of the social-sector housing stock. It was also authorised to increase rents and costs for utilities in accordance with the market. The enterprise could buy and sell real estate and use the income to rationally invest in house construction targeting various parts of the population.⁷⁰

One of the key elements of the reforms was the revalorisation and differentiation of rent in line with contemporary construction costs.⁷¹ In Mitrovica, the point value almost doubled compared to 1959, when the first revalorisation had taken place.⁷² The actual rent would be gradually increased to reach the market value, through subsidisation from a 4 percent aggregate wage tax for housing on enterprises and social institutions.⁷³ The increase of rent was presented as a socially just measure. Those tenants who had gained access to social-sector housing in the earliest phases of urban development had disproportionately benefited from collective efforts in urban development. By increasing rents for social-sector housing, the housing enterprise extracted the financial means from the current tenants to invest in affordable social-sector house construction.⁷⁴ In the case of Mitrovica, this concerned the engineers and doctors who obtained flats in the zones of priority in the northern part of the city and Zvečan and benefitted from subsidised rents. When the Municipal Assembly discussed this measure, some local functionaries expressed concern that direct production workers, who lived in Bair, Prvi Tunel, and Stari Trg, would be affected as well by the rent increase. It was concluded, however, that the municipality should “set the economic value of housing, without considering the social aspect”, but that there was no risk of burdening production workers because rent was anyway extremely low in these neighbourhoods and Trepča would put in extra money.⁷⁵

Rent differentiation measures reflected the more individualising understanding of housing with social undertones. Flats of “humble comfort” were intended for citizens

⁷⁰ “Odluka o investicionom i tekućem održavanju stambenih zgrada i stanova”, *Službeni list AKMO* 21/41, 1966, pp. 1286–1289.

⁷¹ “Osnovni zakon o utvrđivanju vrijednosti stambenih zgrada, stanova i poslovnih prostorija”, *Službeni list SFRJ* 21/34 1965, pp. 1389–1390.

⁷² “Odluka o utvrđivanju vrednosti stambenih zgrada, stanova i poslovnih prostorija”, *Službeni list APKiM* 21/5, 1966, pp. 159–160; RAM 6 / 1960–1: “Odluka o izmenama i dopunama odluke o utvrđivanju visine stanarine na području opštine Kosovska Mitrovica” (8 June 1960).

⁷³ “Odluka o plaćanju akontacije stanarina i zakupnina za stanove i poslovne prostorije”, *Službeni list APKiM* 20/45, 1965, pp. 1485–1486.

⁷⁴ Knežević, Milan. “Diferenciranje – slobodne stanarine kao instrument usmjeravanja urbanizacije”, *Komuna* 13/12, 1966, pp. 12–14 (hereafter: Knežević, M., “Diferenciranje - slobodne stanarine...”); “Materijalni položaj komune u novim uslovima”, *Komuna* 12/10, 1965, pp. 2–7; Nikolić, Miodrag, “Stambeno preduzeće – značajan faktor privrede”, *Komuna* 12/12, 1965, pp. 22–25; Piha, B., “Privredna reforma”; Popović, Božidar, “Samoupravljanje u stambenoj oblasti u uslovima reforme”, *Komuna* 16/4, 1969, pp. 16–19; “Zakon o privrednom poslovanju stambenim zgradama u društvenom vlasništvu”, *Službeni list SFRJ* 21/35, 1965, pp. 1393–1396.

⁷⁵ RAM 6 / 1965–2: Meeting of the Municipal Assembly of 14 September 1965. The quote is from Dejan Rundić.

with relatively low incomes. The rents for these types of dwellings covered only the direct costs for building and maintenance. In more comfortable flats, residents would pay higher rents that would cover not only the building and maintenance costs but also contribute to expanded production of new affordable housing. Flats with “the most contemporary comfort”, finally, would be subject to free market rules.⁷⁶ The municipality of Mitrovica fixed rental costs for social-sector housing in relation to the quality of the dwelling, except for flats of “rich comfort” and “isolated ground floor buildings”.⁷⁷ The quality of the dwelling was calculated through a points system that took into consideration the material and construction quality of the house, its functionality, infrastructure and equipment (kitchen, bathroom), age, location, and exposure to sun, moist, and pollution.⁷⁸ The differentiation in rent again confirms the socio-spatial division of the city, with the more qualitative and costly flats located in the northern part of the city and the cheaper flats in the pre-socialist city centre, Bair, and Sitnica.⁷⁹

The professionalisation of social-sector housing management, however, did not bring the expected results. There was general dissatisfaction with the work of the municipal housing enterprise. The quality of maintenance was claimed to be worse than before, when individual house councils had been responsible.⁸⁰ The collection of increased rents was highly irregular. The housing enterprise started a public campaign against non-payers, naming 745 tenants (on a total of slightly over 2,500) who did not pay their rent regularly.⁸¹ Figure 1 shows that the number of newly-constructed flats in social ownership stagnated and then dropped after the economic reforms of 1965. In the first half of the 1970s, the number of new social-sector dwellings amounted to a mere 125.⁸² Against that background, not even Trepča had flats at its disposal to attract badly needed specialists.⁸³ In order to secure funds, the municipality authorised the housing enterprise to sell the provisional and low-quality social-sector housing in Bair and Sitnica, indicative of their limited economic and social value.⁸⁴

⁷⁶ Knežević, M., “Diferenciranje – slobodne stanarine”.

⁷⁷ “Odluka o najvišim iznosima stanarina”, *Službeni list APKiM* 20/38, 1965, pp. 1218–1219.

⁷⁸ “Odluka o utvrđivanju vrednosti stambenih zgrada”.

⁷⁹ RAM 6 / 1966–20: Revalorisation of dwellings in social ownership; “Bodovanje stanova završeno”, *Zvečan* January 8, 1966, p. 3.

⁸⁰ “Umesto napred, korak nazad”, *Zvečan*, June 25, 1966, p. 1.

⁸¹ “Stanari pred sudom”, *Zvečan*, July 9, 1966, p. 3; “Pagesa pake, edhe qeraja nuk paguhet”, *Zvečan*, January 9, 1971, p. 2.

⁸² “Više stanova nego ikada ranije”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, pp. 2–3.

⁸³ “Stanbena problematika: Ko i kako (ne) gazduje”, *Trepča*, March 3, 1971, p. 10; “Prazni fondovi za održavanje”, *Trepča*, April 19, 1972, p. 10.

⁸⁴ “Odluka o prenošenju obaveza po kreditima korišćenim za stambenu izgradnju”, *Službeni list APKiM* 23/15, 1968, pp. 480–481; “Odluka o davanju ovlašćenja preduzeću za gazdovanje stambenih zgradama u Kos. Mitrovici o prodaji jednog dela stambenih zgrada i poslovnih prostorija”, *Službeni*

The market reforms thus had an abortive impact on social-sector house construction and in fact consolidated the spatial concentration of social-sector housing in the north of the city.

By the early 1970s, the failure of the reforms provoked growing criticism from urban policy-makers. The market had not done away with unequal access to housing, to the contrary. The sharp increase of communal and rental prices and the decline of social-sector house construction made it increasingly unlikely and costly for those people outside the social housing sector to realise their right to housing. Particularly problematic for the socialist state was that industrial production workers were disproportionately represented among the part of the population living in substandard private housing.⁸⁵ The League of Communists increasingly stressed the need for solidarity. Not only should tenants of social-sector housing contribute to expanded construction by paying higher communal and rental costs, socially-vulnerable groups should gain access to housing at favourable conditions.⁸⁶ In the early 1970s, municipal solidarity funds were established for this purpose.⁸⁷ One of the first results of the solidarity funds in Mitrovica was the construction of the so-called three *soliters* right across the Ibar in the northern part of the city.⁸⁸

In the second half of the 1970s, social-sector construction was stepped up with the formation of a self-management interest community (*samoupravna interesna zajednica*, SIZ) for housing, communal development, and protection of the human environment. Essentially, the SIZ took over the assets and competences of the solidarity funds, the municipal funds for communal development, and the municipal housing enterprise. For the construction of new housing in the social sector, the SIZ disposed of a 5 percent aggregate wage tax, private contributions of citizens, and considerable start-up loans.⁸⁹ This led to a notable increase of social-sector housing construction to around 1,000 flats between 1976 and 1980 (figure 1). The SIZ faced much of the same problems as the housing enterprise: irregular payment of rent and huge back

---

list APKiM 23/25, 1968, pp. 717, 720; RAM 6 / 1969–19: Decision by the municipal assembly of 30 December 1970.

⁸⁵ Hafner, Vinko. “Gradovi u svetlu socijalnih razlika”, *Komuna* 19/6, 1972, pp. 2–5; Milojević, Aleksa. “Socijalno-ekonomski problemi bespravne stambene izgradnje”, *Komuna* 19/3, 1972, pp. 28–31; Stavrev, Dragoljub. “Socijalna politika u opštini i aktuelni zadaci u otklanjanju socijalnih razlika”, *Komuna* 19/2, 1972, pp. 2–4; “Solidarnost u stambenoj izgradnji i stanovanju”, *Komuna* 20/7–8, 1973, pp. 2–25.

⁸⁶ Karavdić, Tarik. “Deveti kongres SK Jugoslavije i dalji razvoj stambeno-komunalne privrede”, *Komuna* 16/4, 1969, pp. 12–15; Piha, Branislav. “Jedno mišljenje o pravicima i mogućnostima daljeg razvoja stambene privrede”, *Komuna* 17/5, 1970, pp. 22–25.

⁸⁷ Karavdić, Tarik. “Osnivanje i prva iskustva fondova za solidarnu stambenu izgradnju u gradovima”, *Komuna* 20/1, 1973, pp. 20–23.

⁸⁸ “Fotobeleška”, *Trepča*, September 7, 1972, p. 13.

⁸⁹ “Više stanova nego ikada ranije”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, pp. 2–3.

pays,⁹⁰ low rent, limited care of residents (although house councils were again made responsible for maintenance), and lack of professional maintenance services.⁹¹

The largest part of the new high-rise residential buildings were again constructed in the northern part of the city.⁹² The capacities of the heating plant serving the social-sector residential buildings in the northern part of the city were expanded.⁹³ In Bair, a new social-sector residential area with around 250 dwellings was built for solidarity purposes. Many of its residents were workers with low income who had been on waiting lists for over ten years. Residents complained about numerous shortcomings. There was no street lighting, only water at night, and central heating was not functioning because the boiler was still under construction. Moreover, the site for the production and transport of cement and concrete for the construction works in the city was located in the middle of the settlement, which caused dust and noise pollution.⁹⁴ Social-sector high-rise residential buildings for solidarity purposes were also constructed in Prvi Tunel to replace the old miners' barracks. The communal infrastructure and connection of the settlement with Mitrovica were improved.⁹⁵ Thus, although social-sector housing was dispersed in this phase, the concentration of "solidarity" social-sector housing in Bair and Prvi Tunel and "normal" social-sector housing in the northern part of the city actually consolidated the socio-spatial duality in the urban landscape.

Municipal self-contribution and the reconstruction of the pre-socialist city centre

The housing reforms of 1965 strengthened the role of the municipality vis-à-vis enterprises in urban development. This should lead to more coordinated and long-term urban planning. The municipal council for urbanism in 1971 for example evaluated that the urbanisation of Mitrovica had "played a significant role in the transformation of the way of life. ... From a provincial town (*kasaba*), Kosovska Mitrovica was gradually growing into a modern city". However, there were major shortcomings

⁹⁰ "Ne plaća: Ko može i kome se može", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/5, 1978, p. 11.

⁹¹ "Umesto prave akcije, tužakanje: održavanje stambenih zgrada", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/3, 1978, p. 5; "Premalo društvene brige", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, p. 6.

⁹² "Više stanova nego ikada ranije", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, pp. 2–3.

⁹³ "Zimske teme: Kako se Mitrovčani greju", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 2/10, 1979, p. 9.

⁹⁴ "Zabeleženo u naselju 'Crepociglana': Nevolje 'solidaraca'", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/3, 1978, p. 7; "Mlado naselje – brojni problemi", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 2/10, 1979, p. 14.

⁹⁵ "Prvi Tunel: Gradi se vodovod", *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/11, 1980, p. 12.

due to the isolated and fragmentary urban solutions, which were the result of the conception of urban development as “a technical specialised affair and not as a social activity in the interest of all citizens, work organisations, and socio-political organisations”.⁹⁶ The changing power relations at the local level had important socio-spatial implications. Most obviously, the reconstruction of the pre-socialist city centre got finally under way. In 1968, the architectural studio Iskra developed a detailed plan for the reconstruction of the city centre as the administrative, commercial, and cultural gravitation centre for the city.⁹⁷ In 1971, the old and narrow steel bridge over the Ibar was replaced by a wider bridge. Representative public buildings and some high-rise residential buildings were constructed along the central *korzo*: the headquarters of the League of Communists, the municipal assembly, a hotel, and health care centre.⁹⁸

By this time, however, the “de-etatisation” of the municipality cut short the traditional “budgetary method” for financing investments and instead imposed local governments to “self-finance” their services and investments. Various forms of self-financing were available, from the increase and individualisation of communal costs, to self-taxation (*samooporezivanje*) or self-contribution (*samodoprinos*) for collective investments in communal development. Some continued federal redistribution to underdeveloped municipalities was maintained, but it was expected that communal services and investments would be primarily realised through increased civil commitment.⁹⁹ In the 1970s, two municipal referendums endorsed “self-taxation” for the ambitious modernisation of the water supply, sewerage, and roads system and the construction of public buildings in Mitrovica.¹⁰⁰ The renewed intensity in urban development was part of the self-management agreement reached by the SIZ for housing, communal development, and protection of the human environment.

Unlike the urban plan of the early 1960s, the SIZ prioritised the reconstruction of the “remains of the old town (kasaba), with its narrow cobbled streets, packed and ramshackle little houses, wild building, unregulated sewerage and water supply burden, ... [and] private houses of low comfort.”¹⁰¹ The reconstruction works finally demolished the pre-socialist street pattern, introduced a modern road network with

⁹⁶RAM 6 / 1971–4: Council for urbanism, “Informacija o dosadašnjoj primeni i daljoj realizaciji urbanističkog plana grada i prigradskih naselja” (17 February 1971), p. 6.

⁹⁷RAM 6 / 1971–1: Council for urbanism, “Predlog razrade terena” (30 June 1971).

⁹⁸“Vizija sutrašnjeg grada”, *Zvečan*, December 31, 1966, p. 3; RAM 6 / 1971–4: Council for urbanism, “Informacija o dosadašnjoj primeni”.

⁹⁹“Materijalni položaj opštine i putevi njenog samofinansiranja”, *Komuna* 14/11, 1967, pp. 2–17, esp. 7–8; “Rezolucija o društveno-ekonomskom i političkom položaju opštine u daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini”, *Komuna* 15/12, 1968, pp. 2–7; Kovačević, Milivoje. “Značaj referenduma u samoupravnoj organizaciji opštine”, *Komuna* 15/1, 1968, pp. 2–3.

¹⁰⁰Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, pp. 106–107; “Kur do te kemi uje te mjaftueshem”, *Zvečan*, April 10, 1971, p. 3.

¹⁰¹“Važno je – da je krenulo”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/5, 1978, pp. 4–5, quote on p. 4.

sewerage and electricity, and regulated the Ljušta River through an underground canal.¹⁰² A new modern warehouse, football stadium, cultural centre, elementary schools, and bus station added to the modern look of the pre-socialist city centre.¹⁰³ The material contingency of the existing pre-socialist city, however, imposed a more pragmatic and layered approach to urban development than envisaged by the urban plan of 1963. Moreover, the perception and reputation of high-rise buildings and the old city had changed by this time. Contrary to the harsh criticism of the old *čaršija* in the plan of 1963, it was decided that a part of the pre-socialist city centre would be preserved and renovated in the Ottoman style. This would become the “calm part of the city”, which would “break the greyness the city due to the construction of new residential buildings”.¹⁰⁴ As such, the communal development of the pre-socialist city centre confirmed the socio-spatial duality of the city by juxtaposing the uniformity of the socialist neighbourhood in the northern part of the city with a more fragmentary and layered urban environment.

Individual housebuilding in the periphery

The economic reforms took place against the background of massive rural-to-urban migration, which was the result of agricultural overpopulation, the strong social benefits coupled to wage labour and urban life, and the underdevelopment of neighbouring rural municipalities.¹⁰⁵ In the 1960s and 1970s, over 600 migrants annually settled in the city. Over 80 percent of them came from other municipalities in Kosovo, mostly from neighbouring Srbica and Vučitrn. The urban population in the municipality increased from 28.5 percent in 1948 to 52.4 percent in 1981.¹⁰⁶ Urban development could not keep pace with migration. In 1965, it was estimated that there was a demand for over 3000 dwellings, while the municipality and Trepča constructed around 300 flats per year.¹⁰⁷ Under such conditions of under-urbanisation, rural-to-urban migrants resorted to illegal house construction.¹⁰⁸ In Mitrovica, the phenomenon of illegal house construction in the peripheries of the urban area

¹⁰² Blagojević, M. & Radonjić, R. *Qyteti jonë – Brenga jonë*, Mitrovica: BVI e veprimtarisë komunale, vendbanimeve dhe mbrojtjes së ambientit njerëzor, 1988; Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, pp. 108–109.

¹⁰³ “Građani neimari: pred referendum o samodoprinosu za izgradnju komunalnih objekata”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/1, 1978, pp. 1–2.

¹⁰⁴ “Stara čaršija kao nekad”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/11, 1980, p. 9.

¹⁰⁵ Bakić, Radovan. *Promjene u razmještaju stanovništva SAP Kosova*, Priština: Jedinstvo, 1978, pp. 84–88.

¹⁰⁶ Abdyli, T. et al. *Titova Mitrovica...*, pp. 13–14.

¹⁰⁷ RAM 6 / 1965–1: Social plan for 1965 (31 March 1965).

¹⁰⁸ Archer, Rory. “The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia”, in *History and Anthropology* 29/2, 2018, pp. 141–162; Le Normand, B., *Designing Tito’s Capital...*, pp. 147–188; Münnich, N., *Belgrad zwischen...*, pp. 209–255.

became massive from the early 1960s. Urban planners of course abhorred illegal house construction, because it jeopardised rational urban planning, was of a low standard, and brought the “smallholders” habits of villagers into the city.¹⁰⁹ However, facing the enormous pressure on the urban fabric, the authorities in practice established a toleration policy.¹¹⁰

It is important to stress at this point that socialist urban planning was not hostile to individual house construction. Mitrovica’s urban plan foresaw less dense residential areas for individual house construction in Tavnik, an open terrain to the west and southwest of the historical city centre. Trepča also provided loans for the private construction of stand-alone houses, of which the absolute majority went to qualified and high-qualified workers. During the initial phase of urban development, however, the municipality focussed on land development for high-rise residential buildings.¹¹¹ Facing a dramatic rise of requests from citizens for individual house construction and increased illegal house construction, the final version of the general urbanistic plan expanded the residential zone for individual family houses and the municipality took measures to regulate and concentrate the construction of stand-alone houses.¹¹²

The municipality opened various competitions for individual house construction in Tavnik, particularly targeting families with a critical housing situation.¹¹³ Crucially, thereby, building permits obliged house constructors to stick to certain urban standards of quality and uniformity. The municipality also markedly increased funds for individual house construction, developed 500 parcels for detached houses in Tavnik, and invested in water supply and sewerage and road construction in the settlement.¹¹⁴ Administrative procedures for obtaining building permits for individual family houses were made faster and easier, particularly for the most vulnerable layers of the population.¹¹⁵ The result was that in 1964 for the first time, the number of new flats in private ownership (350) was higher than that in social ownership (267).¹¹⁶

The economic reforms of 1965 consolidated these trends. The reforms obliged municipalities to develop land prior to construction, which included the legal set-

¹⁰⁹ Radauš, Vjenčeslav. “Bespravna izgradnja u gradovima”, *Komuna* 9/6, 1962, pp. 9–12.

¹¹⁰ RAM 6 / 1962–1: “Informacija o bespravnoj gradnji” (18 June 1962).

¹¹¹ “Pomoću kredita izgrađeno 109 stanova”, *Trepča*, March 25, 1962, p. 4; “Odobreno 40 miliona za kreditiranje stambene izgradnje”, *Trepča*, September 25, 1962, p. 2; Simović, Ž., “Konceptije dalje izgradnje”.

¹¹² RAM 6 / 1963–1: Municipal People’s Committee of 4 February 1963; “Odluka o izmenama i dopunama odluke o određivanju užeg građevinskog reona grada Kosovska Mitrovica i naselja gradskog karaktera Zvečana i Vučitna”, *Službeni list AKMO* 17/17, 1962, pp. 625–626.

¹¹³ RAM 6 / 1963–1: “Rešenje o predaji na trajno korišćenje uz naknadu zemljište opštenarodne imovine” (20 May 1963).

¹¹⁴ RAM 6 / 1965–1: “Ocena stanja komunalne privrede u 1964 godine (22 February 1965); RAM 6 / 1965–1: Social plan for 1965 (31 March 1965).

¹¹⁵ RAM 6 / 1964–2: Session of the Municipal People’s Committee of 9 March 1964.

¹¹⁶ RAM 6 / 1965–1: Social plan for 1965 (31 March 1965).

tlement of property issues, sanitation and land levelling, and connection to public utilities networks.¹¹⁷ This allowed to set mid-term plans for house construction, which ideally aligned the collective interests of long-term urban planning with short-term interests of individual investors.¹¹⁸ Prior to the reforms, communal development had been funded from donations from the municipality and economic organisations, one-time land development contributions by investors,¹¹⁹ and an aggregate wage tax of 1.5 percent.¹²⁰ The reforms of 1965 turned the funds into a local body with the task to stimulate rational communal development on market principles, either through direct investments or through competitive credits and loans.¹²¹ The main source of financing for the new funds was a tax on urban land.¹²² As with increased rental costs, the underlying reasoning was that users of urban land would thus pay for the benefits they received in terms of economic activities and living standard from multi-generational collective urban development (which were called the urban interest, *gradska renta*).¹²³

In that line of thinking, urban land taxation was differentiated according to the quality of the land, which indirectly confirmed the sharp spatial differentiation in the city. For commercial buildings, the first and most expensive zone (10 dinars/m²) comprised the pre-socialist centre of the city. The second zone (7 dinars/m²) covered the new residential buildings north of the Ibar and Zvečan, the third zone (2 dinars/m²) the rest. In other words, for commercial purposes, the *čaršija* was considered the most profitable part of the city. For residential housing, the first and most expensive zone comprised the new residential area north of the Ibar and Zvečan. The second zone was the historical city centre and Bair and included the peripheral areas for

¹¹⁷ “Zakon o određivanju građevinskog zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera”, *Službeni list SFRJ* 24/5, 1968, pp. 77–78.

¹¹⁸ Krstić, Branislav, “Uređenje građevinskog zemljišta – instrument urbanističke politike grada”, *Komuna* 13/5, 1966, pp. 14–17; “Opći zakon o uređivanju i korištenju gradskog zemljišta”, *Službeni list FNRJ* 18/12, 1962, pp. 194–195.

¹¹⁹ “Odluka o obaveznom učešću investitora u izgradnji komunalnih uređaja i investicija”, *Službeni list AKMO* 16/44, 1961, pp. 1267–1268.

¹²⁰ “Odluka o osnivanju opštinskog fonda za komunalnu izgradnju”, *Službeni list AKMO* 15/17, 1960, p. 364.

¹²¹ “Odluka o osnivanju opštinskog fonda za komunalnu izgradnju”, *Službeni list APKiM* 22/15, 1965, pp. 540–541; RAM 6 / 1965–1: “Statut fonda za komunalnu izgradnju opštine Kos. Mitrovica” (18 March 1965).

¹²² RAM 6 / 1965–1: “Odluka o doprinosu za korišćenje gradskog zemljišta” (27 February 1965); “Osnovni zakon o doprinosu za korišćenje gradskog zemljišta”, *Službeni list SFRJ* 21/10, 1965, pp. 254–255.

¹²³ Nikolić, Miodrag, “Neka pitanja gradske rente u teoriji i praksi”, *Komuna* 17/9, 1970, pp. 24–27.

individual house construction in the northern part of the city. The third zone, finally, covered Tavnik.¹²⁴

A new system of auctions allowed the municipality to distribute land to the best offer and cover the costs for communal development. Land development for individual house construction was heavily promoted. Whereas social investors were obliged to pay the full development costs, the municipality set a maximum tariff per square meter for private buyers. The communal costs that were not covered by private owners (up to 75 percent of the total costs) were subsidised from the municipal funds for communal development.¹²⁵ Later measures further promoted individual house construction in Tavnik by reducing the development costs for that area compared to the rest of the city.¹²⁶ The shift to individual house construction clearly addressed the social inequalities in social-sector housing. Voters' councils and meetings of the Socialist Alliance of the Working People regularly discussed house distribution schemes and suggested that "true inhabitants" of Mitrovica should have priority access to land for individual house construction. In the competition for urban land, urbanites felt disadvantaged compared to migrants, who could sell their land in the village and use the money to construct a house in the city.¹²⁷ These criticisms apparently had effect. Land auctions gave priority to partisan war veterans, war and work invalids, persons whose house had been demolished for urban development, people without adequate housing, and people registered in Mitrovica for at least five years.¹²⁸ Partly as a result of these measures to regulate individual house construction, the problem of illegal house construction remained acute, as the procedures for legal individual house construction remained restrictive for most rural-to-urban migrants. Between 1966 and June 1971, 1,060 illegal objects were built.¹²⁹ The municipality again provided opportunities to legalise and concentrate informal housebuilding in zones for detached housing.¹³⁰

¹²⁴ "Odluka o doprinosu za korišćenje gradskog zemljišta", *Službeni list APKiM* 20/15, 1965, pp. 538–540; "Odluka o doprinosu za korišćenje gradskog zemljišta", *Službeni list SAPK* 26/12, 1971, pp. 183–185.

¹²⁵ RAM 6 / 1965–1: "Odluka o uređivanju i korišćenju gradskog zemljišta" (27 February 1965).

¹²⁶ "Odluka o izmeni i dopuni odluke o uređivanju i korišćenju gradskog zemljišta", *Službeni list APKiM* 21/38, 1966, p. 1219.

¹²⁷ "Kome i kako dati plac", *Zvečan*, May 28, 1966, p. 3; "Perkrahja reformes dhe kritika e hapert", *Zvečan*, August 27, 1966, p. 4.

¹²⁸ RAM 6 / 1966–21: "Konkurs za davanje na korišćenje gradskog zemljišta" (no date); "Reč građana", *Zvečan*, May 28, 1966, p. 3; RAM 6 / 1971–1: Municipal council for urbanism (30 June 1971).

¹²⁹ RAM 6 / 197–1: "Informacija o bespravnoj izgradnji građevinskih objekata za period 1966. do 1971. godine" (1 October 1971).

¹³⁰ "Odluka o posebnim uslovima, načinu i merama za regulisanje bespravno podignutih objekata", *Službeni list SAPK* 26/31, 1971, pp. 663–665.

The result of the economic reforms was a clear shift to private house construction. In the second half of the 1960s, over 1,500 stand-alone houses were built in the private sector, while the number of new social-sector houses stagnated at around 700 (figure 1). In 1969, for example, only 140 flats were constructed in social ownership, against 729 in the private sector.¹³¹ After a stagnation in both private and social-sector house construction, the intensification of urban development in the late 1970s also implied a sharp increase in private house construction. In the 1960s, individual house construction was primarily concentrated to the south and southwest of the city, on the right bank of the Ibar. During the 1970s and 80s, the area of Suvi Do, on the left bank of the Ibar to the west of the city, was developed for individual house construction.¹³²

The increase of individual house construction had clear socio-spatial implications. First, the city expanded strongly as a result of repeated decisions to incorporate informal house settlements in the urban space. The shift to individual house construction thus added a sprawling peripheral belt of detached housing around the existing core of the compressed and dual city centre. Second, it aborted high-rise neighbourhood extension, a characteristic feature of socialist cities.¹³³ It was considered more cost-efficient to use urbanised land with limited prospects for high-rise building construction within the foreseeable future for individual house construction.¹³⁴ Individual house construction occupied areas that were originally planned for high-rise residential buildings, such as the lower eastern slopes in the northern part of the city that had already developed as a residential area from the late 19th century (Bošnjačka mahala), Bair, and parts of Zvečan, as well as areas that were initially foreseen as green areas, such as the area on the back slope of Partisan Hill (Mikronaselje).¹³⁵

The expansion of the city in individual house settlements added a new dimension of urban-rural hybridity to the socio-spatial differentiation in the city. The quality of living in the urban periphery was low as communal development remained dead letter, although individual house construction primarily targeted socially vulnerable groups who had been discriminated in urban development thus far. The municipality recognised that areas for individual house construction “were completely undeveloped

¹³¹ RAM 6 / 1969–19: “Analiza poslovanja privrede i društvenih delatnosti u 1969. i razvojne mogućnosti u 1970. godini”.

¹³² RAM 6 / 1965–1: Letter of the Municipal Assembly of Kosovska Mitrovica to the Provincial Assembly of Kosovo (15 April 1965); “Odluka o urbanističkom razvitku Šipolja, Žabara, Zubinog Potoka, Mokre Gore, usputnog zemljišta jadranske magistrale, ibarskog puta i puta za Srbicu na području opštine Kosovska Mitrovica”, *Službeni list SAPK* 26/31, 1971, pp. 667–668; “Svojim dinarom do svog krova”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 3/14, 1980, p. 5.

¹³³ Zarecor, Kimberly E. “Infrastructural Thinking: Urban Housing in Former Czechoslovakia from the Stalin Era to EU Accession”, in *The Housing Question: Tensions, Continuities, and Contingencies in the Modern City*, edited by Edward Murphy & Najib B. Hourani, Farnham: Ashgate, 2013.

¹³⁴ RAM 6 / 1965–1: “Ocena stanja komunalne privrede u 1964 godine” (22 February 1965).

¹³⁵ “Divlja gradnja: Građevinska dozvola ili rušenje”, *Trepča*, June 15, 1972, p. 9.

... wastelands”, but had to postpone communal development because of the limited means in the funds for communal development.¹³⁶ In Tavnik, for example, there were no real roads, no order for house placement, and no sewerage or garbage collection. In 1972, only 30 percent of the 4,000 residents of Tavnik had access to the city’s water supply system.¹³⁷ Of the total of 5,990 private houses in Mitrovica, 3,739 had no pipe water or central heating.¹³⁸ Initial plans to construct a green protective belt in Tavnik were abandoned because of the rapid individual house building and the new “Adriatic Magistrale”, which connected Mitrovica with north-eastern Montenegro.¹³⁹ The municipality even dropped its earlier principle of strict delineation between rural and urban areas and allowed residents of the individual house settlements in the urban periphery to hold cattle.¹⁴⁰ The urbanisation of Tavnik was only started in the late 1970s, in the framework of the reconstruction of the pre-socialist city centre.¹⁴¹

Conclusion

In this paper, I have argued that the socialist urbanisation of Mitrovica gave rise to compressed socio-spatial duality. Three features of urban development were relevant in this process. First, patterns of spatial segregation depend on the material contingencies imposed by the pre-socialist city.¹⁴² Pre-socialist Mitrovica was predominantly located on the right bank of the Ibar and was ideologically degraded as the counterimage of socialist urban modernity. This imposed spatial concentration of intensive socialist house construction on the less densely built terrain on the left bank of the river and limited growth of the pre-socialist city centre. Due to the particular physical geography and the limited development of the city before the Second World War, the historical city centre was not fully encircled by transitional zones or industry, which compressed the socio-spatial duality between the new socialist residential area and the existing pre-socialist city, immediately adjacent on both sides of the Ibar.

¹³⁶ RAM 6 / 1966–21: “Konkurs za davanje na korišćenje gradskog zemljišta” (no date).

¹³⁷ “Čitaoci crno na belo”, *Zvečan*, June 24, 1967, p. 7; “Divlja gradnja: Građevinska dozvola ili rušenje”, *Trepča*, June 15, 1972, p. 9.

¹³⁸ Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova*, pp. 102, 180, 218.

¹³⁹ RAM 6 / 1971–1: Council for urbanism, “Predlog razrade terena” (30 June 1971).

¹⁴⁰ “Odluka o izmeni i dopuni odluke o držanju domaćih životinja i pernate živine na području grada Kosovska Mitrovica i prigradskih naselja Zvečan, Stari Trg i Prvi Tunel”, *Službeni list APKiM* 20/47, 1965, pp. 1561–1562.

¹⁴¹ “Tavnik se urbanizuje”, *Komuna, list za komunalna i stambena pitanja* 1/3, 1978, p. 13.

¹⁴² Pickvance, Chris, “State Socialism, Post-socialism and the Urban Patterns: Theorizing the Central and Eastern European Experience”, in *Understanding the City: Contemporary and Future Perspectives*, edited by John Eade & Christopher Mele, Oxford: Blackwell, 2002, p. 192. (hereafter: Pickvance, C., “State Socialism...”)

A second factor underlying spatial segregation in socialist cities is the role of workplaces and state administration in allocating housing.¹⁴³ Due to the dependence on one high-priority enterprise, socialist urban development in Mitrovica remained confined to one single zone of priority. The abortive effects of the market reforms on enterprise-led social housing expansion, moreover, stalled socialist neighbourhood extension. The municipality took the lead over urban development in the mid-1960s and shifted the spatial focus to the pre-socialist city. The more thorough reconstruction of the city centre came under way in the 1970s and 80s, but remained fragmentary and layered due to limited financial means, the material contingencies of the pre-socialist built environment, and shifting reputations of the Ottoman-era city centre and the socialist high-rise residential buildings. Moreover, the concentration of social-sector housing for solidarity purposes in Bair confirmed the socio-spatial duality of the city.

A final factor underlying spatial segregation in socialist cities is the degree of informal residential mobility challenging formal house allocation.¹⁴⁴ Individual and mostly informal house construction was an inherent feature of socialist urban development in Mitrovica. It was spatially concentrated in peripheral concentric belts around the dual city centre and occupied areas that were initially foreseen for high-rise neighbourhood extension. As such, individual house construction encircled and consolidated the compressed duality in the urban landscape.

Funding

This article is the result of a research project funded by the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie programme, grant agreement No 700759.

Sources and literature

Regional Archive of Mitrovica – Fond 6: Municipal Assembly (1957–1973)
Archives of Kosovo – Fond 443: League of Communists of Kosovo (1956–1972)

Komuna, Časopis za društvena i komunalna pitanja – Stalna konferencija gradova Jugoslavije (1957–1972)

Komuna, list za komunalna i stambena pitanja (1978–1980)

Službeni list Autonomne kosovsko-metohijske oblasti (1957–1963)

Službeni list Autonomne pokrajine Kosova i Metohije (1964–1969)

¹⁴³ Pickvance, C., “State Socialism...”, pp. 193–194.

¹⁴⁴ Pickvance, C., “State Socialism...”, pp. 194–195.

Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije (1957–1963)
Službeni list Socijalističke autonomne pokrajine Kosova (1969–1973)
Službeni list Socijalističke federativne republike Jugoslavije (1963–1972)
Trepča: Informativni list radnog kolektiva (1961–1973)
Zvečan – Organ socijalističkog saveza radnog naroda sreza Kosovska Mitrovica (1957–1960, 1966–1971)

Abdyli, Tahir et al. *Titova Mitrovica 1945–1980*, Mitrovica, 1985.

Archer, Rory. “The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia”, in *History and Anthropology* 29/2, 2018, pp.141–162.

Bakić, Radovan, *Promjene u razmještaju stanovništva SAP Kosova*, Priština: Jedinstvo, 1978.

Bohn, Thomas, *Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadplanning und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945*, Cologne: Böhlau, 2008.

Breznik, Dušan, *Stanovništvo Jugoslavije*, Podgorica: Chronos, 1991.

Brunnbauer, Ulf, “Dimitrovgrad. Eine sozialistische Stadt in Bulgarien”, in: *Urbanisierung und Stadtentwicklung in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*, edited by Bohn, Thomas & Calic, Marie-Janine, Munich: Otto Sagner, 2010), pp. 197–219.

Chelcea, Liviu. “The ‘Housing Question’ and the State-Socialist Answer: City, Class and State Remaking in 1950s Bucharest”, in *International Journal of Urban and Regional Research*, 36/2, 2012, pp. 281–296.

French, Richard & Hamilton, Frederick, “Is There a Socialist City?” in *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, edited by French, Richard & Hamilton, Frederick, New York: Wiley 1979, pp. 1–21.

Gentile, Michael & Sjöberg, Örjan. “Intra-Urban Landscapes of Priority: The Soviet Legacy”, in *Europe-Asia Studies*, 58/5, 2006, pp.701–729.

Hatherley, Owen, *Landscapes of Communism: A History through Buildings*, London: Penguin, 2015.

Hirt, Sonia, *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.

Hoffmann, David L., *Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929–41*, Ithaca: Cornell University Press, 1994.

Horvath, Sandor, *Stalinism Reloaded: Everyday Life in Stalin-City, Hungary*, Ithaca: Cornell University Press, 2017.

Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilisation*, Berkeley: University of California Press, 1997.

Kovács, Zoltán, “Social and Economic Transformation of Historical Neighbourhoods in Budapest”, in *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100/4, 2009, pp. 399–416.

Lebow, Katherine, *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism and Polish Society, 1949–1956*, Ithaca: Cornell University Press, 2013.

Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism and Socialism in Belgrade*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Münnich, Nicole, *Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn: die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.

Palairat, Michael, "Trepča, 1965–2000." *Report to Lessons Learned and Analysis Unit to the EU Pillar of UNMIK in Kosovo* (no place and date of publication, available online at https://www.esiweb.org/pdf/esi_bridges_id_2_a.pdf).

Pickvance, Chris, "State Socialism, Post-socialism and the Urban Patterns: Theorizing the Central and Eastern European Experience", in: *Understanding the City: Contemporary and Future Perspectives*, edited by John Eade & Christopher Mele, Oxford: Blackwell, 2002, pp.183–203.

Robinson, Jennifer, "Global and world cities: A view from off the map", in, *International Journal of Urban and Regional Research*, 26/3, 2002, 531–554.

Savezni zavod za statistiku, *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovi: Stam-beni fond u gradovima*, Belgrade, 1973.

Schult, Ulrike, *Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung: Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965–1985*, Munich: Lit Verlag, 2017.

Silverman, Richard M., "Rethinking shrinking cities: Peripheral dual cities have arrived", in *Journal of urban affairs 2018*, doi: 10.1080/07352166.2018.1448226.

Smith, David M., "The Socialist City", in: *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe & Ivan Szelenyi, New York: Wiley, 1996, pp. 70–99.

Szelenyi, Ivan, *Urban Inequalities under State Socialism*, Oxford: Oxford University Press, 1983.

Troch, Pieter & Janssens, Thomas, *Layers of Time in the Urban Landscape: Visions of Socialist Urbanity in Mitrovica*, Berlin: jovis, 2018.

Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*, London: I.B. Tauris, 2016.

Urošević, Atanasije. "Kosovska Mitrovica: Antropogeografska ispitivanja", in: *Kosovo i Metohija u izdanjima etnografskog instituta SANU (1951–1998)*, Belgrade: SANU, 2014 [1954], pp. 187–219.

Zarecor, Kimberly E. "Infrastructural Thinking: Urban Housing in Former Czechoslovakia from the Stalin Era to EU Accession", in: *The Housing Question: Tensions, Continuities, and Contingencies in the Modern City*, edited by Edward Murphy & Najib B. Hourani, Farnham: Ashgate, 2013, pp. 57–78.

Резиме

Др Питер Трох

Урбанистички развој у Косовској Митровици у периоду социјализма: сажета друштвено-просторна двојност у индустријском граду средње величине на неразвијеном југу Југославије

У раду је изложено да је социјалистичка урбанизација Митровице довела до компримиране друштвено-просторне двојности. Обрасци просторне сегрегације зависили су од материјалних околности предсоцијалистичке Митровице. Овде су од посебне важности не само локација и ограничен раст отоманског града на јужној обали Ибра, него и идеолошка деградација старог града после Другог светског рата. Затим у основи просторне сегрегације била је и улога предузећа високог приоритета Трепча и општинске управе приликом расподеле стамбених јединица. Услед монопола Трепче до средине 1960-их, социјалистички урбани развој у Митровици био је ограничен на једну зону на северној обали Ибра. Општина је преузела вођство над урбаним развојем средином 1960-их и преусмерила просторни фокус на предсоцијалистички део града. Међутим, ограничена финансијска средства, индивидуалистички приступ урбаном развоју и увођење принципа „солидарности“ у стамбеној изградњи у друштвеном сектору су потврдили друштвено-просторну двојност града. Трећи фактор који је утицао на урбанизацију К. Митровице био је индивидуална и углавном неформална изградња кућа. Просторно је концентрисана у периферне концентричне појасеве око центра града. Као таква, индивидуална изградња кућа окруживала је и учвршћивала сажету двојност у урбаном пејзажу.

Кључне речи: социјалистичко Косово, Косовска Митровица, социјалистички урбанистички развој, друштвено-просторна диференцијација, мањи индустријски град

УДК 72(497.11)“11/16”
72.071.1 Дероко А.

Др Александар Игњатовић, ванредни професор
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Оригиналан научни рад
примљен: 04.11.2018.
прихваћен: 14.11.2018.

aleks.ignis@gmail.com

Иза застора југословенске федерализације: Александар Дероко и дијалектика идентитета у архитектури средњовековне Србије¹

Апстракт: У другој половини XX века највећа заслуга у истраживању и популаризацији архитектуре средњовековне Србије, на основама које је поставио француски византолог Габријел Мије, несумњиво припада књизи Александра Дерока *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, научно популарној монографији и универзитетском уџбенику који је имао три сукцесивна издања (1953, 1962. и 1985). Пажљивије читање Дероковог текстуалног и визуелног наратива открива не само низ модификација изворне мијеовске схеме, већ указује и на шири друштвени значај и идеолошку инструменталност средњовековне архитектуре у контексту националног питања у социјалистичкој Југославији. У раду се разматра Дероков однос према питањима националног идентитета, етногенезе и политогенезе у двоструком интерпретативном контексту хуманистичких наука у социјалистичкој Југославији и идеологије братства и јединства. При томе теза о инструменталности историје архитектуре у грађењу дијалектичког односа између инклузивног словенског и ексклузивних партикуларних идентитета југословенских народа у историјској перспективи представља основну интерпретативну платформу овог рада.

Кључне речи: историографија, социјалистичка Југославија, национални идентитет, идеологија, средњовековна Србија

Између бројних радова из области историје градитељства, Александар Дероко (1894–1988) остаће упамћен по књизи *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, која је једна је од малобројних синте-

---

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту „Српска уметност XX века – национално и Европа”, бр. прој. 177013, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

тичких студија написаних на ову тему након Другог светског рата. Изворно објављена као универзитетски уџбеник 1953. године, књига је имала још два издања (1962. и 1985) на којима су се школовале генерације историчара уметности и архитектата на београдском Филозофском и Архитектонском факултету.² Иако су обим текста, број илустрација и квалитет издања књиге временом опалили, и поред мањих измена у структури и називу појединих поглавља, изворни рукопис остао је до краја непромењен.³ Последње издање било је фототипско, допуњено Предговором и Поговором, у складу са жељом аутора да у књизи буду „изложени најновији научни резултати“.⁴

Иако влада мишљење да представља „до данас непревазиђено“,⁵ „капитално дело, какво често нису кадре да остваре ни читаве институције“,⁶ *Монумен-тална и декоративна архитектура* готово је у потпуности била заснована на познатој интерпретативној тријади Габријела Мијеа (Gabriel Millet, 1867–1953) о постојању *trois écoles bien distinctes* у градитељству средњовековне Србије, објављеној иницијално још 1917, а у целости 1919. године као монографија *L'ancien art serbe: les églises*.⁷ Дероко од Мијеа није усвојио само поделу на тзв. школе српске националне архитектуре којим је наизглед решен проблем стилске разужености градитељства средњовековне Србије, већ је оставио велико бреме у наслеђе српским историчарима архитектуре који га ни до данас нису критички деконструисали.⁸

Нема сумње да је *Монумен-тална и декоративна архитектура* настала под непосредним утицајем француског византолога – и данас важног имена како у

² Дероко, Александар А., *Монумен-тална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* – 1. изд. Београд 1953 (у даљем тексту: Дероко, А. А., *Монумен-тална и декоративна... 1.* изд.); исти, *Монумен-тална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* – 2. изд. Београд 1962 (Дероко, А. А., *Монумен-тална... 2.* изд.); исти, *Монумен-тална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, – 3. изд. Београд 1985. О Дероковом педагошком утицају вид.: Вранић-Игњачевић, Марија (ур.), *Легенде Београдског универзитета: Александар Дероко*, Београд 2004. (у даљем тексту: Вранић-Игњачевић, М., *Легенде Београдског универзитета...*)

³ У издањима из 1953. и 1962. године у уводном делу поглавља су заменила места.

⁴ Аутор предговора био је др Слободан Ненадовић. Међутим, упркос Дероковој жељи списак литературе није претрпео промену у односу на издање из 1962. године.

⁵ Јовановић, Зоран, *Александар Дероко*, Београд 1991, стр. 28. (у даљем тексту: Јовановић, З., *Александар Дероко...*)

⁶ Вранић-Игњачевић, М., *Легенде Београдског универзитета...*, стр. 32.

⁷ Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe: les églises*, Paris 1919.

⁸ За типичан пример историографске инерције вид.: Грозданов, Цветан, „У славу Габријела Мијеа“, *Ниш и Византија: зборник радова*. – књ. IV. Миша Ракоција (ур.), Ниш 2006, стр. 18. За критику Мијеове класификације вид.: Ćurčić, Slobodan, „Architecture in Byzantium, Serbia and the Balkans Through the Lenses of Modern Historiography“, *Serbia and Byzantium. Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne*. Series: Studien und Texte zur Byzantinistik. Vol. 8. Mabi Angar and Claudia Sode (eds.), Frankfurt am Main 2013, pp. 11–12.

националној историографији,⁹ тако и у међународној науци¹⁰ – који му је тобоже „одшкринуо врата иза којих се скривало величанствено српско градитељство и раскош византијске уметности”.¹¹ Чини се да је највећа заслуга Дерокове књиге у томе што је утврдила и популаризовала Мијеову интерпретативну схему засновану на типолошко-стилском приступу у контексту када се старија, предратна традиција историје архитектуре у Србији нашла пред изазовом прилагођавања другачијим друштвеним околностима у социјалистичкој Југославији.

Дерокова послератна писана дела о историји архитектуре средњег века имала су, међутим, специфичан значај који је далеко превазилазио уже научне границе националне историје уметности. Осим *Монументалне и декоративне архитектуре* и низа мањих чланака расутих по периодици и зборницима, Дерокови редови из ове области обухватају и други универзитетски уџбеник објављен под називом *Споменици архитектуре IX–XVIII века у Југославији*,¹² као и монографију *Са старим неимарима: Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији*.¹³ Њиховим посматрањем у двострукој визури – спрам историографије социјалистичке Југославије и идеолошких основа „братства и јединства” – може се разумети шири значај историје архитектуре као дисциплине тог времена. Прецизније, разматраће се Дерокова интерпретација у односу на историзацију српског националног јединства, у којој је архитектура представљала саставни део ширег дискурса преиспитивања југословенске федералистичке парадигме. Полазећи од премисе да је за комунистички естаблишмент архитектура средег века представљала много више него материјални остатак древних времена, као и од идеолошке инструменталности историје архитектуре и уметности, пажња ће бити посвећена томе како су историчари архитектуре користили пред националну, средњовековну прошлост како би не само конструисали, већ и проблематизовали националну садашњост. Дерокови текстови свакако да нису представљали тек поучна уџбеничка штива настала понављањем старијих сазнања, већ део „селективне реактивације”¹⁴ одабраног културно-историјског наслеђа, коришћеног као садржај специфичног идеолошког садржаја у односу на перенијални проблем српског националног питања. У том смислу, Дерокова реактивација Мијеове схеме може се разумети не само

⁹ Драгојевић, Предраг Н., *Историја уметности у Србији у првој половини XX века*. – рукопис докторске дисертације, Београд 1996, стр. 93.

¹⁰ Mango, Cyril, *Byzantine Architecture*, New York 1985, p. 176.

¹¹ Вранић-Игњачевић, М., *Легенде Београдског универзитета...*, стр. 24.

¹² Дероко, Александар, *Споменици архитектуре IX–XVIII века у Југославији*, Београд 1964.

¹³ Дероко, Александар, *Са старим неимарима: Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1967. (у даљем тексту: Дероко, А., *Са старим неимарима...*)

¹⁴ Dragović-Soso, Jasna, „*Spasioci nacije*”: *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, str. 27.

као производ научног конформизма или инертности, већ као делатна, иако криптична критика националног питања у динамичној и променљивој политичкој стварности социјалистичке Југославије обележеној неконзистентним али оперативним федералним заокружењем националних граница.

Иако је сам Дероко тврдио да је у свакој историјској анализи нужно одвојити неко уметничко дело од социјалног и политичког миљеа,¹⁵ његову писану делатност важно је поставити у шире оквире интереса за историју средњег века у социјалистичкој Југославији. Тај се интерес посебно развио након Резолуције Информбироа 1948. године, као саставни део културне легитимације југословенске варијанте социјализма и онога што се разумело као аутентичан пут у комунистичку будућност. Не само државна подршка новој историографији, већ и читав низ других културних пракси су с једне стране промовисали богато историјско наслеђе земље, а с друге градили представу о ономе што се разумело као кретање ка „равноправности и свестраном развоју националних култура [кроз] критичко усвајање културне баштине” која је за југословенске политичке елите имала прворазредни значај.¹⁶

Међутим, разлози проминентног присуства средњовековне прошлости у мастер наративу социјалистичке Југославије сажетом у синтагми „братство и јединство” били су много комплекснији. Пре свега, историја средњег века постала је кључни камен историзације југословенских народа и легитимације континуитета националних група као историјских субјеката. То се односило подједнако на Србе, Хрвате и Словенце, тј. нације које су биле конститутивне и у Краљевини Југославији а којима је требало обезбедити нов, идеолошки подобан и културно-историјски утемељен профил; као и на оне заједнице које су добиле национални статус тек у послератној социјалистичкој држави – Македонце и Црногорце, признате као конститутивни народи првим југословенским Уставом (1946), те Муслимане којима је официјелни статус нације гарантован трећим Уставним законом (1963). Погодно обликована перспектива на националну прошлост била је саставни део произвођења националне актуелности обележене не само политиком тзв. трећег пута у хладноратовској подели света, и не само историографским уобличавањем континуитета револуционарних традиција, већ политичком федерализацијом смештеном у амбивалентан идеолошки оквир „братства и јединства” југословенских народа који је истовремено реферисао на њихову блискост и инхерентну различитост. Често публиковане речи Миро-

¹⁵ Јовановић, З., *Александар Дероко...*, стр. 6.

¹⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Knj. 3. – Socijalistička Jugoslavija 1945–1988, Beograd 1988, str. 319. (u daljem tekstu: Petranović, B., *Istorija Jugoslavije...*) Илустративан и добро познат пример тог повишеног интереса представљала је велика Изложба средњовековне уметности народа Југославије одржана у Паризу (1950) и Загребу (1951), која је презентовала богато и разноврсно наслеђе средњег века у средини која је била мултикултурална и мултинационална, али идеолошки обједињена наративом о социјалистичком југословенству.

слава Крлеже (1893–1981) – једног од најзначајнијих југословенских интелектуалаца који су учествовали у каљењу ових комплексних идеолошких оквира – о релевантности средњег века у телеолошкој конструкцији посебног пута у комунистичку будућност довољно су убедљиво сведочанство. „Социјалистичка антиципација данас”, тврдио је Крлежа 1949. године,

„само је пандан читавом низу наших јужнословенских средњовековних антиципација у прошлости: старословенске, глагољашке и аутокефалне борбе за равноправност народности и језика у црквеној хијерархији грчко-латинског цезаропапизма и империјализма”.¹⁷

Недуго након тога, Крлежа је писао о „нашем средњем веку” који „читавим низом својих морално-политичких и културних елемената антиципира развој наших будућих векова”.¹⁸ Плуралитет средњовековних прошлости – а не идеја о јединственој историји етнички унисоних Југословена – те дијалектичка веза између историје и будућности унутар јединственог темпоралног тоталитета револуционарних борби за слободу само су неке од важних тема кроз које ће се уобличавати југословенски мастер наратив у наредним деценијама. Базичну трансемпоралну силу која је повезивала прошлости различитих југословенских народа сачињавали су висока културна самосвест и аутохтоност, отпор према страним утицајима, те оригиналност и аутентичност уметности – биле су то идеје кроз које су се уобличавала тумачења „националних” средњовековних прошлости.

Дерокова писана дела о средњовековној архитектури могу се сагледати у односу на овај повишени сензибилитет према средњем веку, али и спрам марксистичке парадигме интерпретације прошлости која је на различите начине кореспондирала са поставкама хуманистичких наука у социјалистичкој Југославији. Иако је познато да је још од раних 1950-их година марксизам у ортодоксној совјетској варијанти непрестано и критички преиспитиван,¹⁹ неки од његових основних телеолошких постулата били су уграђени у поглед на друштво и културу прошлости култивисаног у југословенским хуманистичким наукама.²⁰ Тако се и у *Монументалној и декоративној архитектури* кретало од класичног марксистичког кредо о нужности прогреса кроз историју, као и од тезе о међузависности економских односа, историјског развоја друштва и културне

---

¹⁷ Крлежин говор на Другом конгресу Савеза књижевника, наведено према: Petranović B., *Istorija Jugoslavije*, str. 327.

¹⁸ Krleža, Miroslav, „Predgovor”, *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije* – katalog izložbe, Zagreb 1951, str. 5.

¹⁹ Petranović, B., *Istorija Jugoslavije...*, str. 325.

²⁰ Wang, Q. Edward and Iggers, Georg G., *Marxist Historiographies: A Global Perspective*, Q. Edward Wang and Georg G. Iggers (eds.), London 2016, pp. 1–15.

продукције. Дероков је наратив био чврсто везан за оквир историјског материјализма који је почивао на базичној Марксовој идеји да су друштвени облици укоренењени у материјалним условима живота.²¹ Тако је на линији уобичајених историографских тумачења класне диференцијације Словена у периоду од VII–IX века, произведеног вишка рада и средстава за производњу те последично насталих нових форми друштвене организације, Дероко архитектуру средњег века посматрао у перспективи економске базе и идеолошке надградње.²² „Економски интереси народа били су супротни интересима владара и властеле”, писао је Дероко држећи се интереса за економске основе културе марксистичке историографије, а црква је „као директно оруђе владара [...] била на страни владара јер су њихови интереси били повезани”.²³

Успостављање непосредне везе између материјалне базе и идеолошке надградње била је основа историјског материјализма као концептуалног оквира југословенске историографије у време када је Дероко тврдио да су средњовековни владари, „имајући на располагању та знатна новчана средства [...] почели да граде и веће црквене задужбине”.²⁴ Јединствена и најзначајнија историја југословенских народа,²⁵ коју су аутори видели као „први обимнији покушај тумачења наше прошлости на темељу историјског материјализма”,²⁶ била је не само публикована исте године као и *Монуменална и декоративна архитектура*, већ је представљала својеврстан стандард и модел интерпретације прихваћен од стране многих историчара архитектуре и уметности. Ипак, утицај марксизма на југословенску историографију био је неравномеран; за разлику од оних који су се бавили модерном и савременом историјом, проучаваоци „византијског, средњовековног и османског периода нису били принуђени да своје студије у већој мери прилагоде марксистичким оквирима тумачења прошлости”.²⁷ То је свакако важило не само за Дерока, већ и за друге историчаре архитектуре и уметности који су много више пажње посвећивали питањима стила, форме и типологије него што су размишљали о њиховим економским и класним основама. Дерокова *Монуменална и деокоративна архитектура* сведочила је о оној

²¹ Marx, Karl, *Kritika političke ekonomije*, Zagreb 1958 [1859].

²² Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 7–10.

²³ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 9.

²⁴ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 10.

²⁵ Први том књиге објављен је 1953, други 1959. године, док до објављивања трећег тома никада није дошло због несугласица у оквиру међурејубличке редакције, вид.: Banac, Ivo, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia”, *The American Historical Review*, 97, 4, 1992, p. 1086. (у даљем тексту: Banac, I., „Historiography...“)

²⁶ Графенауер, Бого; Перовић, Душан и Шидак, Јарослав (ур.), *Историја народа Југославије* – Књ. 1. До почетка XVI века, Београд 1953, стр. IX.

²⁷ Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton 2003, p. 106.

„превласти националне историје над глобалном марксистичком перспективом” која је обележила истриографију социјалистичких земаља.²⁸

С друге стране, Дероков наратив уокотвљен је у доминантну теоријску парадигму југословенске историје уметности, археологије и антропологије која је етничке заједнице и народе схватала као заокружене и ограничене јединице истраживања. Народи су представљали органске целине за које се сматрало поседују мање или више кохерентну и дистинктивну културу, настале кроз препознатљив процес етногенезе. У складу са тиме, Дероко је самоуверено говорио о Србима и Хрватима у средњем веку, али је оклевао у питањима дефинисања историјског идентитета других народа који су насељавали територије на којима се некада развијала средњовековна Србија, уносећи динамику и анксиозност у политику идентитета у свом наративу. Та је динамика, у ствари, обележила читав корпус радова из области хуманистичких наука у којима су се преговарали различити концепти историзације југословенских народа.²⁹ Док је идеја о национално аутентичкој култури представљала концептуални оквир историји уметности и архитектуре, у археологији и етнологији је суверено владала тзв. културно-историјска парадигма базирана на на културно-лингвистичком концепту аутохтоности.³⁰ Оно што је стајало у основама ових дисциплина било је уверење о етнички дистинктивним народима који су у прошлости живели на ограниченим територијама „унутар којих су важиле исте културне норме, изражене једнако кроз материјалну културу и језик”.³¹

Монуменална и деокоративна архитектура дубоко је ушанчена у овај детерминистички теоријски оквир, односно у стару, романтичарску визуру о архитектури као културном изразу националног духа која је доживела својеврсну метаморфозу у тумачењу прошлости конститутивних народа Југославије након 1948. године. Међутим, идеја о „једном заједничком духу”³² који је прожимао различите стилске групе у архитектури средњовековне Србије представљала је коректив баналном поистовећивању стилских карактеристика и националних/етничких граница. Као што ће се видети, то је отварало простор за успостављање много ширег концепта националног идентитета и проблематизовање

---

²⁸ Breisach, Ernst, *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*, Chicago 2007, p. 352.

²⁹ Националне мањине добиле су статус народности 1959. године.

³⁰ Палавестра, Александар, *Културни контексти археологије*, Београд 2011, стр. 153–163; Kuzmanović, Zorica, „Problem kulturnog identiteta u savremenoj arheološkoj praksi”, *Etnoantropološki problemi*, 6, 3, 2011, str. 596; Milosavljević, Monika Z., *Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji*, rukopis doktorske disertacije, Београд 2015, str. 104–105. (у даљем тексту: Milosavljević, M. Z., *Koncept drugosti varvarstva*...); Novaković, Predrag, „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective”, *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, Ludomir L. Lozny (ed.), Cham 2011, pp. 339–461.

³¹ Babić, Staša, „Arheologija i etnicitet”, *Etnoantropološki problemi*, 5, 1, 2010, str. 138.

³² Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 319.

федералистичке композиције државе у којој су републичке међе константно одржавале национално тело рашчлањеним. За Дерока је основно обележје тог јединственог српског духа представљала „оригиналност”, што је било у складу са старијом традицијом тумачења националне архитектуре у којој је притисак националистичког култа аутентичности био тесно повезан са питањима српске етногенезе у раном средњем веку и историографском митологизацијом политичке аутохтоности средњовековне Србије.³³ Као и за друге ауторе, почев од утемељивача дисциплине историје архитектуре Михаила Валтровића (1839–1915) и Драгутина Милутиновића (1840–1900), тако је и за Дерока национална аутентичност произилазила подједнако из карактера тобоже изворног српског духа и оригиналних адаптација страних културних утицаја који су, у зависности од историјских околности, пристизали како са Истока, тако и са Запада. Заправо, у питању је био стари образац тумачења заснован опозицији аутохтоног и страног, који је у целости обележио медиевистику не само у времену Дероковог образовања и интелектуалне матурације, већ и научне зрелости.³⁴

Коначно, у погледу теоријско-интерпретативних аспеката *Монументалне и деоколативне архитектуре*, али и других Дерокових радова насталих након Другог светског рата, нужно је поред континуитета са старијом традицијом препознати и извесне промене. Поред облигатног реферисања на марскистичко разумевање динамике историје, он је усвојио тезе о демотском карактеру архитектонског стила. Иако су црква и феудалци били заслужни за подизање монументалних црквених грађевина, оно што их је карактерисало био је вернакуларни дух, будући да се тврдило да је „сам народ” имао великог удела не само у изградњи цркава, већ и формирању њиховог стилског израза.³⁵ Овај дискурс демотизације био је раширен у време социјалистичке Југославије,³⁶ али је заправо био генерички везан за стари, деветнаестовековни историографски култ националне аутохтоности. Исто се односи и на интерпретативни образац политичко-поетичког развоја, по коме су аутентичност културе и оригиналност различитих културних израза тобоже органски повезани са независношћу политичке власти. Уобичајено историографско посматрање средњовековне Србије као историје развоја друштва и институција на „домаћим основама” – за разлику

³³ Ignjatović, Aleksandar, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu: Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Beograd 2016, str. 546–602 (u daljem tekstu: Ignjatović, Aleksandar, *U srpsko-vizantijskom...*); исти, „Byzantium's Apt Inheritors: Serbian Historiography, Nation Building and Imperial Imagination, 1882–1941”, *Slavonic and East European Review*, 94, 1, 2106, pp. 57–92.

³⁴ Вид.: Графенауер, Бого и Острогорски, Георгије, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” *Историја народа Југославије*, Књ. 1. До почетка XVI века. Бого Графенауер, Душан Перовић, Јарослав Шидак (ур.), Београд 1953, стр. 107–302. (у даљем тексту: Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...“)

³⁵ Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...“, стр. 8.

³⁶ Вид.: Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...“.

од неких других југословенских народа попут Словенаца или „Македонских Словена” чији је развој био умногоме одређен облицима који нису изворно македонски већ су „сазрели на страни”³⁷ – дало је не само додатни легитимитет тезама о демотизацији уметничког стила. Такав вредносни оквир био је у непосредној вези са истицањем културне аутентичности средњовековне Србије, која је контексту националног питања у социјалистичкој Југославији задобила значајну идеолошку позицију.

Разматрајући настанак и распрострањање сакралне хришћанске архитектуре у земљама насељеним Словенима у раном средњем веку, Дероко је говорио о материјалним и друштвеним условима који су претходили монументалном градитељству и омогућили његов настанак и развој. По њему, основни услов представљали су формирање класног друштва и политички и територијално централизованог ауторитета, односно стварање државе или политогенеза. „Током IX, X, XI и XII века”, писао је у уводном поглављу *Монументалне и декоративне архитектуре*, „траје борба за формирање и одржавање првих држава у источним, југоисточним и у јужним нашим крајевима”.³⁸ У складу са револуционарном погледом на историју који је карактерисао југословенски мастер наратив, Дероко је наводио да су у раном средњем веку југословенска племена водила „борбе за слободу” (против „спољашњих непријатеља” тј. Византије, Мађара, Франака и Бугара), те да су из тих борби настале „независне државе”.³⁹ Будући да је веровао у постојање непосредног односа између уметничке креације и политичке независности, Дероко је архитектуру посматрао не само као културни израз одређене етничке, односно националне групе, већ и као показатељ њене политичке зрелости.

Дероко је усвојио уобичајен став југословенске историографије који је почетак политогенезе смештао у IX век, говорећи о првим „српским државама” међу којима се посебно издвајала Рашка. Чињеница да су историчари ове ране политичке формације тумачили коришћењем не само етничких атрибута већ и савремених политичких концепата попут међународног признања, државних граница или престоница – драстичан пример представљају историјске карте у поменутој *Историји југословенских народа* – добро илуструје симптоматичан феномен националних историографија које културно хомогенизују прошлост пројектујући модерне политичке концепте на њу, последично подупирући идеју о етнички заокруженим, територијално ограниченим и политички стабилним државама у средњем веку. У случају историје југословенских народа, на тај се начин вршила посредна историјска легитимација федералистичке композиције земље у контексту у коме је политичка реалност Југославије била апсолутно

---

³⁷ Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...“, стр. 127, 130.

³⁸ Дероко, А. А., *Монументална и декоративна...*, 1. изд., стр. 9.

³⁹ Дероко, А. А., *Монументална и декоративна...*, 1. изд., стр. 5.

неупитна. Улога историографије у том смислу могла је бити идеолошки конструктивна, али и проблематична будући да би, како сликовито истакао Стеван Павловић, свако преиспитивање „изворне територијалне поделе [државе] отворило Пандорину кутију”.⁴⁰

У осврту на средњовековну политогенезу, Дероко је говорио о српској, хрватској и словеначкој држави у раном средњем веку, али је изостављао историју средњовековне Македоније не само из времена када је она била под непосредном влашћу Византије или Бугарске, већ и у доба тзв. Самуловог царства (976–1014) или државе Вукашина Мрњавчевића (1365–1371), тј. свих оних политичких формација које је македонска академска историја социјалистичког периода представљала као независне македонске „народне” државе.⁴¹ Одиста, Дероково реферисање на настанак и карактер предачких држава југословенских народа није било недвосмислено и мора се разумети у контексту политогенезе раних државних формација у официјелној историографији. Исто важи и за питање Срба као етничке скупине и њиховог односа са другим Јужним Словенима; Дероко је у том погледу био непрецизан дефинишући њихову „историју развоја”, тј. транзицију из словенске масе у српску етничку заједницу.⁴²

Била су то осетљива питања око којих није био постигнут научни консензус. Наиме, тумачење настанка средњовековних држава било је разапето између класног одређења (по коме се прве државе досељених Словена формирају класним раслојавањем почев од VII века); структуралних друштвених промена (кроз племенске савезе и територијализацију племенских организација); те етничке повезаности становништва.⁴³ У позном VII веку, сматрало се, дошло је до стварања већих племенских савеза (који су могли бити засновани на етничкој основи), као и до територијализације племенских структура. Међутим, упркос свеprisутном догматском тумачењу етногенезе по коме „постепени економски развитак и друштвено раслојавање води ка формирању државе хрватског, српског и македонског народа”,⁴⁴ у *Монуменалној и декоративној архитектури*

⁴⁰ Pavlowitch, Stevan K., *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988*, Columbus 1988, p. 89. (у даљем тексту: Pavlowitch, S. K., *The Improbable Survivor...*)

⁴¹ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 253. За примере македонизације Самуиловог царства вид.: Лапе, Љубен и др., „Македонци у ранофеудално доба (од VII до XII в.)”, *Историја народа Југославије*. Бого Графенауер, Душан Перовић, Јарослав Шидак (ур.), Београд 1953, стр. 281–282; (у даљем тексту: Лапе, Љ. и др., „Македонци у ранофеудално...“) Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...”, стр. 117; Антољак, Стјепан, „Самуилово Царство”, *Историја македонског народа*, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века, Михаило Апостолски и др. (ур.), Скопље 1970, стр. 109–132.

⁴² Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 9.

⁴³ Графенауер, Б. и Острогорски, Г., „Југословенски народи...”.

⁴⁴ Графенауер, Бого и Перовић, Душан, „Насељавање Словена на Балканско полуострво”, Бого Графенауер, Душан Перовић, Јарослав Шидак (ур.), *Историја народа Југославије*. Београд 1953, стр. 90.

постоји својеврсна реторичка и концептуална тензија између атрибута „српски” и „словенски”.

Осим тога, синтагме попут „наших крајева”, које су присутне у првом али не и у другом издању Дерокове књиге,⁴⁵ коришћене уз изразе попут „досељавање југословенских народа”⁴⁶ [*n. b.* уместо уобичајеног „досељавања Словена”] додатно су подстицале поменути идентитетску амбивалентност. Да ли се радило о изворним, интринсичним разликама народа који су формирали индивидуалне етничке заједнице још на почетку своје балканске историје (у складу са традиционалном идејом о *origo gentis*); или је у питању била постепена етничка диференцијација из заједничког словенског језгра – о томе Дероко не заузима јасан став. Међутим, у уводу књиге *Споменици архитектуре IX–XVIII века у Југославији* он дотиче питање етногенезе „диференцираних већих етничких група” које су се доселиле на Балканско полуострво у VI–VII веку, указујући да су још у том раном периоду југословенски народи већ били етнички различити.⁴⁷ Тако се, на пример, не говори о христијанизацији словенских племена већ „увођењу Срба у [хришћанску] религију” и др.⁴⁸

Као и код питања настанка првих словенских држава, и етногенеза се у Дероковим делима не може одвојити од ширег епистемолошког контекста хуманистичких наука тог времена. Историја, археологија и етнографија тумачиле су настанак и развој југословенских народа као формирање етничких група кроз преображај културно сродних заједница у мање или више кохерентне етничке целине. Међутим, било је то контоверзно питање на коме су се преламали не само различити теоријски приступи већ и њихове идеолошке рамификације. Као што је познато, главни писани извори за етногенезу били су средњовековни извори, пре свега византијски, који су обично настали неколико векова након словенских миграција на Балкан. Најважнији од њих јесте *De administrando imperio*, рукопис који је средином X века написао византијски цар Константин VII Порфирогенит да би описао оне народе који су се доселили на некадашње балканске територије Источног римског царства. Баш као и у ранијем периоду, југословенски историчари после Другог светског рата су без критичке дистанце преузимали Порфирогенитову дистинкцију Срба и Хрвата (о којима се говори у поглављима 29–36), стварајући тако историјске наративе који су легитимизовали историјску и територијалну утемељеност ових народа и њихових националних држава – у најбољој традицији деветнаестовековне романтичарске историографије. Истина, чак и савремену науку у Србији одликује недовољно развијен и изоштртен критички став према овом извору, чије је навођење служило не само

⁴⁵ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна ...*, 1. изд., стр. 9.

⁴⁶ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна ...*, 1. изд., стр. 8.

⁴⁷ Дероко, А., *Са старим неимарима ...*, стр. 15.

⁴⁸ Дероко, А., *Са старим неимарима ...*, стр. 69.

да се српској етници обезбеди валидан историјски легитимитет, већ и да се потврди стара теза о Србима и Хрватима који насељавају вакантну територију, коју је још седамдесетих година XIX века Фрањо Рачки (1828–1894) уобличио користећи сликовиту метафору „празне куће”.⁴⁹

Позивање на Порфириогенита и након Другог светског рата имало је последњу улогу легитимизовања историјског права и одбијања конкурентских теза о примарном заузећу територије. Како се и данас истиче, „српска одлука” да се задрже на територији јужно од Дунава образлагала се тобожњим поклоном пусте земље коју је Србима даровао цар Ираклије а „коју су већ Авари опустошили а РOMEЈИ потпуно напустили”.⁵⁰ Међутим, реферисање на средњовековне писане изворе веома је проблематично будући да је словенски или српски идентитет заправо био својеврстан „конструкт византијских аутора, који су етницизовали стереотипе примењене на хетерогене [...] миграционе групе изворно без икаквог осећаја заједничког идентитета”.⁵¹ Заправо, посредством хуманистичких наука имагинарне идентитетске конструкције из прошлости преносиле су се у савремену историју, снажно утичући на „начине на које су се модерне етничке заједнице у региону односиле једна према другој и на које су разумевале свет око себе”.⁵² Као што је то истакао Флорин Курта, „Словени”, „Срби, или „Хрвати” представљали су идентитетске маркере разлике, наметнуте идентитетске категорије а не заједнице засноване на заједничком језику или материјалној култури које су себе перципирале као јединствене. „Словени нису постали Словенима због тога што су говорили словенским језиком”, истакао је он, „ већ зато што су их тако именовали други”.⁵³

Дероков однос према питању архитектуре као садржају етничког идентитета и његово наизменично коришћење словенског и српског као идентитетских категорија разумљиво је ширем контексту југословенске медијевистике, у којој није било концензуса по питању етногенезе – с једне стране Словена, и југословенских народа са друге стране. У науци је владала атмосфера својеврсне потраге за најодрживијим теоријама о пореклу, што је по свој прилици било у посредној, али супстанцијалној вези са својеврсним преговарањем међусобног односа југословенских народа и народности у дјакхронијској перспективи.

⁴⁹ Rački, Franjo, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Zagreb 2008 [1879], str. 15.

⁵⁰ Живковић, Тибор, „Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века”, *Гласник Етнографског института САНУ*, 45, 1997, стр. 94. Аутор се позива на: *De administrando imperio*, str. 29, 124, 67.

⁵¹ Džino, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden 2010, p. 7. (у даљем тексту: Džino, D., *Becoming Slav, Becoming Croat...*)

⁵² Džino, D., *Becoming Slav, Becoming Croat...*

⁵³ Curta, Florin, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge 2004, p. 346.

Таквој атмосфери помогло је публикавање *Византијских извора за историју народа Југославије* (1955), чији је уредник Георгије Острогорски (1902–1976) симптоматично истакао да су објављени извори обухватали период „од V века до времена формирања појединих наших народа и њихових првих држава”.⁵⁴ Реторика у којој се питање политогенезе непосредно везивало за етногенезу, не само што је сведочила о пословичном пројектовању савремених политичких концепата на раносредњовековну прошлост, већ је имплицирала да су се југословенски народи формирали тек након доласка на Балкан и то симултано са образовањем (народних) држава.

У исти мах, у науци су се развијале тезе о различитим таласима досељавања Словена, међу којима се истицала старија, деветнаестовековна идеја о тзв. другој миграцији у VII веку, која је на Балканско полуострво донела етнички већ издиференциране Србе и Хрвате.⁵⁵ Овај дискурс тзв. сепаратног словенства који је дистинкцију највећих југословенских националних група пројектовао на дубоку прошлост,⁵⁶ поред хрватског и српског обухватао је и словеначки случај, а у периоду након Другог светског рата био је комплементиран тезама по којима су се Македонски Словени доселили на Балканско полуострво као мање-више дистинктивна етничка група.⁵⁷

Важан кључ потраге за разлозима овог интерпретативног плурализма лежао је у идеолошком контексту социјалистичке Југославије, обележеном динамиком у перцепцији националног питања. Стална тежња за одржавањем сепаратних националних идентитета, уз тек повремено истицање нужности грађења јединствене југословенске културе, омогућавала је коегзистенцију међусобно посве различитих теза о пореклу југословенских народа.⁵⁸ У таквом идеолошком и епистемолошком окружењу, у коме се југословенски федерализам легитимисао једном конфузном и непринципејлно дистрибуираном мешавином историјског и природног права,⁵⁹ Дерокова политика идентитета била је, заправо, сасвим ортодоксна. Његова симултана употреба придева „словенски” и „српски” који

⁵⁴ Острогорски, Георгије, „Предговор”, *Византијски извори за историју народа Југославије*. Књ. 1. Георгије Острогорски (ур.), Београд 1955, стр. V.

⁵⁵ Графенауер, Б. и Перовић, Д., „Насељавање Словена...”, стр. 89; Динић, Михаило, „Српске земље у ранофеудално доба (до XII в.)”, *Историја народа Југославије*, Бого Графенауер, Душан Перовић, Јарослав Шидак (ур.), Београд 1953, стр. 229; Ћирковић, Сима (ур.), *Историја српског народа*, Књ. 1. – Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд 1981, стр. 141 ff.

⁵⁶ Džino, D., *Becoming Slav, Becoming Croat...*, p. 20.

⁵⁷ Влахов, Димитар, *Из историје македонског народа*, Београд 1950, стр. 1–12.

⁵⁸ Jović, Dejan, *Yugoslavia: A State that Withered Away*, West Lafayette 2009, pp. 54–61 (u daljem tekstu: Jović, D., *Yugoslavia...*); Banac, Ivo, „The Politics of Cultural Diversity in Former Yugoslavia,” *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Sabrina P. Ramet (ed.), Boulder 2002, pp. xi–xv.

⁵⁹ Shoup, Paul, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968, pp. 115–118. (u daljem tekstu: Shoup, P., *Communism...*)

су се односили на исте феномене материјалне културе и друштвене организације у основи је била саставни потврђивања, али и проблематизовања федералне композиције државе засноване на историјском пореклу националних заједница и „њихових” предачких држава. Разуме се, Дероко није био једини историчар архитектуре чија су дела била укључена у ову политику идентитета. Поред оних који су прихватили тезу о накнадној етногенези из јединствене словенске миграционе масе, постојали су и други који су заговарали идеју о Србима и Хрватима као раздвојеним етницима *ab origine*. То је био случај са Дероковим универзитетским колегом, професором Ђурђем Бошковићем (1904–1990) који је 1950. године у програмским циљевима Археолошког института у Београду (које је писао као његов потпредседник) изнео обавезу да се утврди „однос словенских племена, првенствено Срба и других народа и држава” у раном средњем веку.⁶⁰

Када је разматрао историју Македоније Дероко је говорио о „досељавању Словена” односно словенских племена, док се у случају Србије увек радило о „досељењу српских племена”.⁶¹ Дистинкција идентитетског статуса није била неутрална јер је имплицирала да су се етнички (и политички) развијенији Срби издвојили из флотантне масе Словена који на простору Македоније нису фигурисали као Македонци, већ само као „Македонски Словени”, што је иначе био термин уобичајен у српској историографији. С друге стране, Дероко је писао о досељавању „хрватских племена” смештајући их северно од Дукље (Зете), Травуније, Хумске области и Неретве, што је посредно указивало да изворни етнички идентитет јужног Јадрана и континенталног простора Црне Горе није био хрватски.⁶² Дерокова територијализација етногенезе одвијала се и кроз квалификације о „југоисточном делу [јадранске] обале”, где су бивали Словени (у свој амбивалентности тог назива) и, насупрот њима, „хрватских крајева Јадрана”.⁶³ Био је то начин да се изврши суптилно раздвајање историје југословенских народа и различитих степена њиховог етничког и политичког развоја у прошлости. Док је за Дерока средишњи и северни део Јадрана био неупитно хрватски, јужни је задржао нестабилни – и стога идеолошки употребљив – словенски епитет, који је могао да укључи не само Црногорце, већ и Србе.

С друге стране, у *Споменицима Југославије* Дероко је говорио о Словенцима као народу који је „од вајкада има[о] да се бор[и] са моћним суседима”; они су се „све до IX века борили за своју државу”.⁶⁴ За разлику од Словенаца,

⁶⁰ Бошковић, Ђурђе, „Општи оквирни план рада Археолошког института,” *Старинар*, 1, 1950, стр. 283–285.

⁶¹ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 26.

⁶² Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 67.

⁶³ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 69.

⁶⁴ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 69. Подвукао А. И.

Македонци као етничка група нигде нису фигурисали, а Македонија је све до немањихких освајања еуфемистички приказивана као „византијска област”, без аутентичне културне и етничке препознатљивости. Ова разлика говори не само о културним аспектима стално актуелног „македонског питања” као својеврсне „јабу[ке] раздора на Балкану” – како су га видели најважнији македонски историчари⁶⁵ – већ и о тензији паралелног егзистирања старих и нових образаца средњовековне историје у послератном југословенском контексту. Док је македонска историографија у социјалистичкој Југославији историзовала македонску нацију везујући њену генезу и развој за дубоку средњовековну прошлост, српска се држала старих теза у којима Македонци нису фигурисали као препознатљив историјски субјект.

Тензија је, заправо, била резултат суодношења различитих погледа на историју појединих југословенских народа, о чему најупечатљивије говори епозода из заједничког међурепубличког подухвата издавања *Историје народа Југославије*. Од планирана три тома публикована су само прва два (1953. и 1959. године) због немогућности да федералне редакције дођу до компромисног решења о тексту који би сви заједнички потписали.⁶⁶ Но без обзира на неуспех, „приказивање органског развика [sic] сваког народа напосе, не занемарујући при том у обради све оне моменте који су повезивали историју свих или појединих наших народа” сведочило је о великом значају средњег века за југословенски мастер наратив.⁶⁷ Нужно је стога посматрати Дерокове књиге у том ширем епистемолошком и идеолошком контексту, у коме није постојала официјелна политика историје на федералном нивоу, и где су се паралелно са федерализацијом науке и образовања одржавали стари обрасци тумачења прошлости – што због позитивистичке инерције, што због савремених импликација идеолошког потенцијала тих образаца.

Међутим, дијалектика историјског идентитета југословенских народа – о којој сведочи амбивалентност словенског/партикуларно етничког у Дероковим књигама – била је сложено питање које се дебатовало у југословенској науци тог времена управо због значаја средњовековне историје за југословенски мастер наратив. У науци је, наиме, постојала тежња да се проблем етногенезе и међуодноса различитих југословенских народа постави у ширу и комплекснију перспективу, која би много темељније кореспондирала са идеолошким основама „братства и јединства”, уклањајући двоструку опасност баналног поистовећивања раних средњовековних држава са националним колевкама и

⁶⁵ Апостолски, Михаило, *Из прошлости македонског народа*, Скопје 1969; Лапе, Љ. и др., „Македонци у ранофеудално...”, стр. 266.

⁶⁶ Ванас, I., „Historiography...”, р. 1086.

⁶⁷ Графенауер, Бого; Перовић, Душан и Шидак, Јарослав (ур.), *Историја народа Југославије* – Књ. 1. До почетка XVI века, Београд 1953, стр. VII.

етничких заједница у средњем веку са савременим народима. Радило се, наи-
ме, о тзв. дијахронијској метаморфичкој етногенези, према којој народи нису
имали изворно порекло, већ су се формирали мешањем различитих етничких
група током дужег временског периода. За све науке које су у фокусу имале
истраживање прошлости (са аспекта језика, материјалне културе и форми
друштвене и политичке организације) кључно питање био је процес транс-
формације словенских заједница до појединачних етничких група. Одговор је
пронађен у хибридикацији којом се објашњавала етногенеза југословенских
народа из етничке мешавине Словена и различитих староседеоца, пре свих
Трачана и Илира. Хибридикација је понудила кључ решења етногенезе који је
у исти мах био против тежа националистичким генеалогима и митовима који
су опстајали и у научном дискурсу (на пример, о Албанцима као непосредним
потомцима Илира),⁶⁸ и потврда старије теорије о амалгамизацији староседеоца
и Јужних Словена, за које се сматрало да су представљали полифилетичку, а
не кохерентну целину.⁶⁹

Расправе о етногенези југословенских народа у којима је нагласак био на
амалгамизацији са староседелачким културама – уз сву комплексност њиховог
неједнаког статуса као етничких супстрата и адстрата⁷⁰ – а мање на миграци-
оним токвима, биле су важан део процеса историзације нација и имплицитне
легитимације и делегитимације њихових „историјских права” на одређене
територије.⁷¹ Тешко је не приметити концептуалну везу хибридикације (као тео-
рије етногенезе) са основним постулатима идеологије „братства и јединства” о
дијалектичкој промени и трансформацији као основама идентитета народа, која
се супротстављала баналној историзацији етничког извора и порекла. Наи-
ме, од позних 1950-их година идеја о југословенском „братству и јединству” није
се заснивала не на инхерентној етничкој блискости Јужних Словена, већ је она
проналажена у заједничким историјским искуствима и интересима сепаратних
југословенских народа. Штавише, оно што је доспевало у први план више је

⁶⁸ О стандардном југословенском читању културне и етничке хетерогености Илира вид.: Stipčević, Aleksandar, *Iliri: Povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, str. 20. Више о контроверзном питању етногенезе Илира вид.: Гарашанин, Милутин, „Настанак и порекло Илира,” *Илири и Албанци*, Милутин Гарашанин (ур.), Београд 1988, стр. 81–144.

⁶⁹ Графенауер, Б. и Перовић, Д., „Насељавање Словена...”, стр. 74–96. О старијој теорији о Југословенима као народу полифилетичког порекла вид.: Дворниковић, Владимир, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939, стр. 975. О међуратној антропологији, посебно о раду В. Дворниковића вид.: Wachtel, Andrew Baruch, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd 2001, str. 114–115. (u daljem tekstu: Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije...*) За историју и архитектуру вид.: Ignjatović, Aleksandar, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007, str. 43 ff.

⁷⁰ Графенауер, Б. и Перовић, Д., „Насељавање Словена...”, стр. 93.

⁷¹ О вези између етногенезе, трансфера култура и континуитета у археологији Југославије вид.: Milosavljević, M., *Koncept drugosti varvarstva...*, str. 320–321.

био интернационализам југословенских комуниста него какав јужнословенски (а још мање пан словенски) национализам. Као што је истицао Едвард Кардељ (1910–1979), најважнији архитекта идеологије „братства и јединства”, јединство југословенских народа није било „засновано толико на етничкој повезаности колико на њиховим заједничким интересима пониклим из јединствене [историјске] судбине и, изнад свега, њихове удружене борбе за социјализам”.⁷²

О таквом концепту идентитета, који је био интегрисан у ширу културну имагинацију,⁷³ говори и академска литература. На пример, Милутин Гарашанин и Јован Ковачевић су у *Прегледу материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку* (1950), књизи која је попот Дерокове служила као универзитетски уџбеник, тврдили да „првобитно, засебна, мала, одвојена племена; затим крупнија племена и њихови савези и напoкон – историјски познати народи” потекли из својеврсних етничких мешавина из којих су се тек крајем средњег века образовале „савремене нације”.⁷⁴ Но без обзира на то да ли се етногенеза југословенских народа смештала у рани или позни средњи век,⁷⁵ уобичајена интерпретација полазила је од тога да се савремени народи и не образују од јединствених пранарода путем њиховог сукцесивног распадања, него обрнуто: пут развоја иде углавном од првобитне множине ка поступнијем каснијем уједињавању и узајамном укрштању појединих заједница. Колико је тема о етногенези била значајна у ширем, изван научном контексту сведочи и велика изложба *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку* приређена у Уметничком (Народном) музеју у Београду 1950. године.⁷⁶

Сложена перспектива на прошлост представља контекст у коме се различити отклони односу на теорију о хибридизацији – макар и имплицитни попут Дероковог – могу разумети као критички дискурс о нацији који никада није изгубио на својој актуелности. На тај начин је потврђена парадигма „дијалектичког развоја” која је обележила друштвене и хуманистичке науке у Југославији. Истина, — „дијалектичка равнотежа између посебних националних култура и наднационалне културе била је по самој својој природи нестабилна”,⁷⁷ али је отварао широки простор не за пуку конкуренцију између наднационалног и националног модела идентитета, како то наводи Ендру Вахтел у својој иначе те-

---

⁷² Jović, D., *Yugoslavia...*, p. 63.

⁷³ Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije...*, str. 162–165.

⁷⁴ Гарашанин, Милутин и Ковачевић, Јован, *Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку*, Београд 1950, стр. 17.

⁷⁵ Вид.: Гарашанин, Милутин и Ковачевић, Јован, *Археолошки налази у Југославији*, Београд 1961, стр. 45–49.

⁷⁶ Аутори изложбе и пратећег каталога били су проф. Ђорђе Мано-Зиси, др Милутин Гарашанин и Мирјана Ђоровић Љубинковић. Вид.: Мано-Зиси, Ђорђе и др., *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950.

⁷⁷ Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije...*, str. 165.

мељној анализи културне конструкције југословенског „братства и јединства”,⁷⁸ већ за дискутовање и преговарање самог концепта националног идентитета који је био суштински повезан са структуром и идеолошким устројством државе у периоду између 1950–1980-их година. С тим у вези се „братство и јединство” мора разумети не као апстрактна идеолошка доктрина, већ као хотимично неодређена и готово магловита идеологија и принцип идентитета који је био историзован кроз наративе хуманистичких наука – историје, историје уметности и археологије.

У Дероковој конструкцији прошлости постојала је својеврсна тензија између историјског идентитета и распрострањања народа и, с друге стране, њиховог статуса у југословенској савремености, подједнако као што је постојала у погледу суодношења идентитетских конструката „Словена” и партикуларних југословенских народа у средњем веку. Својеврсно жонглирање ових идентитета одвијало се у епистемолошком простору између теза о етничкој специфичности и амалгамизацији, који је у идеолошком регистру оличавао темељну дихотомију идеологије „братства и јединства”.⁷⁹ С тим у вези стајао је феномен који је Дејан Јовић назвао „децентралистичко југословенство”,⁸⁰ заснован на конструкцији различитости која је свој идеолошки потенцијал остваривала управо кроз модалитете предочавања тих различитости. Да ли је у питању била изворна специфичност сваког од југословенских народа, или је до ње накнадно дошло услед историјских прилика? – била су то питања која су имала не само научни, већ и очит идеолошки значај. У односу на комплексну политику идентитета у југословенском мастер наративу, разапетост између две силе – центрипеталне и центрифугалне, која је обележила историографију, кореспондирала је са системском улогом Савеза комуниста Југославије који је „спроводио политику која је имала за циљ суодношење појединих народа – у извесној мери и једног насупротив другог”.⁸¹ Док је археологија Словена „легитимисала комунистичку идеологију ’братства и јединства’ југословенских народа”,⁸² историја архитектуре и уметности историзовала је исту идеолошку доктрину истовременим раздвајањем и суодношењем појединих националних прошлости. Подупирући идеолошке основе југословенског режима, историјска наука „уместо да умањи

⁷⁸ Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije...*, str. 216.

⁷⁹ Perica, Vjekoslav, „Ujedinjeni opstajemo, podeljeni propadamo: građanska religija bratstva i jedinstva,” *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, Knj. 1. Beograd 2006, str. 213–251.

⁸⁰ Jović, D., *Jugoslavia...*, p. 47.

⁸¹ Pavlowitch, S., *The Improbable Survivor...*, p. 71. Уп.: Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, стр. 240. (Чалић, М.-Ж., *Историја Југославије...*)

⁸² Lozny, Ludomir R., „Sickle, Hammer, and Trowel: Theory and Practice of Archaeology Under Communism,” *Archaeology of the Communist Era: A Political History of Archaeology of the 20th Century*, Ludomir R. Lozny (ed.), Cham 2017, p. 50.

значај национализма”, како су још савременици примећивали, „имала је сасвим супротан ефекат доприносећи политизацији националног питања”.⁸³

У контексту конкурентских етничких национализма у Југославији, Дерокова реактивација Габријела Мијеа може се разумети као својеврстан идеолошки захват преговарања историјског идентитета Срба и нужности њихове територијализације. Наизглед неортодоксни спој југословенског социјализма и партикуларних национализма, при чему је „идеологија југословенског социјализма сама постала инструмент у надметању између централиста/унитариста и децентралиста/федералиста”,⁸⁴ природни је контекст политике словенског/српског идентитета у Дероковим текстовима. С једне стране, постојала је идеја о блиској, заједничкој словенској прошлости – иако релативизирана различитим теоријама о етногенези као саставним ломамисли о југословенским народима уједињеним заједничким интересима у борбама за ослобођење. С друге стране, непрестано инсистирање на партикуларностима, а пре свега неједнаком политичком статусу појединих југословенских народа уносило је динамику и анксиозност као трајна обележја националног питања у социјалистичкој Југославији. Однос ових супротстављених сила, тј. простор њиховог преклапања, био је уједно и простор култивације криптичних, али перманентно присутних националистичких теза које су проблематизовале историјске и културне основе југословенске федерализације, пре свега у погледу територијализације различитих националних група. Разуме се, оне никада нису критиковале базични *credo* комунистичких елита о дистинктивности југословенских народа.

Управо је ова комплексност кључна за разумевање идеолошке релевантности Дерокових наратива. У контексту политичке деликатности преиспитивања националног питања у Југославији, нарочито након Устава из 1963. године који је „подстицао блиско повезивање народа и територије”, историографија се, „прихватала онога што се политички естаблишмент није усудио да чини”.⁸⁵ Међутим, у академском пољу није могло доћи до отворено националистичких интерпретација, будући да је оно било под оштрим, иако не увек и будним оком режима. Повишена сензитивност политичких елита према питањима односа национализма и историографије трајно је пратила друштвени и академски живот, но без посебно видних полемика и цензуре. Таква је, на пример, била Титова осуда из 1964. године „разних негативних тенденција у југословенској историографији”, заснована на приметном шовинистичком и ексклузивистичком тумачењу „културних доприноса и наслеђа прошлости” те индиректном

---

⁸³ Shoup, P., *Communism...*, p. 142. Идентична оцена изнета је и у савременој историографији, вид.: Чалић, М-Ж., *Историја Југославије...*, стр. 293–297.

⁸⁴ Banac, I., „Historiography...”, p. 1089.

⁸⁵ Pavlowitch, S., *The Improbable Survivor...*, pp. 73, 76. Уп.: Wachtel, A. B., *Stvaranje nacije...*, str. 245–271.

истицању „супериорности једне националне историје и културе над другима”.⁸⁶ Иако је још и пре тога Едвард Кардељ примећивао да постоји извесно „потхрањивање национализма” у култури и науци, оно није ишчезло са хоризонта југословенске историографије.⁸⁷

У погледу потенцијално националистичких садржаја, Дерокове књиге *Монуменална и деоқративна архитектура* и *Споменици архитектуре* нису биле карактеристичне само по идеолошки инструменталној амбивалентности Словени/поједини југословенски народи, већ и по извесним елементима у интерпретацији. На пример, селективност у анализи, заснована на критеријуму „историјско-уметничких” и „архитектонско-стилских вредности”, имплицитно је деградирала преднемањихке традиције (у Македонији, на Косову) које Дероко није доводио у непосредну везу са српским средњовековним наслеђем.⁸⁸ Када је пак говорио о процесу преображаја „туђих утицаја” у „самосвојне облике”, као најважнијем обележју архитектуре у средњовековној Србији, Дероко се чврсто држао тумачења свог узора Мијеа. Истичући супериорност специфично српске адаптације увезених предложака, констатовао је како их оне „у многим случајевима и превазилазе по вредности”.⁸⁹ У том систему мишљења критеријум историчности имао је вредносне конотације, јер што је даље било порекло накнадно етницизованог архитектонског израза, то је већи био његов историјски легитимитет. Тиме се може објаснити чињеница да се у првом издању *Монуменалне и декоративне архитектуре* наводи да је архитектура неких суседа (Бугарске, Македоније и Хрватске) била старија од српске, да би у другом издању из 1962. године ова констатација била изостављена.⁹⁰

У случајевима у којима је историчност одређене културне традиције била неупитна, Дероко је прибегавао њеном смештању у естетски домен формализма, крутости и „оријенталног” идентитета, везујући се за старе интерпретативне стереотипе,⁹¹ то је важило подједанко за сакралну и профану архитектуру.⁹² Наспрам културног профила декадентне Византије која је у XIII и XIV веку, како је истакао, пренела на Грчку само „један део наследства [своје] власти”, средњовековна Србија је такође примила византијску баштину, али ју је надоградила

⁸⁶ Petrovich, Michael B., „Continuing Nationalism in Yugoslav Historiography,” *Nationalities Papers*, VI, 2, 1978, p. 161.

⁸⁷ Вид. Кардељев интервју у листу *Komunist*, 3-4, 1956, стр. 260–261.

⁸⁸ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 5.

⁸⁹ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 15.

⁹⁰ Дероко, А., *Монуменална...*, 2. изд., стр. 11.

⁹¹ Ignjatović, A., *U srpsko-vizantijskom...*, стр. 278–298.

⁹² Marinov, Tchavdar, „The ‘Balkan House’: Interpretations and Symbolic Appropriations of the Ottoman-Era Vernacular Architecture in the Balkans,” *Entangled Histories of the Balkans*, Volume 4. – Concepts, Approaches and (Self)Representations, Roumen Dontchev Daskalov et al. (eds.), Leiden 2017, p. 470.

па чак и превазишла сопственим културним изразом.⁹³ Контрастирање виталне, аутентично српске и осифициране византијске архитектуре потврђивало је значај и аутономију српске националне традиције, као интринсично различите од других. Био је то саставни део култивисања националне дистинктивности кроз оштар отклон од тзв. великих култура, који је предствљао опште место југословенског мастер наратива. Вероватно најпоетичније експликације на ову тему написао је Мирослав Крлежа, говорећи о разлици древних уметничких традиција југословенских народа спрема Византије и Запада.⁹⁴ С друге пак стране, издвајање српске спрема византијске архитектуре и уметности, које је стајало у самим основама мијеовске парадигме тумачења прошлости, доприносило је националистичком хибрису. Била је то стара особеност националне историографије која се одржавала кроз реторику о ексцепционализму уметничких остварења средњовековне Србије.⁹⁵

У ствари, у својој интерпретацији архитектуре средњовековне Србије Дероко се најчвршће држао обрасца девизантинизације који је, иначе, Мије применио на све три „школе” националне архитектуре. На пример, у књизи *Са старим неимарима* Дероко је децидно одбијао сврставање појединих група српске архитектуре „у општи оквир византијске уметности”.⁹⁶ Не само у погледу карактеристика рашких споменика, који нису имали „скоро никакве директне зависности” од Византије, већ и код доцнијих, сасвим византизирајућих петокуполних решења он је говорио о специфичностима српских адаптација увезених предложака.⁹⁷ Саставни део тог пренаглашеног отклона било је и на- супрот постављање политичке и друштвене историје Византије и Србије којим је у *Монуменалној и декоративној архитектури* додатно оснажио културну дихотомију византијске и српске традиције. Наслањајући се на историографски стереотип о ретардираном феудализму у Византији, у првом издању књиге потенцирао је идеју о средњовековној Србији као ближој развијеном западном феудализму,⁹⁸ док је друго издање употпунио суптилнијом анализом друштвених и политичких односа у средњовековној Србији.⁹⁹

Аргументи о српској архитектури и уметности које су у многим аспектима превазишле византијску, попут ученика који је надмашио свог учитеља, имали су једну, веома важну улогу у свом послератном животу.¹⁰⁰ Та улога тицала се

⁹³ Дероко, А., *Монуменална...*, 2. изд., стр. 11.

⁹⁴ Крлежа, М., „Predgovor”, стр. 5–11.

⁹⁵ Којој је подлегао чак и Крлежа, вид.: исто, стр. 6, 11.

⁹⁶ Дероко, А., *Са старим неимарима...*, стр. 17, 23.

⁹⁷ Исто, стр. 23, 26.

⁹⁸ Дероко, А. А., *Монуменална и декоративна...*, 1. изд., стр. 10.

⁹⁹ Дероко, А., *Монуменална...*, 2. изд., стр. 9.

¹⁰⁰ У питању је старији историографски троп, вид.: Ignjatović, A., *U srpsko-vizantijskom...*, стр. 728–745.

опцртавања историјског профила највише неуралгичног места у Дероковој књизи. Била је то Македонија, која је за Дерока, као и друге српске ауторе – укључујући историчара уметности Светозара Радојчића (1909–1978), најпроминентнијег српског послератног медиевисте – представљала област у којој се до доласка Немањића развијала византијска традиција, без специфичности које би образовале препознатљиву националну школу. Македонија смештена у чврсту византијску традицију без националне дистинктивности стајала је тако у оштрој супротности наспрам Србије, у којој су се византијски елементи трансформисали у живе, аутентичне облике.¹⁰¹ Иронично је то што је исти дискурс девизантинизације обележио и младу македонску историографију, која је у „одступањима” од византијске традиције у архитектури и сликарству средњег века препознала културни израз историјске самобитности македонског народа.¹⁰²

Други део овог чланка разматраће управо питање територијалности југословенских народа у Дероковим историографским наративима које је истовремено проистицало из стандардних епистемолошких оквира југословенске историографије и специфичног идеолошког окружења федерализације у којима се развијала историја архитектуре као дисциплина. Однос историчности нације и националне територије имао је кључан значај у контексту својеврсне идеолошке тензије која је владала у међупростору југословенског федерализма и наслеђених интерпретативних образаца о националним прошлостима. Они су имали свој продужени, пост романтичарски живот у новом контексту онога што се разумело као заједница сједињених и збратимљених југословенских народа у којој наизглед није било места развоју ексклузивног национализма. Начин на које је у периоду између шесте и девете деценије XX века историографија архитектуре у Србији – а посебно Александар Дероко као један од њених најважнијих представника – учествовала у одржавању ове идеолошке тензије свакако заслужује детаљније испитивање. При томе, правац и границе тог испитивања одредиће преокрет од позитивистичког уверења о историји архитектуре као начину разумевања културе националне прошлости до свести о инструменталној улози дисциплине у култивисању различитих светоназора о нацији, националној територији, суверености и идентитету.

¹⁰¹ Радојчић, Светозар, *Srpska umetnost u srednjem veku*, Београд 1982 [1969], стр. 28–29.

¹⁰² Коцо, Димче, „Културне прилике до краја XIV века,” *Историја македонског народа*, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века, Михаило Апостолски и др. (ур.), Скопље 1970, стр. 197–201, 204.

Извори и литература

Антољак, Стјепан, „Самуилово Царство”, *Историја македонског народа*, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века, Михаило Апостолски и др. (ур.), Скопље 1970.

Апостолски, Михаило, *Из прошлости македонског народа*, Скопје 1969.

Babić, Staša, „Arheologija i etnicitet”, *Etnoantropološki problemi*, 5, 1, 2010.

Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton 2003.

Banas, Ivo, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia”, *The American Historical Review*, 97, 4, 1992.

Banas, Ivo, „The Politics of Cultural Diversity in Former Yugoslavia,” *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Sabrina P. Ramet (ed.), Boulder 2002.

Бошковић, Ђурђе, „Општи оквирни план рада Археолошког института,” *Старинар*, 1, 1950.

Breisach, Ernst, *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*, Chicago 2007.

Влахов, Димитар, *Из историје македонског народа*, Београд 1950.

Вранић-Игњачевић, Марија (ур.), *Легенде Београдског универзитета: Александар Дероко*, Београд 2004.

Гарашанин, Милутин и Ковачевић, Јован, *Археолошки налази у Југославији*, Београд 1961.

Гарашанин, Милутин и Ковачевић, Јован, *Преглед материјалне културе Лужних Словена у раном средњем веку*, Београд 1950.

Гарашанин, Милутин, „Настанак и порекло Илира,” *Илири и Албанци*, Милутин Гарашанин (ур.), Београд 1988.

Графенауер, Бого; Перовић, Душан и Шидак, Јарослав (ур.), *Историја народа Југославије* – Књ. 1. До почетка XVI века, Београд 1953.

Грозданов, Цветан, „У славу Габријела Мијеа”, *Ниш и Византија: зборник радова*. – књ. IV. Миша Ракоција (ур.), Ниш 2006.

Дворниковић, Владимир, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939.

Дероко, Александар А., *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* – 1. изд. Београд 1953.

Дероко, Александар А., *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* – 2. изд. Београд 1962.

Дероко, Александар А., *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, – 3. изд. Београд 1985.

Дероко, Александар, *Са старим неимарима: Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1967.

- Дероко, Александар, *Споменици архитектуре IX–XVIII века у Југославији*, Београд 1964.
- Dragović-Soso, Jasna, „*Spasioci nacije*”: *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Београд 2004.
- Драгојевић, Предраг Н., *Историја уметности у Србији у првој половини XX века*. – рукопис докторске дисертације, Београд 1996.
- Живковић, Тибор, „Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века”, *Гласник Етнографског института САНУ*, 45, 1997.
- Ignjatović, Aleksandar, „Byzantium’s Apt Inheritors: Serbian Historiography, Nation Building and Imperial Imagination, 1882–1941”, *Slavonic and East European Review*, 94, 1, 2016.
- Ignjatović, Aleksandar, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Београд 2007.
- Ignjatović, Aleksandar, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu: Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Београд 2016.
- Јовановић, Зоран, Александар Дероко, Београд 1991.
- Коцо, Димче, „Културне прилике до краја XIV века”, *Историја македонског народа*, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века, Михаило Апостолски и др. (ур.), Скопље 1970.
- Мано-Зиси, Ђорђе и др., *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950.
- Jović, Dejan, *Yugoslavia: A State that Withered Away*, West Lafayette 2009.
- Komunist* (1956)
- Krleža, Miroslav, „Predgovor”, *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije* – katalog izložbe, Zagreb 1951.
- Kuzmanović, Zorica, „Problem kulturnog identiteta u savremenoj arheološkoj praksi”, *Etnoantropološki problemi*, 6, 3, 2011.
- Lozny, Ludomir R., „Sickle, Hammer, and Trowel: Theory and Practice of Archaeology Under Communism”, *Archaeology of the Communist Era: A Political History of Archaeology of the 20th Century*, Ludomir R. Lozny (ed.), Cham 2017.
- Mango, Cyril, *Byzantine Architecture*, New York 1985.
- Marinov, Tchavdar, „The ‘Balkan House’: Interpretations and Symbolic Appropriations of the Ottoman-Era Vernacular Architecture in the Balkans”, *Entangled Histories of the Balkans*, Volume 4. – Concepts, Approaches and (Self)Representations, Roumen Dontchev Daskalov et al. (eds.), Leiden 2017.
- Marx, Karl, *Kritika političke ekonomije*, Zagreb 1958 [1859].
- Millet, Gabriel, *L’ancien art serbe: les églises*, Paris 1919.
- Milosavljević, Monika Z., *Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji*, rukopis doktorske disertacije, Београд 2015.

Novaković, Predrag, „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective”, *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, Ludomir L. Lozny (ed.), Cham 2011.

Острогорски, Георгије, „Предговор”, *Византијски извори за историју народа Југославије*. Књ. 1. Георгије Острогорски (ур.), Београд 1955.

Pavlowitch, Stevan K., *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988*, Columbus 1988.

Палавестра, Александар, *Културни контексти археологије*, Београд 2011.

Perica, Vjekoslav, „Ujedinjeni opstajemo, podeljeni propadamo: грађанска религија братства и јединства”, *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, Knj. 1. Београд 2006.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Knj. 3. – Socijalistička Jugoslavija 1945–1988, Београд 1988.

Petrovich, Michael B., „Continuing Nationalism in Yugoslav Historiography”, *Nationalities Papers*, VI, 2, 1978.

Rački, Franjo, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Zagreb 2008 [1879].

Radojčić, Svetozar, *Srpska umetnost u srednjem veku*, Београд 1982 [1969].

Shoup, Paul, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968.

Stipčević, Aleksandar, *Iliri: Povijest, život, kultura*, Zagreb 1974.

Curta, Florin, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge 2004.

Ђирковић, Сима (ур.), *Историја српског народа*, Књ. 1. – Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд 1981.

Ćurčić, Slobodan, „Architecture in Byzantium, Serbia and the Balkans Through the Lenses of Modern Historiography”, *Serbia and Byzantium. Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne*. Series: Studien und Texte zur Byzantinistik. Vol. 8. Mabi Angar and Claudia Sode (eds.), Frankfurt am Main 2013.

Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.

Džino, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden 2010.

Wachtel, Andrew Baruch, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Београд 2001.

Wang, Q. Edward and Iggers, Georg G., *Marxist Historiographies: A Global Perspective*, Q. Edward Wang and Georg G. Iggers (eds.), London 2016.

Summary

Aleksandar Ignjatović, Phd

Behind the Curtain of Yugoslav Federalisation – Aleksandar Deroko and Dialectics of Identity in the Medieval Serbian Architecture

There is no doubt that a principal credit for the popularization of a specific interpretive focus on the architecture of medieval Serbia, originally employed by Gabriel Millet at the beginning of the XX century, was taken by Aleksandar Deroko. His popular monograph and university textbook *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji* (Monumental and Decorative Architecture in Medieval Serbia), published in three successive editions (1953, 1962 and 1985), has further strengthened Millet's interpretation. Nevertheless, a deeper insight into Deroko's textual and visual narratives not only reveals a series of modifications of the original Milletian scheme, but also indicates the social importance and ideological instrumentality of medieval architecture in the thorny context of national question in socialist Yugoslavia. This article explores Deroko's attitudes towards questions of national identity, ethno genesis and politogenesis in a dual interpretive context of the humanities of the time and the ideology of Yugoslav „brotherhood and unity”. While discussing the dialectic between inclusive Slavic identity and more exclusive, particular identities of Yugoslav nations in Deroko's narrative, this article claims that, because of its ideological instrumentality, architectural history in socialist Yugoslavia should be considered as a major historical source.

Keywords: historiography, socialist Yugoslavia, nationalism, ideology, medieval Serbia

Мр Бојан Стојнић, историчар, архивски савјетник
Архив Републике Српске, Бањалука
bojan.stojnic@arhivrs.org

Оригинални научни рад
Примљен: 31.08.2018.
Прихваћен: 01.10.2018.

Заразне и социјалне болести у Врбаској бановини (1929–1941)

Апстракт: У овом раду обрађени су сви социјални аспекти живота који су повезивали појаву и развој заразних и социјалних болести у Врбаској бановини. Посебно је описана важна улога у спречавању болести Хигијенског завода у Бањалуци, али и активности средњих љекара на терену. Набројане су све акутне заразне болести и сви планински и брдски срезови у којима су се оне јављале. Заразне болести, њихова распрострањеност и погубно дејство били су тијесно повезани са економским стањем и степеном просвијећености становништва. Истакнуто је како се Бановина суочавала са бројним тзв. социјалним болестима – туберкулозом, венеричним болестима, алкохолизмом, маларијом, хроничним и дегенеративним болестима, које су биле посљедица ниског нивоа здравствене просвијећености и опште културе. Снабдијевање становништва питком водом евидентирано је као један од највећих здравствених проблема Бановине. У раздобљу од 1930. до 1940. Хигијенски завод у Бањалуци изградио је око 500 санитарско-техничких објеката на подручју Бановине.

Кључне ријечи: Врбаска бановина, Бањалука, Хигијенски завод, здравство, заразне и социјалне болести, становништво, љекари, бан Светислав Тиса Милосављевић

За здравствене прилике овог подручја важну улогу имало је формирање Врбаске бановине. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. укинута је дотадашња подјела државе на области, а Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца добила је назив Краљевина Југославија и била

подијељена на девет политичко-управних подручја – бановина, од којих је једна била Врбаска, са сједиштем у Бањалуци.

Карактеристике здравствених прилика Врбаске бановине одређивала је пасивност свих њених ранијих подручја, која су до тада обухватала Врбаску, Бихаћку и дијелове Травничке и Тузланске области. Били су то углавном сиромашни крајеви сјеверозападне Босне.¹ Истовремено је Врбаска бановина била у географским одликама и достигнутом нивоу економског и просвјетно-културног развоја разнородна и неуједначена, што је, уз изразиту конфесионалну различитост, умногоме одређивало карактеристике њених здравствених прилика. Нарочито је на здравство Врбаске бановине утицала бројност њеног становништва.

На подручју Врбаске бановине живјело је почетком тридесетих година 20. вијека нешто више од 1,000.000 становника.² У раздобљу 1930–1935. године, према статистичким подацима, проценти рађања и умирања били су константни. Годишње се број рођених кретао између 42.000 и 45.000, а број умрлих око 20.000.³ Нарочито су привредне и здравствене прилике Бановине утицале на „велики помор дјеце, мало старца и велики помор људи у продуктивном добу”,⁴ што је указивало на тешке животне прилике. И поред тога, наталитет

¹ Површина Врбаске бановине износила је 20.937 км² или 8,46 одсто државне територије. Чинили су је административно-управни срезови: Бањалука, Бихаћ, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босански Нови, Цазин, Дервента, Двор, Гламоч, Грачаница, Јајце, Кључ, Котор Варош, Мркоњић Град, Приједор, Прањавор, Сански Мост и Тешањ. На основу споразума Цветковић–Мачек из августа 1939, срезови Градачац и Дервента издвојени су из Врбаске бановине и припојени новооснованој Бановини Хрватској. Marinković, Vlad., *Rečnik–Imenik mesta Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1930, str. 16–17; Manakin, Viktor, gl. ur., *Banovina Vrbaska – Opšti pregled*, Banja Luka 1931, str. 3, 14–23; Kumarić, Matko, *Monografija Vrbaske banovine*, Vanja Luka 1932, str. [25–36]; Стојнић, Бојан, „Краљевска банска управа Врбаске бановине (историјат ствараоца и приказ организације архивског фонда)”, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 1, I, 2009, стр. 26.

² Према подацима пописа становништва из 1931, на подручју Врбаске бановине било је 1,037.382 становника, од тога православних 600.529 или 57,89%, муслимана 250.265 или 24,13%, римокатолика 172.787 или 16,66%, Јевреја 1.160 или 0,11% и осталих 12.641 или 1,21%. Католици су чинили већину становништва само у Срезу Дервента (50,67%), муслимани у срезовима Цазин, Грачаница и Добој, а православни у 17 срезова. У преостала три среза, православни су чинили релативну већину у Бихаћу (43,70%), католици у Градачцу (38,61%), а у Срезу Маглај је било подједнако православних и муслимана. Зубовић, Јово, „Становништво Врбаске бановине”, у: *Развитак*, 1, VI, 1939, стр. 4–7, 10. (у даљем тексту: Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”); Мољевић, Стеван, *Улога и значај Врбаске бановине*, Бањалука 1939, стр. 2, 5–6.

³ Вујичић, Гавро, „Врбаска бановина”, у: *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 1937*, стр. 20. (у даљем тексту: Вујичић, Г., „Врбаска бановина”)

⁴ У Врбаској бановини годишње је умирала око 21.000 људи, од тога 6.472 дјеце до једне године, 3.534 од једне до пете, 1.069 од пете до десете, 981 од десет до 20, 2.672 одраслих од 20 до 40, 3.030 од 40 до 60, 2.677 од 60 до 70 година и 528 особа преко 80 година старости. Смртност дјеце до пете године представљала је половину укупног броја умрлих. Висок про-

је 1935. износио 41,44%, а прираштај 22,74% и били су највећи у Краљевини Југославији.⁵ Преовладавало је млађе и радно способно становништво, којег је до 19 година старости било 51,9%, од 20 до 59 година 43,3% и старијег од 60 година свега 4,8%.⁶

Живот становништва у претежно великим породичним задругама утицао је на начин и квалитет живота. Око 30% становника Бановине живјело је у малим домаћинствима до пет чланова, 49,5% у средњим од пет до десет чланова и 20,5% у великим, са више од десет чланова.⁷

У социјалној структури становништва Бановине на селу је живјело 90%, а у граду 10% становника. Пољопривредом се бавило више од 90% становништва. Земљиште се налазило у рукама малопоосједника, које су сами, са својом породицом, обрађивали. Изузетак је чинило неколико средњих посједа. Превладавао је мали посјед, који је износио од два до 50 хектара, а просјечни сеоски посјед био је између осам и 10 хектара.⁸

Сељак је сијао кукуруз на око 40% обрадиве површине, затим пшеницу (озиму и јару) на 27%, зоб на 15,3%, јечам (озими и јари) на 6,6%, кромпир (рани и позни) на 3,7%, раж (озима и јара) на 2,9%, наполица на 0,9%, пасуљ на 0,7% и крупник на 0,12%. Сељак земљу није обрађивао на рационалан начин. Око 90% сељака орало је земљу на примитиван начин, дрвеним плугом, док је гвоздени плуг, „равњак” или „обртач”, представљао ријеткост. Просјечни годишњи приноси били су скромни и нису могли да прехране породицу и обезбиједе тржишне вишкове.⁹

Сточарством се бавило око 80% становника Бановине. И поред идеалних услова за развој свих грана сточарства, оно је било примитивно. У квантитативном погледу стајало је добро, а квалитетно лоше. У сточарству Бановине прво мјесто заузимало је овчарство, које је представљало „велик дио народног покретног капитала”.¹⁰

ценат смртности дојенчади објашњаван је „неупућеношћу сеоског становништва у правилну исхрану“, а дјеца до пете године умирала су од разних акутних болести: морбила, дифтерије, скрлети и пертусиса. Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 20; Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”, стр. 15.

⁵ Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”, стр. 9.

⁶ Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”, стр. 10–11.

⁷ Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”, стр. 10–13.

⁸ Стојнић, Бојан, „Светислав – Тиса Милосављевић и пољопривреда Врбаске бановине”, *Светислав – Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године* (ур. Ђорђе Микић), Бањалука 2006, стр. 98, 99. (у даљем тексту: Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”)

⁹ Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 100.

¹⁰ Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 102.

У пољопривреди Бановине воћарство је заузимало треће мјесто. Од воћа се највише узгајала шљива. Око 80% шљиве прерађивало се у ракију, око осам одсто се сушило, а само два одсто се користило за пекмез.¹¹

Главни узрок неискоришћености пољопривреде у Бановини лежао је у непросвијећености становништва. Бановина је 1929. имала 312 народних школа¹² и више од 72 одсто неписмених, а већина писмених читала је мало, махом новине.¹³

О општој заосталости у Врбаској бановини бан Светислав Тиса Милосављевић реферисао је 20. новембра 1929. краљу Александру Карађорђевићу сљедећим ријечима: „Човеку који први пут тамо долази, јако пада у очи велика сиротиња и општа заосталост на свима пољима јавног рада: у саобраћају, привреди, као и у просветно-културном животу.” Потом је додао да је народ „миран, трудољубив и са малим задовољан”.¹⁴ Разлог свеопште заосталости лежао је у вишевијековној окупацији ових крајева, честим бунама и ратовима, неријешеним аграрним односима, конзервативизму и непросвијећености становништва.¹⁵

Због нерационалне пољопривреде и примитивног сточарства, који су представљали једино занимање сеоског становништва, храна се морала увозити сваке године, нарочито у јужне крајеве Врбаске бановине, који су се налазили на крашком подручју, као што су срезови Босански Петровац, Гламоч, Босанско Грахово, Дрвар и Бихаћ. Према Светиславу Тиси Милосављевићу, у планинске крајеве Врбаске бановине увозило се и у најроднијим годинама до 800 вагона кукуруза.¹⁶

Просјечни годишњи приноси били су скромни, а исхрана становништва Врбаске бановине у вријеме дуготрајне суше или зиме није била могућа без интервенције Бановине и државе. Због дуготрајне суше, у љето 1931. љетина је била слаба, а приноси су подбацили за 30%–60%. Послије тога наступила је дуготрајна зима 1931–1932, која се протегла до априла 1932. године.¹⁷

Да би се избјегла глад већих размјера и осигурала исхрана људи и стоке, 7. септембра 1931. основан је Главни одбор за исхрану сушом пострадалих

¹¹ Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 104.

¹² Димић, Љубодраг, „Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929–1934”, *Светислав – Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године* (ур. Ђорђе Микић), Бањалука 2006, стр. 164.

¹³ Зубовић, Ј., „Становништво Врбаске бановине”, стр. 10–15.

¹⁴ Милосављевић, Светислав Тиса, *Мемоари – Бановање* [Том 2] (приредили: Небојша Радмановић, Верица М. Стошић и Зоран С. Мачкић), Бањалука 2005, стр. 30.

¹⁵ Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 98.

¹⁶ „Изјава Бана г. Светислава Т. Милосављевића о приликама у Врбаској бановини”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 18, 5. мај 1932, стр. 9; Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 100.

¹⁷ Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 100.

крајева, а потом су у већим мјестима основане подружнице – пододбори, са задатком да прикупљају помоћ у новцу и натури. Залагањем Банске управе и државе становништву су подијељена 624 вагона хране, чиме је отклоњена „неман глади” која је пријетила великом дијелу становништва, спријечено „крајње изнуривање и пропадање стоке” и обезбијеђена неопходна количина сјемена за прољетну сјетву 1932. године.¹⁸ У овој акцији становништву Среске испоставе Босанско Грахово до 15. фебруара 1932. подијељено је 20 вагона хране. Процјењује се да је у храни на подручју Босанског Грахова тада оскудијевало чак 95% становништва, а канцеларије Среске испоставе биле су „дневно стјечиште јаука и плача гладних људи, а помоћи им не може јер нема”.¹⁹

Слична ситуација била је у Срезу Бањалука, гдје су дуготрајна суша и зима оставили стоку, говеда и коње „без залагаја хране”.²⁰ Бањалучки срески начелник тражио је од Краљевске банске управе Врбаске бановине хитну помоћ од 40 вагона сијена и да се од ове количине „имућнијим сељцима дадне колико им је потребно за прехрану стоке на почек, са обавезом да исту по цени коштања на пролеће када буду продавали овце поврате. Сиромашним сточарима требало би дати храну бесплатно”.²¹ Глади је било и касније, у вријеме неродних година, али у мањим размјерама.²²

Исхрана сеоског становништва Врбаске бановине била је слаба, недовољна и једнолична. Оно је за исхрану користило у великим количинама хљеб од кукурузног брашна, а у мањим од пшенице, јечма и ражи. У крајевима Змијања и Имљана на Влашићу јела се претежно зобеница. У мањој количини користили су се у исхрани вариво и млијечни производи. Сељак је продавао млијечне производе на пијаци, а за добијени новац куповао со, кафу, шећер, гас и остале потрештине. Месо се користило ријетко, „само пригодно великих празника: као Божић, Ускрс, Крсна слава и Бајрам”. Било је „доста сиромаша, који уопште

¹⁸ „Исхрана у Врбаској бановини – Настојање и успех акције Краљевске Банске Управе”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 14, 7. април 1932, стр. 1–2; „Изјава Бана г. Светислава Т. Милосављевића о приликама у Врбаској бановини”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 18, 5. мај 1932, стр. 9.

¹⁹ Архив Републике Српске Бањалука (АРСБЛ), Краљевска банска управа Врбаске бановине 9, VI, 3, 6.

²⁰ Бањалучки срески начелник извјештава 23. марта 1932. о алармантном стању на подручју Бањалучког среза: помањкање људске хране није изазивало „никад такав страх и ужас као помањкање сточне хране у времену када је сва земља покривена дебелим слојем сњега, па стока не може нигде ни једну сламку наћи док јој се не положи. Нечувена глад захватила је сву нашу врховину, овце се јање гладне и изнурене, јањад угиба од глади чим дођу на свет, јер их изнурена мати не може задојити. Нема чобана који има 100 оваца, а да му није скоро 50 јагњади угинуло од глади. Овце падају од изнурености и не могу да иду, чобани нису у стању да их превезу на место где би могле наћи хране за дан-два него их онако плодне и изнурене бацају у снег покрај цесте и беже да их не гледају”. АРСБЛ, 9, VI, 3, 1, бр. 4.042/1932.

²¹ АРСБЛ, 9, VI, 3, 1, бр. 4.042/1932.

²² АРСБЛ, 9, VI, 3, 35, бр. 185/1937.

не једу меса или 1–2 пута годишње”. Преко зиме хришћанско становништво се у мањој мјери хранило свињетином, а муслимани говедином и овчетином. Поврће је представљало ријеткост у исхрани. Од варива користио се пасуљ и кромпир, а зими кисели купус, од зачина со, зејтин, маст (хришћани), лој и масло (муслимани). „Сиромашни слојеви веома мало зачињавају, у највише случајева једу без икаквог зачина”. Од воћа сељак је користио шљиве, у малој количини, јер „највише шљива иде на печење ракије”. Шећер се трошио у малим количинама, а умјесто њега користио се пекмез.²³ Исхрана градског становништва била је нешто боља. Сиромашна исхрана смањивала је отпорну снагу организма, узроковала рахитис, погодовала туберкулози и водила различитим поремећајима пробавних органа.²⁴

Прва последица економске биједи и непросвијештености сељака био је: „влажан и мрачан стан, без довољно чистога зрака са малим просторијама, повећава смртност одојчади, погодује ширењу туберкулозе и разних епидемија”. Сеоске куће су ријетко имале више од једне мале и ниске собе за спавање, без обзира на велики број укућана. Прозори на кућама често се нису могли отварати или су били толико мали да кроз њих није било могуће провјетравање просторија. Било је случајева гдје куће нису имале прозоре. Соба за спавање била је у директној вези са просторијом у којој се кухало, гдје су се јела припремала на отвореном огњишту, тако да је цијела кућа била непрекидно задимљена. У тако лошим стамбеним приликама свака заразна болест погађала је све укућане. Кућну изолацију обољелих било је немогуће спровести, јер је у једној малој соби од неколико квадратних метара спавало на земљаном поду осам до десет, а често и више чланова једне породице.²⁵ Под истим кровом често су боравили људи и животиње: „Зими се изнад глава, по чађавим гредама раколе кокоши, а у куту мало прасе, теле или ждребе, а одмах до њега бешика са новорођенчетом, или постеља са породиљом.” Ријетке су биле сеоске куће које су имале тоалете.²⁶

²³ АРСБЛ, 9, VI, 3, 35, бр. 185/1937; Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 100.

²⁴ Вујичић, Гавро, „Социјални односи и социјално стање у Врбаској бановини”, *Алманах бановина – Врбаска бановина (у додатку: Вардарска бановина и Зетска бановина)*, 1931, стр. 37. (у даљем тексту: Вујичић, Г., „Социјални односи и социјално стање...”)

²⁵ Вујичић, Г., „Социјални односи и социјално стање...”, стр. 37; Милан Јанковић за већину сеоских домова у Врбаској бановини каже да су били врло биједни: „Прозори премалени, често нема ни пода, по цијелој кући разилази се дим и чађ, слава се на поду у слами или на гуњу, често и телад пребива у истој просторији, обућа се не брише, нема сапуна, нема пљувачнице, ријетко се чељад купа и пере, рубине врло лоше опране. Кад се неко разболи и од опасне приљепчиве болести, нема начина ни могућности да се одијели од здраве чељади и дјецe и да се посебно његује. Због тога јада постала је туберкулоза (или сушица) наша народна болест. А сушица је болест некултуре, незнања, сиромаштва, биједи.” Јанковић, Милан, „Здравље у нашем селу”, *Врбаске новине*, 10. март 1936, стр. 3.

²⁶ „Грађевинска струка” и занатска школа”, *Врбаске новине*, 1. септембар 1937, стр. 3.

Врбаска бановина суочавала се са бројним тзв. социјалним болестима – акутним заразама, туберкулозом, венеричним болестима, маларијом, алкохолизмом, хроничним и дегенеративним болестима – које су представљале одраз ниског нивоа здравствене просвијећености и опште културе. Заразне болести, њихова распрострањеност и погубно дејство били су тијесно повезани са економским стањем и степеном просвијећености становништва. Власти су уочиле учесталост заразних болести, које су се на појединим подручјима одомаћиле, односно попримиле ендемски карактер, узимајући данак нарочито међу најмлађом популацијом. Њихово сузбијање био је један од највећих проблема санитетске службе на територији Врбаске бановине. Сви напори надлежних власти усмјерени ка побољшању суморне слике здравствених прилика сучељавали су се културним, социјалним и економским недаћама.

Власти су објављивале у *Службеном листу Врбаске бановине* седмичне извјештаје о кретању заразних болести у Врбаској бановини.²⁷

Пријавна служба за сузбијање акутних заразних болести није функционисала како треба на подручју Врбаске бановине. Често је епидемија остајала неоткривена недељама и мјесецима.²⁸ Како би се то спријечило, Хигијенски завод у Бањалуци је 7. маја 1930. упутио свим среским начелницима и Дому народног здравља у Бихаћу позив да се придржавају *Правилника о пријављивању заразних болести* и *Закона о сузбијању заразних болести*²⁹ и да те болести

²⁷ Евиденције су током 1930. вођене о следећим болестима: лепра, скарлатина, група тифа, морбили, дифтерија, антракс, тиф. сксант., ерисипелас, портусис, пјегавац, заразно запаљење мозга, дизентерија, тетанус, лиса, дремалица и рабиес. „Седмодневни извештај о заразним болестима у Врбаској бановини”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 8, 25. јануар 1930, стр. 4; *Исто*, бр. 12, 21. фебруар 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 15, 13. март 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 16, 20. март 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 20, 16. април 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 25, 15. мај 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 30, 19. јун 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 35, 24. јул 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 36, 31. јул 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 38, 14. август 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 39, 21. август 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 40, 28. август 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 42, 11. септембар 1930, стр. 4; *Исто*, бр. 43, 18. септембар 1930, стр. 6; *Исто*, бр. 44, 25. септембар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 45, 3. октобар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 47, 12. октобар 1930, стр. 9; *Исто*, бр. 48, 16. октобар 1930, стр. 2; *Исто*, бр. 49, 23. октобар 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 50, 30. октобар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 52, 13. новембар 1930, стр. 3; *Исто*, бр. 53, 20. новембар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 54, 27. новембар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 56, 4. децембар 1930, стр. 8; *Исто*, бр. 57, 11. децембар 1930, стр. 5; *Исто*, бр. 59, 25. децембар 1930, стр. 4, 6; *Исто*, бр. 1, 1. јануар 1931, стр. 2; *Исто*, бр. 3, 15. јануар 1931, стр. 3.

²⁸ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 18.

²⁹ Према *Закону о сузбијању заразних болести*, обавезној пријави подлијегале су, на основу клиничке дијагнозе, следеће заразне болести: 1. Cholera (колера), 2. Pestis (куга), 3. Febris Flava (жута грозница), 4. Variola vera (велике богиње у свим облицима), 5. Typhus exanthematicus (пјегави тифус), 6. Typhus recurrens (повратни тифус), 7. Febris typhoides – Typhus abdominalis – Paratyphus – Група тифа (сваки посебно – врунице – црвени тифус – паратифус), 8. Dysentaria (срдобоља), 9. Scarlatina (скрлет), 10. Diphtheria et Croop (гушобоља), 11. Meningitis cerebrospinalis (заразно запаљење можданице), 12. Encephalitis lethargica (дремалица), 13. Erysipelas (црвени вјетар), 14. Malleus (сакагија), 15. Tetanus (зли грч), 16. Anthrax (прострел – бедреница), 17. Lepra

на свом подручју пријављују на вријеме, јер се дешавало „да се често пута епидемије великих размера откривају сасвим случајно и то обично, пошто је болест покосила велики број жртава”. Затим се каже: „У будуће ће се код овакове епидемије спроводити тачна истрага, те ће се најстрожије позвати ови органи, за које се установи, да пропустили подузети све што је потребно, а што су по дужности требали да подуму. По природи саме ствари, у првоме реду позваће се сами срески санитарски референти.”³⁰ Срески љекари, којима је било повјерено сузбијање заразних болести, често су били обавијештени о болести тек кад она узме већег маха и људских жртава. Обично се дешавало да се зараза појави истовремено у више села и општина, а срески љекар, који је обично био и једини љекар у срезу, а често и управник и једини болнички љекар, није стизао да правовремено обиђе сва заражена мјеста и спроведе неопходне мјере. Поред тога, морао је „да обавља разне уредовне дужности, обилазак сеоских амбуланта па и доста замашну администрацију и извештајну службу. Осим тога мора да врши приватну праксу”. Тако преоптерећени љекар није био у стању да обавља здравствену службу на територији среза, а народ је био препуштен сам себи и надриљекарима, што је погодновало несметаном ширењу заразних болести.³¹

Рад среских љекара на терену, када се појави заразна болест, био је „скопчан... са великим издацима, јер су удаљености велике и ради тешког терена везани са губитком много времена”. Путни трошкови љекарима исплаћивани су нередовно: „Лекар који се често излаже животној опасности приликом сузбијања заразне болести, приморан је да сам сноси велике трошкове око изласка”. Ово је доводило до избјегавања изласка љекара на терен, што је ишло на штету народног здравља.³²

Од акутних заразних болести које су се појављивале на подручју Врбаске бановине на првом мјесту били су морбили (оспице, крзмак) и скрлет, затим пјегави („пјегавац”) и трбушни („цријевни”) тифус и шарлах. Велик леталитет

(губа), 18. Febris melitensis (Малтешка грозница и Бангова болест), 19. Lyssa (rabies – бјеснило), 20. Morbus Weyli (Вајлова болест), 21. Poliomyelitis acuta (заразно запаљење кичмене мождине) и 22. Fabris puerperalis (бабиња грозница). Осим наведених пријави су подлијегале чим се појаве у епидемијском облику и у изузетној јачини ове заразне болести: 1. Morbilli (мрасе), 2. Varicellae (овче богиње), 3. Rubeola (црвенице), 4. Pertussis (велики кашаљ), 5. Febris Papataccii (папатачин грозница – пасијача), 6. Parotitis epidemica (заушњаци), 7. Grippe (куњалица) и 8. Dengue. Министар социјалне политике и народног здравља могао је и друге болести у случају потребе означити као заразне. Чл. 1 „Закон о сузбијању заразних болести”, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 18–VII, 24. јануар 1930, стр. 41; Чл. 1 и 2 „Правилника о пријављивању заразних болести и о сабирању података о њиховом кретању”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 56, 4. децембар 1930, стр. 7.

³⁰ *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 25, 15. мај 1930, стр. 2.

³¹ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembar 1935, str. 134.

³² *Isto*, str. 134–135.

показивао је пертусис („велики” или „магарећи” кашаљ). Иако у нормалним приликама ове болести, као што су морбили и пертусис, нису представљале велики проблем за народно здравље, оне су се појављивале у Бановини у најтежем облику, те је више стотина дјеце помрло од тих зараза.

Од ових болести највише су страдали планински срезови: Мркоњић Град, Кључ, Сански Мост, Гламоч, Јајце и Босански Петровац. Епидемије су се ријетко јављале у срезовима Дервента, Добој, Босанска Дубица и Босански Нови.³³ Главни и најчешћи узрок епидемија био је употреба загађене воде, а затим ширење контактом, воћем и слично.³⁴

Од свих болести најтежи су били морбили, који су се јављали у планинским и брдовитим крајевима Бановине. Крајем 1934. и почетком 1935. велика епидемија морбила појавила се у срезовима Јајце, Бањалука, Мркоњић Град, Кључ, Босански Петровац и Босанско Грахово. Љекари који су сузбијали епидемију тврдили су да је морбидитет износио између 85% и 90%, а леталитет око седам одсто. Број регистрованих обољења износио је око 10.000, а број умрлих око 6.000. Начин становања и живљења одиграо је пресудну улогу у ширењу те велике епидемије.³⁵ Колико је она била узела маха, најбоље свједочи то што је министар социјалне политике и народног здравља 23. јануара 1935. наредио Централном хигијенском заводу у Београду и Хигијенском заводу у Загребу да упуте по два своја љекара у Бањалуку, који ће се ставити на располагање ради сузбијања мрасе (морбила) и других заразних болести на просторима срезова Јајце, Мркоњић Град, Босански Петровац и Двор.³⁶

Крајем 1929. и почетком 1930. године велика епидемија скрлети појавила се у срезовима Гламоч, Мркоњић Град и Котор Варош. Болест је погодила велики број људи, од којих је било неколико стотина смртних случајева. Од тада је та болест била у опадању. У 1930. години од 952 обољела била су 182 смртна случаја, а 1936. регистровано је свега 48 обољелих, од којих су тројица умрла.³⁷

Врбаску бановину је усљед велике вашљивости тешко погађао пјегави тифус. Према званичном извјештају, становништво није посвјећивало „особите пажње чистоћи, свог тјела и одјела тако, да ради тога трпи од разне гамади, а нарочито од уши. Усљед рата и ратних неприлика се та гамад у толико умножила, да је не само досадна и несносна, него се је и становита уш показала, која својим уједом човјека проузрокује тешку и прелазну болест, која је редовито са смрћу

³³ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 17–18.

³⁴ Вујичић, Гавро, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, *Алманах бановина – Врбаска бановина* (у додатку: *Вардарска бановина и Зетска бановина*), 1931, стр. 42–43. (у даљем тексту: Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”)

³⁵ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 17–18.

³⁶ АРСБЛ, 9, VI, 16, 101.

³⁷ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 18.

скопчана, а та се болест зове пјегави огањ (тифус)”.³⁸ На подручју Краљевине СХС је 1919. године било регистровано 12.198 случајева пјегавца. Почетком те године ширу околину Бањалуке погодила је велика епидемија пјегавог тифуса, а у марту болест је погодила и сам град. Први обољели изоловани су у бараку Опште болнице у Бањалуци.³⁹ Од 1922. број обољелих опада, веће епидемије престају, а болест се повлачи у своја ендемична жаришта. Број регистрованих од 1926. до 1932. године кретао се до 200 случајева годишње у цијелој држави. У наредној, 1933. години број обољелих се нагло повећао на 825, а мање или веће епидемије јавиле су се у ендемским крајевима.⁴⁰ У 1934. години број обољелих се повећао на 2.210 случајева, па тако избијају велике епидемије не само у ендемичним жариштима већ се пјегавац јавља спорадично или у виду мањих епидемија и у неким неендемичним крајевима. Основни ланац пјегавог тифуса на територији Врбаске бановине протезао се од југоистока ка сјеверозападу (Прозор – Бугојно – Јајце – Мркоњић Град – Кључ – Сански Мост), а степен ендемичности опадао је у правцу сјеверозапада. Паралелно с тим ланцем, у правцу сјеверозапада, постојала су још два ланца пјегавца: сјеверни (Фојница – Травник – Котор Варош – Бањалука – Приједор) и јужни (Дивно – Ливно – Гламоч – Босанско Грахово – Босански Петровац – Бихаћ – Цазин). И код њих је степен ендемичности опадао у правцу сјеверозапада.⁴¹ Болест је била ендемска у појединим срезовима, а посебно у централним срезовима Бановине. Унутар тих срезова често се дешавало да болест прелази из једног села у друго. Болести је било током читаве године, а највећи број обољења јављао се у прољеће, када је била највећа несташница хране. Њен интензитет опадао је током љетних мјесеци. Потешкоће око сузбијања те болести биле су огромне. Водила се стална борба са болешћу, али њу су отежавали недостатак средстава и неповољне теренске прилике, због којих је тешко било доставити парне апарате за депедикулацију у заражено мјесто. Поред тога, општине нису учествовале у сузбијању болести.⁴²

³⁸ Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска влада за Босну и Херцеговину – ЗВБХ (2), кут. 173, Извјештај Котарског уреда у Котор Варошу о хигијенским приликама од 16. јула 1919, бр. 3.052/1919.

³⁹ Алексић, Чедо, *Хигијенски завод у Бањалуци*, Бања Лука 2001, стр. 31. (у даљем тексту: Алексић, Ч., *Хигијенски завод...*)

⁴⁰ У селима Торђе Поље и Трњани код Приједора појавила се у марту 1933. епидемија пјегавог тифуса. Било је регистровано 60 случајева. Епидемију су угушили срески љекар др Ђоко Цвијић и сестра помоћница Тамила Ђонлагић, која је сваког дана ишла у села и обилазила сваку кућу. Приликом сузбијања болести на дезинфекцији су биле ангажоване двије парне машине, којима је руковао дезинфектор Хигијенског завода у Бањалуци. *Врбаске новине*, 22. март 1933, стр. 8.

⁴¹ Živković, Boško, Aranicki, Miloš i saradnici, *Pegavac i rekurens u NR Bosni i Hercegovini (Rad Državne savezne akcije za suzbijanje pegavca i rekurensa u NR BiH)*, Sarajevo 1947, str. 8–9, 17–19.

⁴² Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 18.

Трбушни тифус, болест прљавих руку и ногу и нечисте одјеће, јављао се у низијским крајевима, а посебно у Посавини и доњем току ријеке Врбас. Веће епидемије јављале су се у срезовима Бањалука, Прњавор и Босанска Градишка. Главни и најчешћи узрок епидемије био је употреба загађене воде, међусобни контакти, воће и слично.⁴³ Већа епидемија трбушног тифуса захватила је 1925. и Бањалуку. Зато је како би се спријечило ширење епидемије вакцинисано око 3.000 особа.⁴⁴ Двије велике епидемије трбушног тифуса у Врбаској бановини појавиле су се крајем 1935. и почетком 1936. године. Најтежа је била у селу Медна код Мркоњић Града.⁴⁵ Број обољелих у Бановини кретао се између 5.000 и 6.000. Леталитет је износио 10,5 одсто. Систематско вакцинисање против те болести обављено је два пута на поплављеном подручју између Босанске Дубице и Оцака. Власти су тамо гдје је постојала опасност ширења заразе питком водом предузимале хитне асанационе мјере.⁴⁶

У Врбаској бановини био је посебно опасан шарлах, усљед примитивних хигијенских прилика на селу, гдје су „често сва кућна чељад спавала у једној соби заједно са болесником”, па се болест ширила „попут експлозије”. Шарлах је био распрострањен равномјерно у свим дијеловима Бановине и јављао се у виду мањих или већих епидемија.⁴⁷ У зиму 1930–1931. велика епидемија шарлаха погодила је срезове Котор Варош, Јајце и Мркоњић Град, гдје је било 105 обољелих, од којих је 28 умрло. Сматрало се да је број обољелих био далеко већи, јер лакши случајеви, каквих је највише било, нису пријављивани. У априлу 1931. епидемија је била у опадању на подручју Бановине, јер су власти предузеле „облигаторно цепљење против шарлаха” како се болест не би вратила. Та мјера спроведена је у свим крајевима гдје је шарлах био ендемичан, али и у оним мјестима која су била угрожена од жаришта те болести.⁴⁸

Међу акутним инфекцијама које су се јављале на подручју Врбаске бановине били су дизентерија, дифтерија и антракс. Дизентерија се у почетку у Врбаској бановини јављала у спорадичним случајевима.⁴⁹ У септембру и октобру 1940. на подручју срезова Бањалука, Котор Варош, Прњавор, Теслић и Двор појавила се велика епидемија дизентерије. Према подацима Хигијенског завода у Бањалуци,

⁴³ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 42–43.

⁴⁴ Алексић, Ч., *Хигијенски завод...*, стр. 31.

⁴⁵ Срески лекар у Мркоњић Граду др Ђорђе Ковачевић је лијечећи обољеле од трбушног тифуса у селу Медна средином априла 1936. тешко оболио од ове опаке болести. Стојнић, Бојан, Стошић, Верица М., *Љекарска комора Врбаске бановине 1929–1941*, Бањалука 2012, стр. 81.

⁴⁶ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 18.

⁴⁷ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 42–43; *Записник трећег редовног годишњег састанка Банског већа Врбаске бановине, држаног 15 и 16 децембра 1932 год.*, Београд 1933, стр. 146.

⁴⁸ *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 20, 14. мај 1931, стр. 2.

⁴⁹ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 43.

било је око 4.000 обољелих, са 150 до 200 смртних случајева. У сузбијању дизентерије било је ангажовано цјелокупно особље Хигијенског завода у Бањалуци, срески љекари и помоћно особље заражених срезова. До краја октобра 1940. вакцинисано је више од 20.000 особа. Болнице у Прњавору, Котор Вароши и Теслићу, те Заразно одјељење Државне болнице у Бањалуци, били су препуни обољелих од дизентерије. Број постеља у тим болницама био је повећан. Ради сузбијања болести основана је и помоћна болница у селу Липље, која је раније била у селу Јошавка. Да би се спречило даље ширење епидемије Хигијенски завод у Бањалуци издао је упутство становништву Врбаске бановине како да се чува од дизентерије.⁵⁰ Дифтерија се појавила само једном у епидемијској размери, у Срезу Гламоч. Сузбијање антракса није било могуће успјешно спроводити, јер сељацима није исплаћивана одштета за угинуле животиње.⁵¹

Како су те болести биле везане за сеоске просторе, у градовима се од акутних зараза појављивао само шарлах и то у радничким насеобинама у шумској индустрији.

Власти су током 1931. спровеле децентрализацију лијечења против бјесни-ла, јер дешавало да се заражене особе не подвргну лијечењу због удаљености болница и немогућности да плате путне трошкове. Због дуготрајног путовања пацијент би изгубио драгоцјено вријеме, које је требало искористити за стварање имунитета. Стога је лијечење те болести било пренесено у надлежност среских љекара.⁵²

Маларија је углавном била везана за крајеве уз Саву и доње токове ријека Врбас и Босна, а мање за подручја срезова Прњавор и Приједор. Најраспрострањенија је била у Срезу Босанска Градишка и Среској испостави Босански Брод. Као резултат енергичног спровођења кининизације, она је од 1926. године била у сталном опадању.⁵³ Број прегледаних лица на маларију 1931. износио је 419, а утрошено је 1.420 грама кинина.⁵⁴ Број микроскопски утврђених случајева маларије у 1935. години износио је око 2.000,⁵⁵ број микроскопских и клиничких прегледа 1937. износио је 7.890. Исте године микроскопским прегледима 5.720 лица установљено је 2.280 случајева терциане, 10 кварталне, 450 тропске и 20

⁵⁰ „Епидемија дизинтерије у неколико срезова наше бановине”, *Врбаске новине*, 1. новембар 1940, стр. 4.

⁵¹ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembar 1935, str. 134.

⁵² Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19.

⁵³ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 43.

⁵⁴ „Suzbijanje zaraznih bolesti”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije* (ur. Vojislav Milovanović), Beograd 1933, str. 205.

⁵⁵ Главни рад на сузбијању маларије у Врбаској бановини вршио је Дом народног здравља у Босанској Градишки. Овај рад био је ограничен на периодичан излазак љекара у поједина заражена подручја ради испитивања и дијељења бесплатних лијекова становништву. Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19.

мјешовите маларије. За сузбијање те болести утрошено је 4.979 грама кинина,⁵⁶ а број обољелих у Врбаској бановини 1938. кретао се између 3.000 и 4.000.⁵⁷

Од хроничних обољења у Врбаској бановини прво мјесто заузимао је ендемски сифилис. Та болест посебно је била изражена код муслиманског становништва. Мјере за њено сузбијање први пут су предузете 1929, када је широм Бановине подигнут читав низ станица и амбуланти за њено лијечење и сузбијање.⁵⁸ Најзараженији срезови били су Грачаница, Градачац, Тешањ, Маглај и Цазин. Број обољелих износио је око 25.000.⁵⁹ Поразну статистику пружала је и раширеност ендемског сифилиса у Врбаској бановини 1934. и 1938. године, када се број лијечених у неким срезовима удвостручио. У Срезу Грачаница лијечено је 6.096 у 1934, а 8.978 у 1938, Срезу Добој 1.471 у 1934, а 2.961 у 1938, Срезу Маглај 1.637 у 1934, а 2.014 у 1938, Срезу Градачац 441 у 1934, а 1.472 у 1938, Срезу Теслић 808 у 1934, а 1.181 у 1938, Срезу Цазин 780 у 1934, а 1.130 у 1938, Срезу Бихаћ 468 у 1934, а 689 у 1938, Срезу Сански Мост 622 у 1934, а 622 у 1938, Срезу Приједор 478 у 1934, а 663 у 1938. и Срезу Босанска Крупа 225 у 1934, а 303 у 1938.⁶⁰

Љекари ангажовани на сузбијању ендемског сифилиса у Врбаској бановини 1935. године били су: др Геца Алковић у Теслићу, др Ибро (Ибрахим) Бркић у Јајцу, др Велимир Гојнић у Оцаку, др Михаило Симић у Маглају, др Фрањо Цањуга у Цазину, др Менто Салом у Градачацу, др Вицко Мрчић и др Авдо Прохић у Грачаници.⁶¹

На подручју Врбаске бановине су 1931. године биле двије установе (амбуланте) за сузбијање кожних и венеричних болести. У њима су те године обављена 2.994 прегледа и 4.550 консултација и одржано 17 предавања, којима је присуствовало 259 слушалаца.⁶²

Према статистичким подацима здравствених установа, број обољелих од венеричних болести у Врбаској бановини био је у порасту. Обољелих од гонореје од 1935. до 1938. године било је 1.710, од тога 1.282 мушкарца и 438 жена, а од сифилиса 2.722, од којих је било 1.616 мушкараца и 1.106 жена. Кретање

⁵⁶ Архив Југославије (АЈ), Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије 39, 9, 27–28.

⁵⁷ *Записник седница деветог заседања Банског већа Врбаске бановине одржаних 6, 7 и 8 марта 1939. године у Већници Банског већа* [рукопис, штампане само корице – прим. Б. С.], стр. 122.

⁵⁸ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 43.

⁵⁹ Дом народног здравља у Добоју покривао је све претходно наведене срезове, изузев Цазина, те је испитивање, лијечење и сузбијање ове болести представљало за њега један од најважнијих здравствених проблема. Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19.

⁶⁰ „Статистички подаци венеричних болести”, *Врбаске новине*, 13. август 1939, стр. 2.

⁶¹ АРСБЈ, 9, VI, 16, 112.

⁶² „Suzbijanje zaraznih bolesti”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije* (ur. Vojislav Milovanović), Beograd 1933, str. 207.

венеричних болести у Врбаској сталној војној болници у Бањалуци варирало је сваке године. Број обољелих од гонореје износио је 81 у 1935, 80 у 1936, 67 у 1937. и 75 у 1938. години, а од сифилиса 76 у 1935, 63 у 1936, 58 у 1937. и 65 у 1938. години⁶³

Прегледаних особа на кожне и венеричне болести на подручју Врбаске бановине у 1937. години било је 1.800. Венерични обољење констатовано је код 530, а кожно код 1.150 особа. Број свих прегледа и посјета у вези с тим обољењима износио је 6.300, а број посјета ради савјета 230.⁶⁴

У борби са венеричним обољењима велики проблем представљао је недостатак љекара специјалиста за те болести. Двојица специјалиста за венеричне болести у Врбаској бановини били су мајор др Михаило Нагорни, љекар Врбаске сталне војне болнице у Бањалуци,⁶⁵ и др Миливоје Панковић, љекар Хигијенског завода у Бањалуци, који је о полним (венеричним) болестима објављивао чланке у бањалучким *Врбаским новинама*. У издању Хигијенског завода у Бањалуци је 1933. године објављена његова брошура *Полне или венеричне болести*, а у *Гласнику Централног хигијенског завода* у Београду штампана је његова обимна *Критика Закона о сузбијању полних болести* (1934). Институт за здравствено просвећивање НР Србије у Београду објавио је 1954. друго издање његове књижице *О полним болестима*.⁶⁶

Врбаска бановина је у погледу раширености туберкулозе („сушице”, „јектике”) заузимала прво мјесто у Краљевини Југославији. Недовољна, слаба и једнолична исхрана становништва смањивала је отпорност организма и представљала „подесан терен за развој целог низа социјалних и других болести”, од којих је најраспрострањенија била туберкулоза. За њену велику распрострањеност узрок је био Први свјетски рат. Гладовање током рата и у првим посљератним годинама рапидно је смањило отпорну снагу становништва и омогућило ширење болести.⁶⁷ На њену велику раширеност, поред слабе исхране, утицали су и тежак и напоран физички рад, примитивни и нехигијенски услови становања, лоши обичаји и општа непросвијећеност.⁶⁸ Туберкулоза је била наша „народна болест”, односно „болест некултуре, незнања, сиромаштва, биједе”.⁶⁹ Број смртних случајева у Бановини износио је 38 на 10.000 становника, а у Краљевини Југославији 27. Сваке године је на подручју Бановине од те болести умирало

⁶³ „Статистички подаци венеричних болести”, *Врбаске новине*, 13. август 1939, стр. 2.

⁶⁴ АЈ, 39, 9, 27–28.

⁶⁵ „Статистички подаци венеричних болести”, *Врбаске новине*, 13. август 1939, стр. 2.

⁶⁶ Стојнић, Бојан, Стошић, Верица М., *Бањалучки љекари у Краљевини Југославији*, Бања Лука, 2017, стр. 132. (у даљем тексту: Стојнић, Б., Стошић, В., *Бањалучки љекари...*)

⁶⁷ Вујичић, Г., „Здравствене и хигијенске прилике...”, стр. 42.

⁶⁸ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19.

⁶⁹ Јанковић, Милан, „Здравље у нашем селу”, *Врбаске новине*, 10. март 1936, стр. 3.

између 3.500 и 4.000 људи.⁷⁰ Сузбијање туберкулозе у Врбаској бановини било је ограничено на градове Бањалуку и Бихаћ са околином, али је и ту било великих потешкоћа, јер ни овдашње болнице нису имале одјељења за туберкулозу.⁷¹ У Врбаској бановини постојала су само два антитуберкулозна диспанзера, при Хигијенском заводу у Бањалуци и Дому народног здравља у Бихаћу. Антитуберкулозни диспанзер у Бихаћу био је непотпун, јер није посједовао Рендгенов апарат. Обољели од те болести имали су на располагању око 50 кревета у осам болница на територији Врбаске бановине.⁷² Управник Бањалучке болнице др Ејуб Мујезиновић је сматрао да све теже туберкулозне болеснике треба изоловати, а да је у Врбаској бановини требало обезбиједити око 4.000 болничких постеља, док је 1932. на подручју Врбаске бановине било седам болница са 350–360 постеља.⁷³ Туберкулозни болесници упућивани су на лијечења у љечилишта у Новом Марофу и Краљевици у Савској бановини.⁷⁴

У двије установе за сузбијање туберкулозе у Врбаској бановини 1931. године обављено је 9.528 прегледа и 5.820 консултација, одржано 25 предавања, којима су присуствовала 423 слушаоца, раздијељена 303 летка и плаката, 12 брошура и обављено 67 дезинфекција.⁷⁵ Током 1937. године прегледано је 10.550 особа, а болест је дијагностикована код 5.050 особа. Број свих прегледа и посјета у тој години због туберкулозе износио је 16.200, а посјета ради савјета било је 400.⁷⁶

Како би се борило с том опаком болешћу, 15. децембра 1935. године основана је Лига против туберкулозе у Бањалуци. Лига је настојала да заинтересује ширу јавност, анимира имућне грађане да новчано помогну антитуберкулозну акцију и оснује болничко одјељење за лијечење туберкулозних у Бањалуци.⁷⁷ Власти су помагале рад Лиге настојећи да учлане што већи број „бораца против

⁷⁰ Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19.

⁷¹ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. новембар 1935, стр. 134.

⁷² „Антитуберкулозна акција”, *Врбаске новине*, 19. мај 1935, стр. 1.

⁷³ Весић, Божидар, „Југословенска лига против туберкулозе. Извршни одбор бановинске управе у Бањој Луци”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 22, 2. јун 1932, стр. 6–7.

⁷⁴ „Три године рада у Врбаској бановини (1929–1932)”, *Службени лист Врбаске бановине*, 22. новембар 1932, стр. 4.

⁷⁵ „Сузбијање заразних болести”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije* (ur. Vojislav Milovanović), Београд 1933, стр. 208.

⁷⁶ АЈ, 39, 9, 27–28.

⁷⁷ Весић, Божидар, „Југословенска лига против туберкулозе. Извршни одбор бановинске управе у Бањој Луци”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 22, 2. јун 1932, стр. 6; „Извршни одбор Лиге против туберкулозе у Бањој Луци”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 24, 16. јун 1932, стр. 9; „Антитуберкулозна акција”, *Врбаске новине*, 19. мај 1935, стр. 1; „Почети шире акције против туберкулозе у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 17. мај 1936, стр. 1; „Акција за сузбијање туберкулозе”, *Врбаске новине*, 14. новембар 1936, стр. 4; *Исто*, 15. новембар 1936, стр. 3; *Исто*, 17. новембар 1936, стр. 2; *Исто*, 19. новембар 1936, стр. 3.

ове страшне социјалне болести”. Чланарина је за редовне чланове износила 24 динара, а за помагаче шест динара годишње.⁷⁸

На тродневној конференцији представника здравствених установа о здравственим приликама у Врбаској бановини, одржаној у Хигијенском заводу у Бањалуци, у фебруару 1941, констатовано је да је туберкулоза узела маха у градовима и селима Врбаске бановине. На подручју Бановине није постојао санаторијум или болница за туберкулозно обољеле. На конференцији је донесен закључак да се борба против те болести активира оснивањем установа, првенствено новоизграђеног љечилишта за туберкулозне у Санском Мосту, које је требало опремити и запослити љекар и да се при Државној болници у Бањалуци отвори одјељење за туберкулозне болеснике, а да се, поред болнице у Грачаници, подигне болница у Добоју, са антитуберкулозним диспансером, који би служио потребама источног дијела Врбаске бановине.⁷⁹

Посебно активан у сузбијању туберкулозе на територији Врбаске бановине био је признати специјалиста за ту болест др Велимир Човић, шеф Антитуберкулозног диспанзера Хигијенског завода у Бањалуци. Он је одржао велики број предавања и писао у *Врбаским новинама* о утицају туберкулозе на здравствено стање народа.⁸⁰

Један од најкрупнијих социјалних проблема и права пошаст на здравље народа био је алкохолизам. Тај порок је „у толикој мери ухватио маха, да је постао запрека сваком напретку”. Поглавар Среза Прњавор Атанасије Крстић и познати финансијски стручњак Љубомир Косијер израчунали су да је 1928. године на територији Среза Прњавор, који је бројао нешто више од 50.000 становника, попијено алкохолног пића у вриједности већој од 43.000.000 динара, а плаћено свега 3.500.000 динара пореза. Инжењер Лазар Марковић израчунао је „да целокупни приход од земљорадње по одбитку режијских трошкова и количине хране потребне за прехрану – бива попијен, потрошен у алкохолна пића, а остале потребе (одело, порез и др.) бивају намирене од продане стоке”.⁸¹ Слично је било и на подручју Среза Босанска Градишка, који је бројао 57.484 становника или 10.040 домаћинстава, а гдје је, према учитељу Јусуфу Гранову, 1931. године на алкохолна пића у крчмама потрошено 3.981.350,25 динара, а на дуван 8.255.365 динара. У истом раздобљу укупан порез среза износио је 3.601.157 динара. Ако се утрошеним количинама алкохола у крчмама дода и приватна производња ракије и вина, коју је већина сељака производила за тзв. кућне потребе, онда

⁷⁸ АРСБЛ, 9, VI, 15, 105.

⁷⁹ „Најхитније потребе здравства у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 16. фебруар 1941, стр. 1.

⁸⁰ Стојнић, Б., Стошић, В., *Бањалучки љекари...*, стр. 192.

⁸¹ „Привредне прилике у Прњаворском срезу”, *Глас Врбаске бановине*, 10. новембар 1929, стр. 3; „Представка Друштва трезвености у Прњавору”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 11, 16. фебруар 1930, стр. 2.

се износ који срез потроши на алкохолна пића најмање удвостручи. На селу „скоро сав плод са шљива претвори се у ракију, а све грожђе у вино. Ретки су случајеви да неко суши шљиве или прави пекмез. Ако се то и ради онда опет само за најскромније кућне потребе”. Село је било највећи потрошач жестоких алкохолних пића. Држава је почетком тридесетих година 20. века радила „свом снагом на економском подизању села и његовом просвећивању, а ипак тешко да се где виде позитивни резултати тога рада. Село, огрезло у алкохолу, тешко оставља крчму и врло ретко место ње посећује читаоницу, предавања, течаје и слично”. Аутор је на крају закључио: „Највећи непријатељ просвећености је сиромаштво, а најбогатији извор сиромаштва и болести је – крчма ... алкохол. Смањивање производње и потрошње алкохола најбољи је пут за економско и просветно подизање села.”⁸²

Ради сузбијања алкохолизма почетком тих година основана су друштва трезвености широм Врбаске бановине: Мјесно трезвењачко друштво „Побратимство” у Бањалуци, Друштво „Трезвеност” у Прњавору, Трезвењачко друштво „Будућност” у Босанском Броду, Друштво трезвености „Наше здравље” у Кључу, Трезвено друштво у Дрвару и друга. У Бањалуци су дјеловали омладинска организација Савез трезвене младежи „Крајина”, Коло трезвењака старијих и Друштво трезвености Врбаске бановине. Један од оснивача трезвењачког покрета и његова душа у Врбаској бановини био је др Перо Стјепановић. Био је предсједник Друштва „Трезвеност” у Прњавору, Мјесног трезвењачког друштва „Побратимство” у Бањалуци и Друштва трезвености Врбаске бановине.⁸³

Питање снабдијевања становништва питком водом представљало је један од највећих здравствених проблема Врбаске бановине. Велики број срезова, посебно оних у јужном дијелу Бановине, припадао је кршу и трпио од безводности. И многи други срезови, који нису припадали кршу, као што су били Прњавор и дијелом Приједор, патили су од безводности. У водом оскудне крајеве улазили су срезови Бањалука (највећим дијелом), Котор Варош, Мркоњић Град, Јајце, Кључ, Сански Мост, Бихаћ, Босански Петровац и Босанско Грахово. Постојала су насеља у којима у кругу од 10 до 15 км није било питке воде. Према причању

⁸² Гранов, Јусуф, „Потрошња алкохола и дувана у срезу Босанска Градишка”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 27, 7. јул 1932, стр. 3.

⁸³ „Представка Друштва трезвености у Прњавору”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 11, 16. фебруар 1930, стр. 2; *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 30, 19. јун 1930, стр. 1; „Недеља трезвености у Врбаској бановини”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 21, 26. мај 1932, стр. 5; „Годишња скупштина Друштва трезвености *Наше здравље*”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 54, 22. новембар 1932, стр. 6; „Филмска претстава Друштва трезвености у Бањој Луци”, *Врбаске новине*, 24. март 1933, стр. 5; „Успешан рад на ширењу идеје трезвености и борбе против алкохола”, *Врбаске новине*, 29. март 1933, стр. 7; *Врбаске новине*, 2. новембар 1933, стр. 4; „Чајанка трезвене младежи”, *Врбаске новине*, 23. фебруар 1936, стр. 2; „У суботу је састанак Бањолучких трезвењака”, *Врбаске новине*, 29. мај 1936, стр. 3; Стојнић, Б., Стошић, В., *Бањалучки љекари...*, стр. 165, 168.

сељака, дешавало се да стока у лјетном периоду остане без воде између 10 и 15 дана. У тим крајевима становништво се сналазило прављењем локава, набијених иловачом и обрађених пружењем, у које се скупљала кишница. По тим локвама су често читави крајеви добијали назив „Локвари”. Вода из локава била је мутна и загађена, а њу су, поред стоке, често користили и људи, што је доводило до честих паразитних и цријевних обољења.⁸⁴ Једна од најважнијих мјера на пољу подизања хигијене на селу и сузбијања заразних болести било је подизање санитетско-техничких објеката. Хигијенски завод у Бањалуци је у раздобљу од 1930. до 1940. изградио око 500 различитих санитетско-техничких објеката: водовода, хигијенских бунара, купатила, цистерни, нужника и др.⁸⁵

Извори и литература

Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска влада за Босну и Херцеговину – ЗВБХ (2)

Архив Југославије (АЈ), Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије (39)

Архив Републике Српске Бањалука (АРСБЛ), Краљевска банска управа Врбаске бановине (9)

Записник седница деветог заседања Банског већа Врбаске бановине одржаних 6, 7 и 8 марта 1939. године у Већници Банског већа [рукопис, штампане само корице – прим. Б. С.].

Врбаске новине

Глас Врбаске бановине

Лекар

Службени лист Врбаске бановине

Службене новине Краљевине Југославије

⁸⁴ Санитетско-техничко одјељење Хигијенског завода у Бањалуци посвећивало је велику пажњу снабдијевању безводних крајева питком водом, која је представљала „први и основни услов за подизање општих здравствених и хигијенских прилика на селу”. Вујичић, Г., „Врбаска бановина”, стр. 19–20; Стојнић, Б., „Светислав – Тиса Милосављевић...”, стр. 100.

⁸⁵ „Најхитније потребе здравства у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 16. фебруар 1941, стр. 2.

Алексић, Чедо, *Хигијенски завод у Бањалуци*, Бања Лука, 2001.

Вујичић, Гавро, „Врбаска бановина”, у: *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 1937.*

Вујичић, Гавро, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, *Алманах бановина – Врбаска бановина (у додатку: Вардарска бановина и Зетска бановина)*, 1931.

Вујичић, Гавро, „Социјални односи и социјално стање у Врбаској бановини”, *Алманах бановина – Врбаска бановина (у додатку: Вардарска бановина и Зетска бановина)*, 1931.

Гранов, Јусуф, „Потрошња алкохола и дувана у срезу Босанска Градишка”, *Службени лист Врбаске бановине*, бр. 27, 7. јул 1932.

Димић, Љубодраг, „Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929–1934”, *Светислав – Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године* (ур. Ђорђе Микић), Бањалука: Институт за историју, 2006.

Živković, Boško, Aranicki, Miloš i saradnici, *Pegavac i rekurens u NR Bosni i Hercegovini (Rad Državne savezne akcije za suzbijanje pegavca i rekurensa u NR BiH)*, Sarajevo, 1947.

Зубовић, Јово, „Становништво Врбаске бановине”, у: *Развитак*, 1, VI, 1939.

Јанковић, Милан, „Здравље у нашем селу”, *Врбаске новине*, 10. март 1936.

Кумарић, Матко, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka, 1932.

Manakin, Viktor (gl. urednik), *Banovina Vrbaska – Opšti pregled*, Banja Luka, 1931.

Marinković, Vlad., *Rečnik–Imenik mesta Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1930.

Милосављевић, Светислав Тиса, *Мемоари – Бановање* [Том 2] (приредили: Небојша Радмановић, Верица М. Стошић и Зоран С. Мачкић), Бањалука, 2005.

Мољевић, Стеван, *Улога и значај Врбаске бановине*, Бањалука, 1939.

„Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembar 1935.

Стојнић, Бојан, „Светислав – Тиса Милосављевић и пољопривреда Врбаске бановине”, *Светислав – Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године* (ур. Ђорђе Микић), Бањалука: Институт за историју, 2006.

Стојнић, Бојан, „Краљевска банска управа Врбаске бановине (историјат ствараоца и приказ организације архивског фонда)”, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 1, I, 2009.

Стојнић, Бојан и Верица М. Стошић, *Бањалучки љекари у Краљевини Југославији*, Бањалука, 2017.

Стојнић, Бојан и Верица М. Стошић, *Љекарска комора Врбаске бановине 1929–1941*, Бањалука, 2012.

„Suzbijanje zaraznih bolesti”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije* (ur. Vojislav Milovanović), Beograd, 1933.

Summary

Bojan Stojnic, M.Sc.

Infectious and Social Diseases in Vrbaska Banovina (1929–1941)

The occurrence of infectious and social diseases in Vrbaska Banovina was influenced by oversized rural population, living in predominantly large family cooperatives with small land properties, growing mainly maize and a little wheat, holding a large number of livestock with poor nutrition, insufficient use of fruit and fruit production and major un-enlightenment and illiteracy. People and livestock nutrition was poor, monotonous and insufficient. Flats, especially in the countryside, were inadequate and overcrowded.

In the current social situation of the population, Vrbaska Banovina faced with a number of so-called social diseases – acute infections, tuberculosis, venereal diseases, malaria, alcoholism, chronic and degenerative diseases – which represented a reflection of the low level of health education and population's common knowledge. The authorities noticed the constant presence of infectious diseases, which in certain areas domesticated, i.e. assumed endemic character, taking its toll especially among the youngest population. Highland districts of the Banovina spaciouly suffered most. In such healthcare conditions and problems, a major role in suppressing diseases had the Institute of Hygiene in Banja Luka, as well as district doctors in the Banovina's inland.

Supplying the population with drinking water constituted one of the biggest health problems of the Banovina. The Institute of Hygiene in Banja Luka built about 500 different sanitary and technical facilities in the territory of the Banovina in the period from 1930 to 1940.

Keywords: Vrbaska Banovina, Banja Luka, the Institute of Hygiene, healthcare system, infectious and social diseases, population, doctors, Ban Svetislav Tisa Milosavljevic

УДК 327(47:497.11):070"1918/1941"
32.019.5(47:497.11)"1918/1941"

МА Бојан Поповић, историчар
Београд
bpopovic1993@gmail.com

Оригиналан научни рад
Примљен: 02.11.2018.
Прихваћен: 02.12.2018.

Слике Совјетског Савеза у међуратној Југославији

Апстракт: У тексту се анализира слика Совјетског Савеза у јавном мњењу међуратне Југославије. Испитују се ставови аутора, пре југословенске представе о земљи социјализма, реакције на њену спољну и унутрашњу политику, те утисци првих путника у Совјетски Савез. Писања о СССР анализирају се у ширем оквиру писања о „Другом“, комунизму и Совјетском Савезу.

Кључне речи: Совјетски Савез, Други, имагологија, Краљевина Југославија, Русија, пропаганда, комунизам

Подручје Балканског полуострва током модерне историје увек је било део руске интересне сфере и Србија је на ту велику силу гледала као на традиционалну заштитницу. Међутим, формирањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године, у једној држави нашли су се и народи који на Русију нису гледали нимало благонаклоно, чак су били под утицајем антируске пропаганде, коју је жустро спроводила Аустроугарска.

Промена режима у Русији, 1917. године, довела је и до промене ставова српске стране. Комунистичка Русија, према мишљењу владајућих елита, није могла бити главни ослонац у спољној политици. Ипак, упркос том ставу, КПЈ,¹ која се у многим тачкама свог програма слагала са политиком большевика, на изборима 1920. остварила је неочекивано велике успехе широм државе. Поред тога, КПЈ је и отворено била антирежимска странка, па су владајуће елите зато у комунизму виделе претње за опстанак државе.

---

¹ Комунистичка партија Југославије (формирана 1919. као Социјалистичка радничка партија Југославије), за кратко време постигла је неочекивани успех и постала водећа ненационална странка. Међутим, након агентата на регента Александра, а потом и Милорада Драшковића, њен рад је забрањен.

Дакле, јасно је да је слику Совјетског Савеза у новоформираној југословенској држави стварало неколико чинилаца и да је стога она била врло шаролика. Изразито негативну слику стварали су руска емиграција (таква њихова перцепција проузрокована је чињеницом да су постали политички мигранти управо због Октобарске револуције и да су били бољшевички непријатељи), владајуће политичке елите (негативну слику Совјетског Савеза стварали су углавном и дневним листовима *Политика*, *Правда*, *Време*, *Јутарњи лист*) и црква. Изразито позитивну слику стварали су чланови КПЈ преко својих гласила, односно део уметничког миљеа преко бројних културних часописа. Ону средишњу, најобјективнију слику СССР стварала је група интелектуалаца која је настојала да сазна шта се заиста дешава у Совјетској Унији – не тако бројна, али изузетно утицајна група која је држала најтиражније културно-политичке часописе (нпр. *Нова Европа* и *Српски књижевни гласник*) и настојала да утврди дешавања у „бољшевичком рају“ како би видела да ли су такви политички модели могући и на југословенском тлу и због чега је ту дошло до тако нагле и екстремне промене политичког режима. У тој групи били су приметни и они који су се занимали за Совјетски Савез јер су, без обзира на идеолошки оквир, у њему видели водилу словенства.

Ратни комунизам и Грађански рат

Револуционарни догађаји у Русији 1917. године затекли су српско становништво у незавидној ситуацији; српска војска налазила се на Солунском фронту, а Србија је била подељена на окупационе зоне између Аустроугарске, Немачке и Бугарске. У таквом сплету околности само је део политичке елите имао неке основне информације о тим, испоставиће се, најзначајнијим догађајима 20. века.

Српске новине, које су 1916–1918. године излазиле на Крфу, биле су један од ретких извора информација о збивањима у свету. Међутим, због оскудних финансијских средстава и отежаног протока информација током рата те новине су штуро извештавале о револуционарном врењу које је захватило Русију, водећи рачуна да се ниједна страна руског политичког спектра не велича, односно демонизује, како се не би угрозило вођење српске спољне политике и остваривање југословенског програма и обезбеђивање подршке великих сила.²

Након завршетка Првог светског рата, новоформирано краљевство СХС започело је изградњу свог друштва. Током 1919. године многи предратни дневни листови обновили су свој рад, а није био занемарљив број ни новопокренутих

² Тимофејев, Алексеј, Пиљак, Милан, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Београд 2017, стр. 70.

новина и часописа. Уз то, у мирнодопском периоду проток информација био је знатно лакши, те су остварени предуслови да у југословенском друштву отпочне вербална борба која је имала за циљ да креира стварност, прецизније да наметне одређени дискурс о политичким дешавањима у свету. То је, између осталог, отворило простор најразличитијим виђењима Совјетског Савеза.

Од 1919. године догађаји у Русији изазивали су велико интересовање југословенске јавности, али за разлику од претходних, ратних година, корпус вести које су о томе допирале више није био монолитан. О збивањима у Русији од тада су писали и припадници власти, и опозиционари, и комунисти, и културни делатници, и војни заробљеници који су се враћали из Русије и руска емиграција која је своје уточиште проналазила на југословенској територији. Извештавање побројаних групација било је намењено за публику која још није имала изграђен став о револуционарном врењу на истоку Европе. Дискурс који би био најзаступљенији у штампи постао би и доминантан.³

У време када је југословенска штампа обновила своју делатност, руска територија била је захваћена грађанским ратом. Влада Краљевине СХС имала је развијене дипломатске везе са владом адмирала Колчака, коју је он формирао у септембру 1918. године (Привремена сверуска влада).⁴ Званични југословенски дипломатски представник био је Јован Миланковић, а руски у Београду – Василиј Штрандтман. Још и пре ове дипломатске акције, влада Краљевине СХС организовала је пријем руских избеглица који су се склањали пред бољшевичком офанзивом.⁵ Стога је основано неколико организација, а најзначајнија нова установа била је Државна комисија за пријем и смештај руских избеглица. Руске избеглице долазиле су у пет великих таласа. Укупан број избеглих који су дошли на територију Краљевине СХС процењује се на 44.000.⁶

Руске избеглице оставиле су велики утицај на научни и културни живот међуратне Југославије.⁷ Са собом су носили слику страхоте која је отпочела након Октобарске револуције. Но, поред тога, њихов долазак је често значео и рушење слике које је предратно друштво имало о Русији.⁸ Неки стереотипи су рушени, неки потврђивани, али је југословенско друштво с временом стекло

³ Andersen, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb, 1990, str. 76.

⁴ Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 349. (у даљем тексту: Јовановић, М., *Руска емиграција...*)

⁵ Јовановић, М., *Руска емиграција...*, стр. 102.

⁶ То је био максималан број избеглица. Регистровани су током половине 1923. године и од тада је њихов број константно опадао. Тридесетих година тај број је износио око 30.000, а пред сам почетак Другог светског рата, било их је 25.000. За више погледати: Јовановић, Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996, стр. 122. (у даљем тексту: Јовановић, М., *Досељавање...*)

⁷ Јовановић, М., *Руска емиграција...*, стр. 340–358.

⁸ Јовановић, М., *Руска емиграција...*, стр. 352.

негативну слику о руским избеглицима.⁹ То је многоме утицало и на формирање коначног суда о Совјетском Савезу.

Вести које су доносили руски емигранти о грађанском рату поклапали су се са вестима које су пласирали прорезимски листови и русофилски оријентисани појединци. Према тим обавештењима, у јавности се стварао утисак да је бела војска била састављена чисто од добровољаца,¹⁰ да је народ веома воли и да јој даје милионе рубаља прилога.¹¹ Такође, о неуспесима белих генерала готово никада није извештавано (осим када су они постали неминовност и када је већ било извесно да неће изаћи као победници у рату).¹² И бројке су, готово по правилу биле преувеличане: пласиране су вести о заробљавању на стотине хиљада бољшевика у једном дану¹³ или освајању 35.000км² или већих територија.¹⁴ Требало је створити слику о антибољшевичким снагама као моћним, доминантним и онима које народ жели. Симпатије једној страни у рату – белима, биле су нескривено изражаване.

С друге стране, бољшевици су приказани као убице које ликвидирају све супротног политичког мишљења,¹⁵ непријатељи хришћанства и готово дивљи Азијати.¹⁶ Готово редовно је јављано да нуде мир белима, да би се стекао утисак о њиховој слабости и нужности нагодбе. Уз то, бољшевицима је редовно лепљена етикета немачких плаћеника, а ни трена није напоменуто да је немачка окупација Крима 1918. помогла белима да ту организују шири антикомунистички покрет.¹⁷ Треба имати на уму и да је траума Првог светског рата још нашироко постојала код становништва, те је повезивање бољшевика са Немачком само могло створити још већу одбојност и мржњу према том покрету. Поред тога, зверства бољшевика поређена су и са зверствима над Србима у бугарској окупационој зони током Великог рата.¹⁸

Осим овога, детаљнија дешавања у спољнополитичком и унутарполитичком животу совјетске Русије била су слабо пропраћена. Поред рата са Пољском,

⁹ Јовановић, М., *Руска емиграција...*, стр. 352

¹⁰ „Блокада Русије“, *Политика*, 8. септембар 1919, стр. 4.

¹¹ Исто.

¹² На пример, 9.10.1919. *Политика* извештава да су последњи Дењикинови неуспеси надокнађени. Међутим, о тим неуспесима није уопште извештавано. Иако је руски Грађански рат готово редовно заузимао ступце југословенске штампе, пре ове вести, последња је објављена чак 26.9. 1919. године.

¹³ „Дењикинова офанзива“, *Политика*, 7. септембар 1919, стр. 2.

¹⁴ „Дневне вести“, *Политика*, 22. Септембар 1919, стр. 3; 5. новембар 1919, стр. 2; 10. септембар 1919, стр.3; 17. новембар, 1919, стр. 2.

¹⁵ „Бољшевички режим“, *Политика*, 12. септембар 1919, стр.3.

¹⁶ „Црвени и бели“, *Политика*, 3. фебруар.1920, стр. 4.

¹⁷ Гелер, Михаил, Некрич, Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, стр. 74–77. (у даљем тексту: Гелер, М., Некрич, А., *Утопија на власти...*)

¹⁸ „Бољшевичке чрезвичајке“, *Политика*, 8. Септембар 1920, стр. 1.

једино су још у штампи детаљније описане сељачке буне, које су се уклапале у жељену слику слабог режима. Разлог таквом приказивању лежи и у чињеници да поузданих информација није било, али и да се главне вести преузимају из иностране штампе, поготово штампе држава које су своју војску слале као помоћ белим снагама. Њима није било у интересу да прикажу позитивно било који бољшевички потез, јер је страх од комунизма био велики, а тај страх је донекле био инхибитор интересовања за друга дешавања. Не само да није било пожељно приказати било шта у позитивном тону већ није било пожељно приказати да се у совјетској Русији дешава још нешто осим бољшевичког терора.

Сам економски део бољшевичког програма и није баш најбоље испраћен. Готово нико није говорио да је то ратни комунизам и шта он подразумева, али последице које је он донео детаљно су објашњаване у штампи. Према бројним обавештењима, креирана је слика да је комунизам у Русију донео глад, интелигенција потпуно осиромашила, нико не сме да изнесе своје мишљење; фабрике су затворене, хране није било, одевање је било рђаво. Они најекстремнији гласови говорили су како у Русији готово да више нема деце.¹⁹ Такође, стално су преносене обавести о радничким штрајковима и сељачким бунама да би се створила слика скорог пада режима.

Стварност се ипак може креирати само донекле. Потпуни слом генерала Дењикина и Краснова дневна штампа је хтела да прикрије, па је чисто информативно испратила речима: „Бољшевици побеђују на свим фронтovima.“²⁰ Та победа је објашњавана фактором среће (јер поред свих писања о беди, неспособности и примитивизму, требало је уклопити вести о бољшевичким победама), али и себичношћу сила Антанте, које су се повукле зарад сопствених интереса.²¹ Треба имати у виду да је тада Француска захтевала да јој се врате зајмови које је дала српској влади током Великог рата,²² те је то била zgodна прилика да се и западне силе прикажу у лошем светлу и означе као кривци за успех комунизма. Ти примери су веома захвални да прикажу и колико је југословенско друштво било поларизовано кад је реч о релацији Исток–Запад.

Иако су наведене перцепције бољшевизма и грађанског рата долазиле из русофилских кругова, зло је за њих ипак могло доћи и са Истока („некада Цингис-кан, сада Лењин и Троцки“). Опет, с друге стране, то је била и слика Истока коју је исклесало, у тим круговима мање омиљени Запад. Дакле, стереотипи о Истоку, који су настајали на Западу активно од 18. века,²³ у које је често и по

¹⁹ Георге, Александар, „Обнова Русије“, *Нови живот*, бр. 1, књ. VIII, 1920, стр. 23.

²⁰ „Под бољшевицима“, *Политика*, 13. новембар 1920, стр. 3.

²¹ Новаковић, М., „Догађаји у Русији“, *Југословенска њива*, бр. 4, књ. I, 1920, стр. 68.

²² Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva rata (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd, 1985, стр. 158.

²³ Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*, Stanford 1994, pp. 134–136.

потреби укључиван и простор Балкана, постали су део реторике русофилски оријентисаних кругова. Наравно, извршен је трансфер тих стереотипа, те оно што је на Западу било резервисано за Исток у русофилским круговима југословенског друштва било је резервисано за большевике. Комунизам је постао идеални непријатељ, онај *Други*, који је увек био ту када је то потребно за политичку борбу. Колико се пазило да се, поред оваквих писања, ипак очува слика старе, словенске Русије, говори и сам избор тих *варвара са Истока* –Цингис-кан није био словенског порекла. Понекад је истицано и јеврејско порекло Троцког и тако формирање СССР тумачено као „јеврејска завера“, али ти гласови никада нису имали битнији утицај на југословенско друштво.

Постојале су и тежње да се большевици прикажу у сасвим позитивном светлу, и најчешће су се сводиле на негирање вести о ужасима у Русији совјета. Извор таквих вести често су били неименовани радници који су се враћали из Русије након Првог светског рата или они који су писали родбини и пријатељима у Краљевини СХС, опет углавном неименовани. Таква обавештења најчешће су преносили крајње левичарски листови, који су желели да створе слику *большевичког раја*, утопије и друштва које је надасве друштво једнаких:

„Предајте искрен поздрав свим друговима који стоје тврдо за наше идеје и за ослобођење испод ига капитала. Другови из Русије дошли су до пуног ослобођења. Збиља је проливано много крви док су до овог дошли, али зато сада живе слободно и ни једна ствар се не решава без њих... Финанције су се доста побољшале. Радничке наднице рачунају се у злату...Годишњица револуције прослављена је с таквим одушевљењем какво се до сад није видело. Било је тако да су сељаци из села долазили на тај дан у вароши и доносили радницима разне поклоне, те је тај дан био право братимљење радника и сељака...“²⁴

Такође, овакви листови искључиво су стварали слику белог терора, а злочине комунистичке војске демантовали редовно као лажи и измишљотине буржоаске штампе.²⁵ Наравно, све то било је у складу са линијом Коминтерне, од које се није одступало.

Уз такве контрадикторне представе о дешавањима у большевичкој Русији јавни простор су с временом све више заузимали они гласови који су се трудили да објасне насталу ситуацију: да хаос и терор ставе у контекст ратног сукоба, да преиспитају да ли је заиста дошло до побољшања положаја радника, колико је то

²⁴ „Писмо из Русије“, *Радничке новине*, 23. март 1920, стр. 89.

²⁵ „Вести из Русије“, *Радничке новине*, 25. мај 1920, стр. 45.

побољшање, колики је степен слободе, да ли се заиста ликвидира неписменост, због чега је Европу преплављива руска емиграција итд.²⁶

У прво време после револуционарних година било је мало сведока догађаја у Русији који би, вративши се, без икаквих идеолошких ограда елаборирали о њима. Један од тих малобројних био је Станислав Винавер.²⁷ Он није крио разочарање у большевике, јер је тврдио да су увели монопол на слободу и идеале и да тако „стварају своје крваво царство на најужаснијој лажи“,²⁸ али, с друге стране, отворено се противио и белогардејцима, јер су желели „да уведу предфебруарско стање“.²⁹ Оно што су многи видели као позитивну страну бољшевичког режима – забрану продаје алкохола, Винавер је сматрао негативним, јер се и последње зрно пшенице користи за стварање пића.³⁰

Ипак, Винавер се није плашио да изнесе и позитивно мишљење о бољшевицима на местима где је то сматрао за сходно. Бољшевики је сматрао много подеснијом за развој културе и веровао је да ће, ако се поправи опште економско стање, култура доживети процват:

„Шта би било када би неким чудом Дењикин и пијана официрска руља постали бољшевици, на место Лењина, Горкога и Луначарскога? Они би са истим таквим самопоуздањем извели све национализације и реквизиције – но за културу они не би дали ни кршене копејке. И можда би, тек где, отворили какав сумњив кафе-шантан као храм више уметности... У буђењу руског народа, бољшевици му не ометају његову жеђ за културом, не ометају га да културно живи, помажу га да живи културно. Само се живи тешко оним животом првобитним, који омогућава све остало.“³¹

Ова Винаверова писања подстакла су и друге да на сличан начин почну да промишљају о Русији. Тако се појавила група интелектуалаца која је желела да схвати од чега то бежи бела емиграција. Први који је то покушао да објасни

---

²⁶ Емиграција из Русије је умногоме допринела развоју Југославије, али ипак код ширег становништва није прихваћена најбоље. Социјални јаз је често био велики, тешкоћа избеглица да се уклопе у нову средину и често непријатељско држање становништва у појединим крајевима земље, стварали су озбиљне проблеме. Уз то, након Првог светског рата, у времену великог сиромаштва, помоћ коју је влада давала избеглицама (без обзира чијим средствима та помоћ била финансирана), није допринела бољем утиску о белим Русима. За више видети: Јовановић, М., *Руска емиграција...*, стр. 232–262.

²⁷ Винавер је у Политици, од 5. новембра па до 10. децембра, на свака 3 дана писао о утисцима из Русије.

²⁸ Винавер, Станислав, „Код бољшевика“, *Политика*, 5. новембар, 1919, стр. 4–5. (у даљем тексту: Винавер, С., „Код бољшевика“...)

²⁹ Винавер, С., „Код бољшевика“...

³⁰ Винавер, С., „Код бољшевика“..., 15. новембар, 1919, стр. 4–5.

³¹ Винавер, Станислав, „Европа у врењу“, цитирано према: *Срби о Русији и Русима...* стр. 442.

био је Иво Колбе.³² Он је у свом чланку објавио како углавном тече разговор са припадницима руске емиграције које је анкетирао:

- *Зашто сте оставили Русију?*
- *Да не паднемо у руке бољшевика.*
- *Да сте остали, шта би вам учинили?*
- *Убили би нас.*
- *Зашто?*
- *Јер прогоне своје непријатеље?*
- *А ко су ти „они”, шта су бољшевици?*
- *Руси.*
- *А шта сте ви? – Руси.*
- *Па зашто су ти Руси непријатељи вас Руса?*
- *Јер ми не пристајемо на идеје које они силом спроводе?*
- *А које су то и какве њихове идеје?*

...Ово питање је редовно остајало без јасног одговора...Деструктивну страну потанко вам опишу, а о конструктивној или не знају или неће да знају...преко три године се не може водити било какав државни живот искључиво рушењем, без изградње једног новог поретка.³³

Колбе је у истом чланку анализирао социјални статус кримских избеглица у Југославији и закључио да мрзе бољшевички поредак јер су изгубили лагодан живот.³⁴ У избеглицама је видео праву слику предреволюционарне Русије и проблеме тог режима упоредио са југословенским проблемима. Иако је Колбе био несумњиво симпатизер комунистичког покрета и стога не може бити најрепрезентативнији представник групе која се објективно занимала за проблеме емиграције, његов значај лежи у томе што је тим својим чланком подстакао живу расправу и о револуцији и о царској Русији, али на основу тога и на расправу о уређењу Југославије.³⁵ Дакле, реформе које су бољшевици прокламовали, покушали да спроведу или спровели, постале су предмет интересовања југо-

³² Иво Колбе (1885–1944), правник и публициста, у младости симпатизер марксистичке идеје, да би након Првог светског рата стао на позиције социјалног либерализма. Прихватио је политику интегралног југословенства, али након диктатуре краља Александра, приближио се ХСС и њиховој идеји федерализма. Марксизам га је занимао у чисто економском смислу и за најбоље друштвено уређење сматрао је економски марксизам у спрези са хришћанском етиком. Мујадžевић, Dino, „Kolbe, Ivo (Ivan)“, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9746> (24. 7. 2018).

³³ Kolbe, Ivo, „Pred slomom jednog veka“, *Nova Evropa*, 1.april 1921, knj. II, стр. 43.

³⁴ Isto.

³⁵ Након доношења Видовданског устава 1921. године, југословенска политичка сцена била је подељена и постојала је јака струја која се противила начину доношења Устава и желела да изврши преуређење државе на федеративној основи. У ову групу политичара спадали су Љубомир Стојановић, Михаило Илић, Стјепан Радић, Јаша Продановић... У трагању за најбољим

словенских интелектуалаца како би размотрили да ли се нешто слично може применити и на њихову државу. Ипак, иако су мишљења о совјетској Русији била шаролика, доминантно је било негативно виђење.

Прво озбиљније ублажавање става према Русији совјета дошло је за време руско-пољског рата (1919–1921). Тај сукоб југословенско друштво пропратило је са посебном пажњом, посматрајући га као сукоб унутар словенства. Сви они гласови који су у унутарруском сукобу белих и црвених били изразито негативно настројени према болшевицима, сада су стали на њихову страну. То питање је готово у потпуности ујединило југословенску јавност – уз мале изузетке, скоро да се нису чули пропољски гласови.

Вести о том сукобу привидно су одисале неутралним тоном и имале чисто информативно обележје. Међутим, када је сукоб достигао зенит, у време пољске, и касније совјетске офанзиве, приметна је била наклоност према совјетској Русији. План напада на Пољску разрадио је детаљно генерал Сергеј Камењев и о њему се почело врло повољно писати: „Тај револуционар не одваја своје идеје од љубави према отаџбини. И то није изузетак у црвеној војсци.”³⁶ Лењин је од деструктивне личности постао „идеалиста и честит човек” чије су теорије у пракси неизводљиве.³⁷ Дакле, став о комунизму се није мењао, страх од комунизма је постојао, али се, спортским термином речено, за Русију навиијало (под условом да комунизам не продре даље). Та наклоност ка Русији дошла је зато што је тај рат перцепиран као патриотски. У тај совјетски патриотизам се итекако сумњало раније, али је рат био довољан да неке убеди у своје родољубље. Пољско-совјетски сукоб биће нешто касније и један од главних аргумената сменовеховаца да болшевизам не издаје националну руску ствар.

Цензура у Краљевини СХС била је понекад прилично оштра, те се баш није могло писати крајње позитивно о Русији у којој владају болшевици, али се зато Пољска несметано могла сатанизовати. Ова западнословенска држава представљана је као „аждаја која вреба прилику да угрози друге народе”,³⁸ империјалистичка творевина која „попољачује” друге народе,³⁹ а њено ослобођење је, према многим писањима, угрожавало судбину света и ствар словенског јединства. Пољска је оптуживана да жели да приграби руске земље и тако уништи „несрећну Русију” и све то под маском антиболшевизма.⁴⁰

моделом, осим америчке и швајцарске федерације, ови интелектуалци у разматрање су узимали и совјетски модел уређења.

³⁶ „Црвени Бонапарта“, *Време*, 20. март 1920, стр. 3.

³⁷ „На пољском фронту“, *Политика*, 21. јул, 1920, стр. 2.

³⁸ „Спољна политика“, *Време*, 4. април 1920, стр. 4.

³⁹ Антонијевић, Е., „Је ли измирење Русије и Пољске могуће“, *Нова Европа*, књ. III, 1. октобар, 1921, стр. 67

⁴⁰ „Белешке“, *Мисао*, 16. октобар 1920, стр. 1454.

Ставови о Пољској су толико били негативни да су и поједини Пољаци тражили простор да напишу одговор југословенској штампи.⁴¹ Иако је ту изнета комплетна историја руско-пољских односа, приказане бројне поделе Пољске, до генералног поправљања става о Пољској није дошло.⁴² Осим неких гласова о „црвеном империјализму” и поновног повезивања комунизма са немачким капиталом, није било неких негативнијих представа о большевичкој Русији. Чак су и поједини Руси, попут М.В. Родзјанка говорили да је тај рат средство Немачке да „економски распарча и искористи Русију”, што је опасност за цело словенство.⁴³ Они оптимистичнији су се надали да ће након завршетка рата, престати терор и отпочети велики конструктиван рад⁴⁴ и били срећни што након склапања мира Русија није сувише понижена. Може се закључити да је у то време рехабилитована стара слика Русије, која има месијанску улогу у уједињењу словенства.

НЕП

Током спровођења нове економске политике, југословенско интересовање за Совјетски Савез достигло је врхунац. Вести из страних новина више нису биле главни извор информација, већ се југословенска штампа отворила и за поједине совјетске функционере.⁴⁵ Полемике око Совјетског Савеза су учестале, а неколико културних радника путовало је у ту мистериозну земљу, *большевички рај* и публиковало детаљне путописе.⁴⁶ Такође, тада је дошло до врло озбиљних покушаја успостављања дипломатских односа Краљевине СХС и Совјетског Савеза.

Југословенско друштво поимало је НЕП као велики напредак у совјетској политици. Ова промена дочекана је као велика нада да ће се руска економија опоравити, ојачати и постати једна од водећих светских сила. Наравно, константно је и постојала нада да ће та промена политичког правца значити и пад комунизма. Један део јавности је ликовео због увођења НЕП, јер је, према њи-

⁴¹ Пилц, Еризм, „Пољска, Југославија и Русија“, *Мисао*, 1. децембар 1919, стр. 68.

⁴² Након писања неколико Пољака, оптужен је комунизам који се финансира немачким капиталом, а за Пољску је речено да жели само да постоји. М. Ст. Јанковић, „Рат Пољске с большевицима“ *Мисао*, књ. 3, 1920, стр 1059.

⁴³ Родзјанко, В., Михаил, „Мисли и поглед пред будућност Русије, *Нова Европа*, књ. III, 21. септембар 1921, стр. 44.

⁴⁴ Ауер, Људевит, „ Совјетска Русија“, *Југославенска њива*, бр. 27, стр. 565–569.

⁴⁵ У *Новој Европи* преношени су текстови Луначарског, Бухарина, Рикова, Лењина...

⁴⁶ Драгиша Васић, Сретен Стојановић, Владимир Рибникар, Мирослав Крлежа, Аугуст Цесарец.

ховом мишљењу, то значило „Брест-Литовск бољшевизма“.⁴⁷ Са нескривеним задовољством мислило се да ће „бацил приватне својине подерати бољшевизам“ и да је капитализам неуништив.⁴⁸ У тренутку када је југословенска држава била у великој економској кризи (из које практично није ни излазила за све време свог трајања) и када су се бољшевизам и социјализам⁴⁹ помињали као алтернатива, режиму је годило да се баш у епицентру помињаних могућности догоди заокрет ка капитализму. То је значило да би било бесмислено мењати економске принципе у другим државама. Управо због тога о НЕП се доста писало, а што је најбитније, врло објективно. У појединим часописима истакнути економисти су лепо објаснили суштину нове економске политике.⁵⁰ Оно што је народу било најбитније, јесте то да је НЕП сељаштву донео знатне олакшице (јер је у југословенско друштво било претежно сеоско, те је природно постојало посебно интересовање за ту групацију) и да Русија више није била земља ужаса и канибализма као за време велике глади. Истовремено, пазило се на то да Русија совјета не буде приказана и као погодна за живот; то је и даље морала да буде сиромашна држава у којој се веома тешко живи, само што је сада дозвољено да се, због чистог прагматизма, помене минималан напредак.

Позитивну слику НЕП гајиле су и присталице Совјетског Савеза и такође ликовале због њега.⁵¹ За њих је та пракса представљала нову фазу која ће потпуно ликвидирати постојање класа и неједнакости, дакле створити право комунистичко друштво. Та фаза је перципирана и као консолидација унутрашњег режима јер више не постоји опасност од преврата. Изношени су и статистички подаци који су показивали да СССР још није достигао привреду капиталистичких земаља, али и да има најбржи раст, те да ће ускоро постати водећа економија.⁵² С поносом се истицало да није живнула само економија него и културни живот и да је за то заслужна искључиво бољшевичка влада,

⁴⁷ Устрјалов, Николај, „Промена правца међу Русима“, *Нова Европа*, 11. фебруар 1922, стр. 45. Николај Васиљевич Устрјалов (1890–1938) био је један од твораца теорије о националбољшевизму и најистакнутија личност сменовеховског покрета – покрета који се залагао за повратак избеглица натраг у Русију. По образовању је био историчар, а пре Револуције био је члан кадета. Након слома белих снага одлази у Харбих, одакле је ширио своје идеје ка центрима емиграције, пре свега Паризу и Прагу.

⁴⁸ „Руски проблем после Хага“, *Политика*, 25. јул, 1922, стр. 4.

⁴⁹ Између бољшевизма и социјализма готово увек је стављан знак једнакости.

⁵⁰ О НЕП су највише писали Божидар Аџија, Михајло Стрјелец (завршио Експортну академију у Загребу), Алексеј Ивановић (указивао на махом негативне стране НЕП), Рудолф Бићанић (економиста, социолог и антрополог. Био је члан трговинске мисије која је 1940. године отпутовала у СССР ради потписивања трговинског уговора). Часописи у којима се највише писало о овом економском феномену били су *Нова Европа*, *Економист* и *Трговински гласник*.

⁵¹ Ово је веома битно истаћи, јер је КПЈ, као главни пропагатор СССР у земљи, била ван закона. Стога је важно рећи да је и ван тих кругова било присталица СССР који су гласно износили свој став, али и чланова КПЈ којима је легална штампа отварала свој простор.

⁵² „Из Совјетске Русије“, *Радник*, 1924, стр. 74.

која је „узела мучан задатак да уништи све мрачне силе које ометају извођење њених социјалистичких планова.“⁵³

Они који су сањали утопију неретко су и измишљали разноразна писма из Москве, која су наводно слали Југословени који су тамо нашли уточиште. Публикована су у новинама која су се *de iure* залагала за права радника и често су имале везу са тада већ илегалном КПЈ. Та писма никада нису била потписана и сва су имала идентичну шему – кратким текстом показати рај који влада у земљи большевизма и све мане Краљевине СХС. Један од бројних таквих чланака доносио је следеће:

„Драги уредниче,

...А ја ти ето пишем чак из Русије, и као што видиш, научио сам и граматику те ме нећеш више грдити. Слушај, имам пуно чега да ти пишем, али нешто си утајио са новинама па неznam оћеш ли имати места за мене... Некако сам се одвикао од батина како сам отишао из Југославије па не бих опет да се навикавам... Тражим посла у мом занату, кад – нигде једног опанчара: сви носе ципеле или чизме.“⁵⁴

Дакле, писањем о животу у совјетском режиму често се указивало на живот у Југославији – на репресије које су трпели радници, на ниво неписмености, на огромно сиромаштво. Такође, та „писма“ су вешто била усклађена са партијском линијом: некад је акцентована борба против аналфабетизма, некад борба против кулака, некада борба за права жена, касније борба против троцкиста итд. Ипак, омиљени путопис просовјетски оријентисаног мњења био је онај Мирослава Крлеже. Његови закључци након пута у Русију непрестано су понављани: „Ко хоће да ради, има и да једе.“⁵⁵

Ретко су истицане и мане НЕП.⁵⁶ За то су углавном били задужени бели Руси или економски стручњаци. Једино су они потенцирали да је то државни капитализам, да нема конкуренције⁵⁷ и да економија заснована на овим принципима неће више моћи да напредује. Један део јавности се слагао са свим тим, али је на Русију гледао као на азијску, заосталу земљу, у којој није могуће владати на другачији начин.⁵⁸ Такви ставови обиловали су стереотипима који су дуго грађени на релацији Запад–Исток. Руски човек је представљан као неотесан, груб и прљав, а руски амбијент је упоређиван са турским.

⁵³ „Мрачне силе у новој Русији“, *Политика*, 1. новембар, 1923, стр. 3.

⁵⁴ „Из Совјетске Русије“, *Радник*, 1924, стр. 121.

⁵⁵ Krlježa, Miroslav, *Izlet u Rusiju 1925*, Beograd 1958, стр. 76.

⁵⁶ Природа НЕП је у потпуности била позната, али негативне стране његове примене ретко су истицане.

⁵⁷ Ксјуњин, Алексеј, „Односи са Русијом“ *Политика*, 5. март 1927, стр. 3.

⁵⁸ Ација, Божидар, „Обнова Русије“, *Нова Европа*, књига IV, 21. април 1922, стр. 359.

Владислав Рибникар је овако стереотипно описао своје импресије на основу кратког боравка у Русији. Његов текст је садржао толико предрасуда да се чинило као да није тамо ни био. Међутим, Рибникар поред свега хвали комунизам: „Да се совјетски систем изгради, требало би да Рус више не буде Рус.“⁵⁹

Много веће интересовање јавности од Рибникаровог пута у СССР изазвало је путовање Драгише Васића и Сретена Стојановића. Ти интелектуалци, који су били изузетни познаваоци руске историје и културе, желели су да „на лицу места“ виде лице и наличје совјетског режима и шанса за то им се указала 1927. године, на прославу десете годишњице Октобарске револуције. Иако левичари, нису били чланови илегалне КПЈ и у Русију су отпутовали без априорних ставова.⁶⁰ По Васићевим речима: „Хтели смо да видимо оно невидљиво, оно дубоко, оно у маглу увијено, оно у таму обавијено“⁶¹, а баш то је било оно што се у Југославији жељно ишчекивало.

И заиста, Васић је то све врло лепо приметио, почевши од бројних совјетских провокатора, преко незадовољних радника до природе аутократског режим. Врло добро је запазио и позитивне и негативне компоненте совјетског живота: модерне жене, велико форсирање културе, али и очајно стање свештенства, које проси на улици. Иако је прослава Октобарске револуције била веома помпезна, Васић је приметио да претераног одушевљења није било и да је *диктатура пролетаријата* сигурна, али „не по општем расположењу маса него по чврстини оних који су на њиховом челу“.⁶² Уз то, револуцију је објашњавао као природан процес због свих оних неправди које је чинио претходни режим.

Путопис Драгише Васића одише љубављу према словенству, а приметан је и благи антизападњачки став; готово са жаљењем је писао о цез бендовима који су у Русији били врло популарни, називајући то американизацијом и ужасним духовним гробљем.⁶³ На крају, закључио је, цитирајући Гогоља: „Где би се родили дивови него у Русији, у којој једино имају где да се размахну! Где би се родиле велике идеје него у Русији, која је бескрајна!“⁶⁴ Васићев путопис је ван сваке сумње био најдетаљнији и најобјективнији опис СССР који је изнедрио неки југословенски очевидац у совјетској Русији.

⁵⁹ Рибникар, Владимир „Шетња московском улицом“, *Политика*, 25. децембар 1927, стр.4.

⁶⁰ Према казивању Милорада Екмечића, Сретен Стојановић је добио пасош захваљујући Мустафи Голубићу и познанству са Филипом Филиповићем и Симом Марковићем. Ипак, нема ниједног извора који би указао на Стојановићево чланство у КПЈ. За више, видети: Тосић Вукић, Ана, „Два путописа из Совјетске Русије“, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. М. Недић, В. Матовић, Београд 2010, стр. 351.

⁶¹ Васић, Драгиша, *Одабрана дела*, Београд 1990, стр. 297. (у даљем тексту: Васић, Д., *Одабрана дела...*)

⁶² Васић, Д., *Одабрана дела...*, стр. 301.

⁶³ Васић, Д., *Одабрана дела...*, стр. 335.

⁶⁴ Васић, Д., *Одабрана дела...*, стр. 336.

У периоду НЕП (1921–1928) дошло је и до озбиљнијих покушаја успостављања дипломатских односа Југославије и Совјетског Савеза. На конференцији у Ђенови, 1922. године, Чичерин, совјетски народни комесар спољних послова, ступио је у контакт са Момчилом Нинчићем. Осим размене обећања да ниједна земља неће предузимати акције против ове друге, озбиљнијих дипломатских активности није било. Следећи озбиљнији кораци направљени су неколико месеци касније, када је југословенски посланик у Берлину преговарао са совјетским представником о размени делегата за репатријацију и трговину, али да ти делегати уживају све повластице које уживају и дипломатски представници. Резултат преговора био је позитиван, али под условом да у Београд најпре дође совјетски делегат као изасланик Црвеног крста.⁶⁵ Раковски и Нинчић су детаљније преговарали о успостављању дипломатских односа, али је те активности прекинуо Пашић, попуштајући пред притиском Штрандтмана. Ипак, да дипломатска дејства нису била без ефекта, показује чињеница да је Министарство спољних послова саопштило како је престала политичка мисија руског посланства у Београду и да је Штрандтман убудуће само делегат за питање руских избеглица.⁶⁶ Државни врх, пре свега Спалајковић и Пашић, оштро су били против успостављања дипломатских односа због страха од комунистичке пропаганде и због идеализованих слика о царској Русији. Спалајковић је чак говорио да сва совјетска представништва у свету треба да се униште, јер је револуција бољшевика немогућа.⁶⁷

Овом ставу су се многи противили, а посебно откако је бела емиграција прокламовала *смјену вех* – покрет који је тврдио да бољшевици штите националне интересе Русије, па чак и да је револуција била национална, а да су њени корени били у словенофилству. Потврду својих ставова смјеновехци су видели у НЕП, и за то време у СССР се вратило више од 100.000 Руса.⁶⁸

Добар део југословенског мњења прихватио је тај став и сматрао да је неопходно обновити дипломатске контакте, јер се обнавља велика Русија, заштитница малих народа, а „руско друштво више ни по форми није комунистичко“.⁶⁹ Такође, политичка прагматичност и економска корист налагали су обнављање односа с том земљом, али ипак до тога није дошло због великог противљења како утицајне руске емиграције тако и због јаког антикомунизма краља Александра, Николе Пашића и бројних дипломата на челу са Спалајковићем.

⁶⁵ Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975, str.78. (у даљем тексту: Krizman, B., *Vanjska politika...*)

⁶⁶ Krizman, B., *Vanjska politika...*, str. 73; Јовановић, М., *Досељавање...*, стр. 54.

⁶⁷ „Обнова односа са Русијом?“, *Политика*, 11. јануар, 1924, стр.1.

⁶⁸ Гелер, М., Некрич, А., *Утопија на власти...*, стр. 127–135.

⁶⁹ Балугић, Живојин, „Односи са Русијом“, *Политика*, 24. фебруар 1924, стр. 2. Живојин Балугић (1868–1941) био је правник и дипломата. Конзулску дужност обављао је у Солуну, Риму, Атини и Берлину..

Период Стаљинове хегемоније

У време совјетске историје које је протекло у знаку Стаљина, Југославија се највише занимала за петогодишње планове и чистке. Совјетске петогодишње планове Југославија је детаљно пратила, јер је то у светској економији био сасвим нов приступ, а уз то, дошао је у време економске кризе која је погодила цео свет. Како је животни стандард становништва на Западу лагано опадао, а незапосленост постајала све већа, вести о привредним чудима у Совјетском Савезу постале су сензација и допринеле формирању његове слике као земље са великим потенцијалима, у којој свако може да ради и лепо живи. Објективно, животни стандард у Русији постепено се побољшавао, али споро и даље је био далеко иза западноевропског стандарда. То ипак није било тако битно, битно је било да је ту једино запажен какав-такав прогрес.

Време индустријализације није доживљавано као потпуна утопија. Постојала је свест о томе да ту постоје бројне мане, да има много сметњи које онемогућавају потпуно извођење плана и да то није и даље довољно стабилна економија. И поред тога, Југославија је на совјетско друштво почела да гледа као на друштво које константно тежи напретку, које се свакодневно труди да свој живот учини бољим. Те вести су потврђивали и ратни заробљеници из Првог светског рата, који су пут до куће тражили скоро две деценије. Они су говорили и да се Русија колосално развија, користи најмодерније справе, а да су стан, храна и одело врло јефтине.⁷⁰ Такође, константно је истицан раст совјетског буџета и чињеница да ће све производити у својој земљи, да више неће морати ништа да увозе, што говори о томе како је економска независност била велики идеал југословенског друштва. Поред тога, и просовјетско јавно мњење које је захватило Европу допринело је таквом ставу. Дакле, слика Истока коју је стварао Запад наметнута је и југословенском друштву. По речима Артура Кестлера „да је и сама Историја била присталица комунизма, она не би била у стању да тако вешто синхронизује најтежу кризу западног света и прву фазу руске индустријске револуције. Контраст је био тако јак да је неминовно водио закључку: они су будућност, а ми смо прошлост”.⁷¹

Било је и оних који су указивали и на чињенице које се баш и нису уклапале у слику напредне Русије. Оно што је сасвим промакло онима који су градили представу прогресивне Русије јесте положај сељаштва. О тој важној теми писали су и економски стручњаци и говорили о недостатку повољних услова за привредни развој, о штетности колективизације, о терору, али ти гласови нису

⁷⁰ Један од првих заробљеника који се вратио 1930. био је Марко Хајтлер из Руме. Он је у априлу 1934. давао интервјуе за неколико листова и његова сведочанства су изазвала велико интересовање.

⁷¹ Цитирано према: Гелер, М., Некрич, А., *Утопија на власти...*, стр.227–228.

успели да надвладају.⁷² Такође, начињени су покушаји да се сруши слика стабилне економије изношењем статистичких података који су говорили да један хектар земље доноси мање приноса у СССР него у остатку Европе, да привреда није самостална и да је уплив страних инвестиција и даље велики, али сува статистика и висок стил писања нису били пријемчиви и разумљиви ширим слојевима становништва. Вести о напретку однеле су убедљиву победу.

Као и увек, постојали су екстреми који су у совјетским догађајима видели само најбоље или најгоре, и они су долазили из редова КПЈ, односно беле емиграције. Комунисти су редовно упоређивали „напредни и демократски” СССР са „фашистичком“ Југославијом, у којој влада диктатура, док су бели Руси и даље писали о скорој пропасти совјетског режима и ужасним условима живљења.⁷³

Потребно је нагласити да власт више није форсирала најнегативније стране индустријализације и да је цензура пуштала вести о изградњи гигантских хидроелектрана, фабрика и бољем животу. Разлог томе постане јаснији када се узме у обзир да се истовремено свакодневно говорило и о великом терору који је био константна појава током постојања Совјетског Савеза. Дакле, поред слике СССР који напредује и обећава неко благостање у будућности, стварала се и паралелна слика државе терора, у којој се свако супротно мишљење и непокорност кажњавају смрћу. Уз то, увек је било згодно напоменути да је званична политика Коминтерне према Југославији *de facto* рушилачка.

Прве назнаке о великом терору Југославија је поимала неодређено; свима је било јасно да се нешто дешава, али није било најјасније шта, а камоли узроци и последице. Често су преношене вести стране штампе, али за разлику од дотадашње праксе, на једној страници су штампане вести и француске, и британске, и немачке, и швајцарске и совјетске штампе; о једном догађају ретко су се подударале све информације. У том мору информација увек су испливали оне које су дешавања у Москви тумачила организовањем бројних антисовјетских завера и терор је схватан као Стаљинов одговор – „гвозденом руком спречава контрареволуцију”.⁷⁴

Прве значајније расправе о чисткама и природи стаљинизма у југословенском друштву почеле су 1936. године, када је из Сибира успео да избегне

⁷² О економији најдетаљније је извештавао *Руски архив* и њихов стални сарадник Семјон Верешчак. Међутим, тај часопис је уређивао Керенски, који није био омиљен ни међу руском емиграцијом, тако да су текстови тог часописа а priori дочекивани као необјективни и непоуздани, а ни тираж није био велики. Ипак, *Нова Европа* је често преузимала текстове из тог часописа тако да су они бивали видљивији у друштву.

⁷³ У овоме су предњачили А. Јелачић и А. Кејуњин.

⁷⁴ „Црвени терор у Совјетској Русији”, *Политика*, 8. децембар 1934, стр. 3.

Анте Цилига.⁷⁵Речи југословенског представника у Коминтерни одјекнуле су југословенском штампом:

„Русија...велика и загонетна, пуна смелости, страхота и лажи, величанствено страшна...Када није више могла да ме држи у оковима, она ми даје изгон... Ако им се (*врху Партије*) не клањаш као божанствима, неће те држати на слободи. Имају и индустријске и агрикултурне гиганте, али нема оно што совјетска влада константо објављује – новог човечанства.“⁷⁶

Цилигино политичко опредељење и његова судбина у Совјетском Савезу давали су ореол објективности његовом сведочанству. Уз то, навео је имена и многих Југословена који су били по совјетским тамницама.⁷⁷Но, испрва није било лако убедити јавност у истинитост тих тврдњи. Као антипод Цилиги, иступио је Веселин М. Вукићевић, београдски судија који је био присталица КПЈ. Он је први отпочео полемику са Цилигом, која је трајала скоро две године и тако формирала представе о стаљинизму и поларизовала југословенско друштво.

Док је за Цилигу био нечувен Први московски процес, у коме су осуђени Каменев и Зиновјев, јер нису постојали материјални докази за њихову кривицу и јер је суђење било веома површно и брзо, за Вукићевића је то био најсаврше-нији кривични поступак који је свет видео, јер су „оптужени сами схватили да греше и тражили смртну казну.“⁷⁸ Осуђене партијске функционере означавао је као „неизлечиве хазардере“ и истицао право државе да се брани.⁷⁹ Побијајући Цилигине компарације о Стаљиновој и царској Русији, Вукићевић је негирао експанзионистичку политику СССР и истицао да он жели да буде чувар мира у свету. Као главни аргументи служили су му политика Народног фронта, Нови устав⁸⁰ и напуштање тезе о рушењу Југославије. Дакле, то је било време када је Совјетски Савез престао да буде главни југословенски спољнополитички непријатељ. Политика Совјета у Шпанском грађанском рату такође је доприносила стварању ружичасте слике, јер је светско мњење било антифашистички настројено. Ипак, то никако не значи да је југословенски врх престао да се

⁷⁵ Анте Цилига (1898–1992) био је хрватски новинар и писац, члан КПЈ и њен представник у Коминтерни. Године 1929. био је ухапшен због наводне сарадње са троцкистима. Уз помоћ италијанског посланства, успео је да 1936.године дође у Југославију. Први је донео у Европу поуздане вести о чисткама.

⁷⁶ Цилига, Анте, „На прагу старе Европе“, *Нова Европа*, књ. XXVII, 26.март 1936, стр. 87.

⁷⁷ Исто, стр. 88–90.

⁷⁸ Вукићевић, Веселин, „После процеса у Москви“, *Нова Европа*, књ. XXVII, 26.октобар 1936, стр. 323.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Вукићевић, Веселин, „Нови Совјетски Устав“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, 26.фебруар 1937, стр. 101–104.

плаши комунизма; детаљно је праћено ко из Југославије добровољно одлази у Шпанију, а нарочито се пазило на студентске кружоке који су били блиски левичарским идејама. Совјетски Савез више није био главни непријатељ, али свакако и даље није постао пријатељ Југославији.

Цилигини наводи су испрва били контрадикторни са светском штампом, али након што је Андре Жид, један од тадашњих најугледнијих интелектуалаца, објавио књигу након посете Совјетском Савезу, Цилиги се почело све више веровати.⁸¹ Тада је постало кристално јасно да се иза спољног сјаја и економских успеха крије једно безнадежно стање којим сви морају бити задовољни да не би завршили у логорима; критичка мисао готово да није постојала, а иза економског чуда крила се беспопштена експлоатација становништва.

Није било ваљаног аргумента који би побио Цилигине тврдње. Чак је и Вукићевић ублажио свој став и након ликвидације Тухачевског, признао да нема никаквих материјала за доказивање кривице.⁸² Ипак није био спреман да потпуно призна пораз у дебати са Цилигом, те је рекао да и „после Тухачевског, уосталом, живот тече нормално“.⁸³

Поред Вукићевића, припадници КПЈ трудили су се свом расположивом снагом да побију Цилигине тврдње, али углавном *ad hominem* методом. Тај бивши комуниста оптуживан је за шпијунажу у корист фашистичке Италије и агресивног капитализма.⁸⁴ Такође, сви гласови о чисткама дисквалификовани су као антисовјетски акт подстакнут великим економским успехом прве државе социјализма и самим тим страхом да комунизам не постане главни режим у целом свету. Но, КПЈ није више имала неки утицај у јавности, а и било је тешко објаснити шта се све дешава са бројним југословенским комунистима. Неубедљиво су звучале тезе да су они који су махом због својих ставова робијали у Југославији сада постали нечији шпијуни и рушитељи Совјетског Савеза. Поготово је било тешко објаснити казну од десет година тамновања без права на преписку.⁸⁵

Талас чистки утихнуо је 1938. године, када су уклоњени и последњи представници *старе генерације* револуционара. Од тада се и у Југославији

⁸¹ Андре Жид (1869–1951) био је француски књижевник. Године 1936. објавио је књигу *Повратак из СССР-а* у којој је изне своју разочараност у Октобарску револуцију. Мада, иако није видео оно што је очекивао, књига је генерално одисала позитивним тоном. То није било довољно да не буде забрањена у Совјетском Савезу.

⁸² Вукићевић, Веселин „У Совјетској Русији после Тухачевског“, *Нова Европа*, књ. XXVIII 26. септембар 1937, стр. 294.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Цилига је ослобођен на темељу споразума Стаљин–Мусолини из 1935. године, јер је формално био италијански држављанин. То је комунистичка штампа искористила да га прикаже као агента фашизма.

⁸⁵ Оџак, Ivan, *Gorkić: Život, rad, pogibija*, Zagreb 1988, стр. 287.

знатно слабије писало о том феномену, између осталог и због покушаја да се после двадесет година званично успоставе дипломатске везе. Колико је слика *совјетске реалности* била исполитизована, најбоље говори следећи податак: Живојин Павловић⁸⁶ објавио је књигу *Биланс стаљинског термидора*, у којој је детаљно описао систем судског процеса и наводио имена настрадалих. Дан након изласка из штампе, била је забрањена да не би угрозила дипломатску акцију југословенске владе.⁸⁷ Чак није дошло ни до било какве полемике о њој осим штурих вести у комунистичкој штампи и устаљених *ad hominem* напада.

Успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом

Југославија се дуго опирала успостављању дипломатских веза са Совјетским Савезом упркос свим законима политичке прагматичности. Турбулентна дешавања у Европи током тридесетих година 20. века приморале су њен политички врх да преиспита своје ставове и покуша да са СССР успостави значајнију сарадњу.

Од 1939. године приметно је било ублажавање југословенског става према Совјетима: више није било гласова о чисткама, непостојању права на слободно мишљење, гушењу религије и сличних ствари које су били омнипрезентне у дотадашњем дискурсу о Совјетском Савезу.

Те године у новембру СССР је напао Финску. У сукобу који је трајао пет месеци, Финска је пружила неочекивано жилав отпор, али ипак није успела да се одбрани. О том сукобу Југославија је извештавала крајње неутрално, није истицала флоскуле које су увек коришћене: о црвеном империјализму, извозу комунизма, подривању других држава. Тиме није желела да угрози потенцијално склапање трговинског уговора са Совјетским Савезом. Ти преговори су интензивније вођени током 1940. године, а конкретизовани су у јуну .

Вести о преговорима за успостављање привредних односа врло су опрезно пласиране. О томе се није интензивно говорило, већ само информативно, уз додатак да не постоји никаква опасност да ће Балкан постати центар комунистичке делатности. Међутим, постојала је потреба да се дотадашња, углавном негативна, слика Совјетског Савеза коју је власт неговала полагано измени. Првог јуна 1940. године совјетски делегат Лаврентијев дошао је у Београд да

---

⁸⁶ Живојин Павловић (1898–1941) био је српски новинар, члан КПЈ. Од 1929. године радио је у Паризу, где је био и центар КПЈ, као секретар Милана Горкића. Када је 1937. године Горкић пао у Стаљинову немилост, Павловић је на иницијативу Јосипа Броза, искључен из Партије и стога се одлучио на повратак у Југославију.

⁸⁷ Гавриловић, Слободан, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, Ужице 2001, стр.207.

размени ратификоване уговоре о трговинској сарадњи. То је искоришћено да Рудолф Бићанић, члан југословенске трговинске мисије, изнесе своје импресије са путовања у Совјетски Савез.

За Рудолфа Бићанића СССР је био земља реда и дисциплине, у којој се анархија одмах уклања – „због појединаца не могу трпети лични интереси”.⁸⁸ Посебно је похвалио манире совјетског човека, који „мирно стоји у реду и не лакта се”.⁸⁹ Дугачки редови више нису тумачени као одраз несташнице намирница и сиромаштва, већ као изузетна платежна способност совјетског човека, који је уз све то и даље скроман и „ужива у раду, а не у испијању кафа, као код нас” (*У Југославији – Б.П.*).⁹⁰ Такође је нагласио колико су јефтине храна и лекови, а грађевине луксузне. Посао је, према Бићанићевим речима, било могуће наћи у сваком тренутку. То је био први пут да представник југословенске власти изнесе тако позитивну слику и упуту похвалу совјетском режиму. На помолу је била нова ера југословенско-совјетских односа.

И обнављање самих дипломатских односа пропраћено је исто као и економски преговори – у чисто информативном тону. Штампa је само објавила да је Виктор Платников постао опуномоћеник совјетског представништва у Београду, а Милорад Ђорђевић опуномоћеник југословенског представништва у Москви.

У тренутку обнављања односа рат је већ увелико буктао у Европи. Иако је Стаљин прешао границе Пољске у септембру 1939, а наредне године напао балтичке земље и Румунију, није оптужен за империјализам и угњетавање малих народа. Напротив, његови потези представљани су као нешто сасвим природно, јер је Бесарабија била руска, а и да је боље да „Балтик буде руско море него немачко језеро”.⁹¹ Такође, истицано је да Запад води политику хушкања против Русије.⁹² Трансфери о Русији који су долазили са Запада и много утицали на формирање југословенске представе о СССР више нису били утицајни; сада је Запад постао империјалистички центар који жели да покори Исток.

Колики је заокрет у политици према Совјетском Савезу направљен сликовито говори и случај Аугуста Цесареца. Он је био југословенски представник у Коминтерни и 1939. године почео да објављује своје путописе из Русије у загребачкој штампи. Свој прави идентитет је сакрио и писао као Вук Корнели, амерички новинар који је „без икаквих предрасуда отишао да се увери у истину

⁸⁸ „Из Совјетске Русије“, *Политика*, 2. јун 1940, стр. 3–4. (у даљем тексту: „Из Совјетске Русије“...)

⁸⁹ „Из Совјетске Русије“...

⁹⁰ „Из Совјетске Русије“...

⁹¹ Балугџић, Живојин, „Русија се враћа у Европу“, *Српски књижевни гласник*, књ. LVIII, 1939, стр. 240.

⁹² Балугџић, Живојин, „Совјетска Русија и националне тежње у Европи“, *Српски књижевни гласник*, књ. LX, 1940, стр. 223.

о Совјетском Савезу“.⁹³ До тада такви трикови нису били довољни да се заобиђе цензура, али је тренутак у ком је то Цесарец покушао био веома повољан – политика попуштања је допустила да се објаве искази који говоре о идеалном животу под совјетским режимом, о изградњи и уређености метроа, о културној надмоћи наспрам Запада и о новом човеку који је створен: вредан, напредан, неумољив и који брине о колективу. Само годину дана касније Цесарец је објавио књигу *Код совјетских малих народа*, у којој је желео да прикаже одличан положај неруских народа. Само, тога пута књижевник са дугогодишњим стажом комунисте више није морао да користи псеудоним. Након успостављања дипломатских веза, видљива је била и промена у перцепцији Стаљина. Од крвавог диктатора, преко неотесаног Ђурђијанца, он је постао „поштен човек, ког се нико не боји и у кога сви имају поверење“.⁹⁴

Опет је било рехабилитовано словенство. О томе најбоље сведочи један од бројних сличних текстова који су писани о тој теми:

„...Па видећи шта се данас догађа с малим народима и видећи да – сви ми мали – нисмо у стању да се прикупимо и удружимо, да бисмо заједнички одолевали великима...ми...тражимо оне који ће нас заштитити и узети под своје окриље. И шта је природније него да у тој жељи и у том тражењу упиремо поглед у правцу највеће словенске земље, коју смо одувек – и када смо то отворено признавали и када смо то од себе можда крили – сматрали својом великом рођаком, својом `маћушком`. Данас се она...враћа својој историјској мисији ма колико се и сама од ње бранила и ње одрицала... Било је момената када смо у очајању мислили да је Словенска Русија за вазда ишчезла па смо је престали прижељкивати... У сваком случају, у данашњој Совјетској Унији дошле су опет до свог права, и до свог права значења, појмови и речи: Словен и Рус (подвукао Б.П.)“⁹⁵

Дакле, у југословенском друштву пред сам почетак Другог светског рата, Совјетски Савез је виђен на исти начин као и минула царска Русија у српском друштву. Слика заштитнице балканских народа опет је постала доминантна, а словенство идеал ком је потребно тежити. Политички тренутак и опасност у коме се нашла Југославија одредили су формирање *совјетске реалности*.

⁹³ Cesarec, August, *Sabrana dela*, Zagreb 1990, стр. 7.

⁹⁴ Кус-Николајев, Мирко, „Стаљин“, *Нова Европа*, 26. октобар 1940, стр. 59.

⁹⁵ Ćurčin, Milan, „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi“, *Nova Evropa*, 1. mart 1941, стр. 8.

Извори и литература

Време

Југославенска њива

Мисао

Нова Европа

Нови живот

Политика

Радник

Радничке новине

Руски архив

Српски књижевни гласник

Васић, Драгиша, *Одабрана дела*, Београд 1990.

Krleža, Miroslav, *Izlet u Rusiju 1925*, Београд 1958.

Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (прир. М. Јовановић), Београд 2011.

Cesarec, August, *Sabrana dela*, Zagreb 1990.

Andersen, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb, 1990.

Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975.

Očak, Ivan, *Gorkić: Život, rad, pogibija*, Zagreb 1988.

Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva rata (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд, 1985.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*, Stanford 1994.

Гавриловић, Слободан, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, Ужице 2001.

Јовановић, Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996.

Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006.

Михаил, Некрич, Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.

Тимофејев, Алексеј, Пиљак, Милан, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Београд 2017.

Ђосић Вукић, Ана, „Два путописа из Совјетске Русије“, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. М. Недић, В. Матовић, Београд 2010.

Summary

MA Bojan Popović

Images of the Soviet Union in interwar Yugoslavia

The paper aims at showing the image of the Soviet Union in the Kingdom of Yugoslavia, and determining what influenced it and under what circumstances it was changing. The peoples in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes\Yugoslavia had different perspective on Russia during its history. The Serbs looked at Russia as a traditional protector, while other nations had a completely opposite perception. However, the changes that came with the October Revolution and the end of the First World War brought a different perception of Russia to the Serb side, more precisely, the view that the communist country cannot be a Serbian protector. The author believes that the aggressive anti-communist attitude propagated by the authorities until 1939 failed to succeed in changing the traditional image of Russia. It has also been confirmed that the creation of the image of the Other is a purely political principle that changes pragmatically, depending on the need.

Keywords: Soviet Union, The Kingdom of Yugoslavia, communism, imagology, Russia, propaganda

УДК 271.222(497.11)-732.2:929 Димитрије, српски патријарх(093)
327(497.11:470)“1913”(093)

Др Алексеј Тимофејев, ванредни професор
Одељење за историју, Филозофски факултет, Београд
atimofej@f.bg.ac.rs

Критичко издање научне грађе

Извештај о путовању митрополита београдског Димитрија на 300-годишњицу руске царске династије Романов.¹

Колумбија универзитет у Њујорку, који чува архивску грађу кнеза Павла Карађорђевића, направио је и Архиву Југославије 2005. године поклонил 16 ролни микрофилмованих докумената заоставштине кнеза намесника.² Пошто је кнез регент скупљао не само властиту грађу већ и оно што је имало везе са славним данима прошлости династије и државе под њеном управом, у целинама архивског фонда постоји и нешто грађе која има шири историјски интерес. Између осталог, у целини фонда бр. II, која има условни назив „Документација кнеза Павла Карађорђевића настала од његовог рођења 15.03.1893. до убиства краља Александра I Карађорђевића 09.10.1934“, постоји документ инв. бр. 7, који се налази на ролни бр. 6 на снимцима 36–60. У напоменама у самом водичу стоји да документ потиче из Бечког архива. Он има кошуљицу Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien I., Minoritenplatz 1. На другој страни кошуљице постоји напомена на немачком „N. V. Beilage 15-18 und beim ...“ (Н. В. Допуна 15-16 и у ...), након чега стоје две нечитљиве речи. Претпостављамо да је то документ који је био заплешен у Првом светском рату и на тај начин се нашао у Бечу, одакле је његова копија и стигла код Кнеза Павла. Могућа су и друга тумачења како се документ нашао у Бечу. На кошуљци нема архивских ознака из Бечког или неког другог архива. На самом документу такође нема архивских ознака, али

---

¹ Чланак је резултат рада на пројекту „Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку (№ 47019)“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² *Архива кнеза Павла Карађорђевића. Микрофилмска архивска збирка*. Водич АЈ, Београд, 2005.

ту је пагинација у облику од 75/526 до 75/548. Порекло пагинације није јасно. Могла је да настане и на Колумбија универзитету, а могла је и раније. У документима у истој ролни пре и после тог документа пагинација нема континуитет. Документ представља 23 стране збијено куцаног текста на ћириличној машини. Прекуцавао га је стручни дактилограф, пошто у релативно подужем тексту скоро да нема исправке. Текст има само једну рукописну исправку (пропуштени пасус), насталу вероватно у прекуцавању. Ово нас наводи на претпоставку да је реч о копији документа.

Руско-српски односи за време и уочи Првог светског рата релативно су добро проучени.³ Постоји и неколико веома прегледних зборника грађе који се баве друштвеним везама два народа на размеђи 19–20. века.⁴ Међутим, то писмо митрополита београдског Димитрија остало је потпуно непознато услед тога што се изгубило у ратним вихорима који су се срушили на Србију у минулом столећу.

Овај документ расветљује више тема. Наравно, он доприноси питањима из српске црквене историје. Из њега се назире много бољи однос митрополита Димитрија према Русији него што се могло очекивати. За разлику од својих претходника митрополита Михајла и Инокентија, осим студија у земљи, није студирао у Русији, већ у Француској. Познато је да је епископ нишки Димитрије био хиротинисан за време прогонства митрополита Михајла, и после његовог повратка у Београд из Русије (и уз помоћ Русије), повукао се са положаја и живео у Француској све до смрти. Ипак, очигледно, његов однос према Русији био је релативно позитиван. Занимљива је и позадина међусобних односа у православном свету 1913, коју историчари сматрају за годину апогеја руске царевине, која је истицала веру као основу своје идеолошке тријаде – на веома значајан за династију догађај стигао је само представник српске цркве, није било представника бугарске, румунске или неке грчке јерархије (у Атини или Истамбулу). Долазак антиохијског патријарха – православног Арапина, чврсто је везан са подршком коју је руска црква давала православном Дамаску у контексту јачања арапске јерархије (директно на штету хеленских клирика). Однос руског министарства иностраних дела према црквеном питању учитава се као утилитаран, са мало такта и обзира према верској компоненти.

³ Поповић, Никола, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977; Поповић, Никола *Србија и царска Русија*, Београд, 2007; Шевцова, Галина, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, Београд, 2010; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, приређ. А.Тимофејев, Д. Кремић, Београд, 2014.

⁴ *Русские о Серби и сербах*, ред. Шемякин А. Л., Том I, Санкт Петербург, 2006; *Срби о Русији и Русима 1750–2010: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина. Антологија*, приређ. М. Јовановић, Београд 2011; Москва – Србија, Београд – Русија, Том 3. *Друштвене и политичке везе 1878–1917*, приређ. А.Тимофејев, М. Перишић, Г. Милорадовић, А.Шемякин, Е.Иванова, Београд–Москва, 2012. година.

Овај документ ништа мање није занимљив у контексту распореда односа и друштвених настојања у вези са два трагична догађаја, који су се десили после ове посете, у пролеће 1913. године. Из документа се види широкогрудан и несребичан приступ Србије српско-бугарским односима, назире се почетак затезања са династијом Петровића, која је почела да губи из вида општесрпски интерес али, најзанимљивији је однос према српским крајевима под хабзбуршком круном. Назире се настојање руског друштва да јача српско-бугарско савезништво, али се види и отворено и блиско признање неизбежности уједињења српских крајева у Аустроугарској са Београдом. Тај покушај намиривања бугарских амбиција у Македонији о трошку српских претензија на терену, уз обећање проширења власти Београда у западним српским пределима понајвише се испољио у првим месецима Великог рата. Ипак, приметно је да се са сличним идејама руско друштво носило још пре избијања рата. Те идеје нису могле а да не буду бремени предосећаји једног великог европског рата. Уосталом, покушај трговине територијама једне суседне државе може да буде оквалификован и много теже (због чега је документ вероватно и добио пажњу непознатог истраживача у Бечкој архиви).

Тај документ, који је лутао између Москве, Београда, Беча и Њујорка, представља занимљив прилог за историју руско-српских друштвених односа. Ту тему је веома дубоко развијао проф. др Мирослав Јовановић, који је пажљиво скупљао најразличитије и најопречније примере тих односа, за вишевековну историју богатих различитим континуитетима, потресима и неочигледним тежњама. Проф. др Мирослав Јовановић напустио је овај свет пре пет година. Успоменама на њега и посвећујемо нашу критичку публикацију извора.

Митрополит Димитрије,
Николи Пашићу, председнику Министарског Савета
и министру Иностраних Дела.

Београд, 25 априла 1913.

Част ми је поднети Вам овај извештај о своме путу у Русију, који сам према споразуму с Вама предузео, да бих могао у име наше цркве и народа учествовати у свечаностима прославе тристагодишњице Романовљеве Династије.

Као што Вам је познато, на овоме путу пратили су ме ректор богословије, прота Стеван Веселиновић⁵ и секретар београдског Духовног суда, Љубисав Поповић протођакон.

Одавде из Београда кренули смо се 15-ог, а у Петроград смо стигли 17-ог фебруара. Како је свечаност имала да отпочне 20-ог фебруара држањем панихиде

⁵ Стеван Веселиновић (?-1914), протојереј, завршио је Кијевску духовну академију, писац, професор и ректор Београдске Богословије 1893-1914. година.

(парастоса) свима умрлим члановима Династије, почевши од њенога оснивача до данашњег времена, врло је добро било, што сам у Петроград стигао два-три дана раније. Имао сам времена да се претходно упознам са надлежнима за свечаност достојанственицима црквеним и државним, да се мало одморим и да тачно сазнам поредак целе прославе, у којој је требало лично да заступам српску цркву и њену паству.

Лош од уласка у руску државу, на првој руској станици, званој „Граница“, руске власти и железнички чиновници почели су нам указивати сваку пажњу и предусретљивост. Ставили су нам на расположење удобна купеа у вагонима за одличне путнике, и побринули су се за неопходне наше потребе до Петрограда.

У Петрограду дочекала нас је српска колонија са нашим г. Послаником⁶ на челу, г. Владимир Карлович Саблер обер-прокурор Св. Синода,⁷ викарни епископ у име Петроградског Митрополита,⁸ и други црквени представници, надлежни државни чиновници, доста народа и настојатељ нашег подворја у Москви,⁹ који се ту придружио мојој свити и допратио ме у Москву. И мене и моју свиту по распореду црквених власти сместили су у подворју троицкосергијевске Лавре, где смо за све време бављења у Петрограду (до 1. марта) имали на расположењу све што нам је требало и били богато гошћени.

Ту у троицкоергијевском подворју чинили су ми званичне посете Оберпрокурор и сви архијереји, чланови Св. Синода, и други достојанственици, црквени и световни, а свима нима ја сам затим, заједно са својом свитом, враћао посете у њиховим становима.

Два дана касније приспео је у Петроград и Патријарх Антиохијски Григорије IV,¹⁰ с којим сам такође изменио посете. С њим и с руским архијерејима био сам од тада заједно у свима свечаним приликама, догод се свечаности по утврђеном програму нису завршила. Изузимају се чисто словенске установе и друштва, где сам био само ја почиван.

Свечаности, као што је напред речено, отпочеле су 20-ог фебруара у три часа после подне служењем панихиде за покој душа умрлим члановима Романовљеве Династије. На дан раније десио се један инцидент којим се смерало да се осујети значај мојега присуства приликом ове велике руске свечаности. 19-ог фебруара око подне дошао ми је наш посланик г. Димитрије Поповић и саопштио ми, како га је

⁶ Димитрије Поповић (1866–1940), српски дипломата и историчар дипломатије, посланик у Русији 1908–1912. година.

⁷ Владимир Карлович Саблер (1845–1929), руски државник, обер-прокурор Св. Синода руске цркве 1911–1915. година.

⁸ Митрополит Вениамин (Василиј Павлович Казански, 1873–1922), епископ руске цркве 1910–1922, стрељан 1922., канонизован 1992. година.

⁹ Михаило (Урошевић), архимандрит, игуман српског подворја у Москви 1906–1914. година.

¹⁰ Григориј IV (Гантос Георги Хадад, 1859–1928), патријарх Антиохијске православне цркве 1906–1928. година.

министар спољних послова г. Сазонов¹¹ позвао к себи, и учинио му представку да ја свечаностима само присуствујем као уважен гост, али да не узимам учешћа у чинодејствовању. То је, вели, захтевао бугарски посланик Г. Бопчев,¹² пошто је на путу и рушчушки Митрополит Василије,¹³ који неће чинодејствовати, па да би због тога добро било, да и ја из братске пажње према њему не чинодејствујем. Господин Поповић ми рече, да је на тај предлог министров одговорио да тако што не сме никако да буде, јер сам ја са знањем и црквених и државних руских власти дошао у Русију, да као архијереј и поглавар аутокефалне српске цркве лично учествујем поглавито у црквеним службама. Ако Митрополит Василије дође, ми немамо ништа против тога, да и он учествује у тим службама. Г. Сазонов био је на то љут и рекао је г. Поповићу да не зна шта ће да чини, јер Митрополит Василије не може да учествује у црквеним службама, што би томе замерила цариградска патријаршија, а може бити и Патријарх Григорије, који бугарску цркву и њене архијереје сматра за шизматичке. У осталом рекао је Г. Сазонов, то је посао Г. Саблера, па како са њим удесите.

На ово саопштење ја сам нашем г. Посланику одговорио, да је његово резновање пред Г. Сазоновом било сасвим правилно, Умолио сам га да одмах иде, Г. Саблеру и да му каже, да се ја никако не могу одазвати тражењу Г. Сазонова, и да могу остати у Петрограду само тако, ако будем учествовао у свима богослужењима, како је раније већ и споразум учињен. Не буде ли тако могуће, нека ми се одмах одговори, да би се могао благовремено вратити у Србију, и тамо у својој катедрали на дан свечаности служити и молити се Богу за руски Императорски Дом. Ако г. Саблер може учинити да ја не изостајем из распореда црквених служба, онда овај инцидент нека остане у тајности, и нарочито новинарима, који једнако око нас облећу нека се о њему ништа не казује. Чим је г. Поповић саопштио Г. Саблеру на чему ради бугарски посланик преко министра спољних послова, г. Саблер је одмах одговорио: нека Г. Митрополит Димитрије буде сасвим спокојан, и нека га ни најмање не узнемирује такво неумесно тражење. Он ће учествовати у свима црквеним службама и свуда заузимати место, које његовом рангу одговара.

Према овоме ја сам остао у Петрограду и чинодејствовао сам заједно са осталим архијерејима 20-ог фебруара на панихиди и 21. фебр. на свечаној литургији и благодарењу. И једној и другој богомољи био је присутан Император, цео Императорски Дом, дипломатски кор и најодабранији представници из целе империје. И на овим богомољама, и на другим свечаним састанцима, прво место заузимао је Антиохиски Патријарх Глигорије, друго место заузимао је Митрополит Петрог-

¹¹ Сергеј Дмитријевич Сазонов (1860–1927), руски државник и министар иностраних дела 1910–1916. година.

¹² Стефан Савов Бобчев (1853–1940), бугарски правник и државник, посланик у Русији 1912–1913. година.

¹³ Василиј (Васил Михајлов, 1847–1927), бугарски епископ, митрополит Доростоло-Чрвенски (рушчушки) 1899–1927. година.

радски и Председник руског Синода Владимир¹⁴, а треће место заузимао сам ја, као поглавар српске аутокефалне цркве. За мном су заузимали места остали руски архијереји, између њих и митрополити, од којих су неки били и старији од мене по посвећењу и по годинама службе. Уза ме учествовали су на тим службама међу осталим свештенством и моји прагиоци, архимандрит Михаил настојатељ српског подворја, прота Стеван Веселиновић ректор богословије и протођакон Љубисав Поповић секретар дух.[овног] суда.

О покушају да се мени спречи служење није нико ништа сазнао. Бугарски Митрополит није ни долазио у Русију. У нашем посланству мисле да зато није долазио, што се мени није могло спречити служење, а он сам не би могао служити, те би на тај начин у његовој личности био унижен углед бугарске цркве. У Петрограду су бугарски пријатељи очекивали да Митрополит Василије стигне макар и после свршених црквених свечаности, али ни тога није било, по свој прилици што је бугарска Влада увидела, да би његов закашњели долазак и изузетан положај међу архијерејима падао свету у очи, и да би може бити и штампа том приликом прокљувала о покушајима шта је иза кулиса рађено, да би његово присуство имало исправан изглед.

Изгледа да су баш из словенофилских кругова најистакнутији људи жељно очекивали, да им дође и бугарски изасланик у лицу Митрополита Василија. Желели су да на њиховим скуповима будемо и ја и Митрополит Василије. Па како код њих влада уверење да између Срба и Бугара постоји суревњивост, па чак и мржња, нашли су за потребно да ми на особито деликатан начин наговесте, како би било лепо и од особите важности да заједничку словенску ствар, кад бих се ја на састанцима понашао према Митрополиту Василију братски и пријатељски. Мене је овако наговештавање непријатно изненадило, и одмах сам одговорио господи која су ми тако говорила, да се ја чудим одкуд код њих то мишљење о тако рђавим односима између Бугара и Срба. Пре свега ни у колико не стоји у ствари да Срби мрзе Бугаре, јер смо ми баш у овом рату делом показали да их сматрамо за праву браћу своју. Учинили смо им помоћ у свему чим смо могли, па се ето баш у том моменту наша војска заједно са њиховом налази под Једреном, да овај град осваја не за нас, него за њих. Истина је да у њиховој интелигенцији има таквих шовиниста, који неће да знају ни за какво братство, и који би желели да нам све отму. Ми пак који смо с великом муком сами стекли своју државу и многу крв за њу пролили, ради смо, да то што смо тако скупо стекли наше и остане.

У осталом, прост народ, и код нас и код Бугара, није ни у колико тесногруд, него сматрају један другог за браћу и братски један другог предусрећу. А и у језику није велика разлика и један другог разумеју. Ја лично тако исто сматрам да су Бугари и Срби један народ са две историје, и сваки ми је Бугарин мио као брат, те бих и Митрополита Василија, ако се са њим састанем братски загрио, не само

---

¹⁴Митрополит Владимир (Василиј Никифорович Богојавленски, 1848–1918), руски епископ и петроградски митрополит 1912–1915., на челу Св. синода 1912–1917., убијен 1918, канонизован 1992. године.

као архијереја, њего и као брата Бугарина. По моме мишљењу руски су државници погрешили, што су у своје време, после проливане руске крви на Балкану, стварали још једну нову слабу балканску државу словенску. Боље би било да су ту државу ујединили са српском државом, која је небројено пута дотле засведочила своју оданост према Русији. Тако би словенски елеменат био силно ојачан на Балкану, и био би у свако време поуздана снага за општу словенску ствар. А овако дато је пространо поље суревњивости између младих и слабих братских држава, и дат је мах словенским непријатељима да између њих плету интриге и да их завађују у корист своје експлоататорске и освајачке политике. Ну ја се ипак надам да ће од сада, после заједнички проливане крви за заједничку ствар, братска љубав између Срба и Бугара све више јачати, и да ће савез између њих остати сталан, а можда и уједињењу довести. На овоме треба да раде и руски државници и родољуби, а да се не стављају на страну једних или других посебице. У осталом ја поуздано знам, да ако би по несрећи после овако славних дана заједнице ипак настало непријатељство између Срба и Бугара, да то не би били Срби који би га први отпочели.

Српски народ није никада био груби егоист, већ је према сваком, а нарочито према својој браћи био искрен пријатељ и витез.

Али држим да ће сваки пријатељ, слоге између браће увидети, да у данашње време, кад су многобројни непријатељи устали да српски народ оштете, и да му што више отежају опстанак, мора и он повести рачуна о својим животним интересима и устати у њихову одбрану против свију непријатеља, па ма ко они били. Српски народ није ни у чему лошији од осталих народа на Балкану, а притом много је страдао и много жртава поднео и за себе и за друге, па је право да сад и он има јаку и напредну државу. Нужно је да српски народ буде у том помогнут од стране Русије и због тога, што ће он и одсада бити свакад на ударцу најсилнијих словенских непријатеља.

Овакав разговор имао сам потребу да водим у неколико прилика са људима који се интересују словенском политиком, поглавито у Петрограду, а било га је и у Москви и Кијеву. Али сам свуда код истакнутијих пријатеља словенства ипак запазио неко страховање, да се ми и Бугари не волимо и да смо ми Срби томе криви. Признају да су наше аспирације праведне, али да би ипак требало да ми чак нешто и попуштамо, само да Бугари изађу из овог рата што већи и што моћнији. Бугари, веле, сада довршују своје уједињење и немају више где да се шире, а ви имате Босну са Херцеговином, имате Далмацију, Хрватску, Банат и т.д.

Из оваких резоновања, која су готово код свих Руса заједничка, ја сам запазио, да су они сви без разлике још и сада под сугестијом идеја Сан-Стефанског уговора. Они сви и сада мисле, да Бугарска треба да буде онако велика и у оним границама, које је тај уговор обележио, макар то било и на нашу штету. Они верују да би на тај начин, макар и закашњено победила њихова државна политика.

Сем тога сви сматрају бугарски народ као најбољи на Балкану, и као своје мезимче, коме се мора чинити све што уважели. Од људи војеног позива слушао сам непосредно, да су Бугари необични јунаци и да њихове победе задивљују свет. Али је то тако и морало бити, јер су њихове војсковође ученици руске војене шко-

ле. Преко Бугара руска војена школа победила је школу немачку, пошто су турске војсковође ученици ове школе. О нашим победама они говоре такође с признањем, али не са онаквим ентузијазмом као о бугарским.

Сем овога, велики део руски политичари сматра, да су Срби по политичким наклоностима много ближи Аустрији, него Русији. Због тога баш и у овим садашњим приликама, у којима је цео српски народ против Аустрије због њене насилне политике према нашем националном задатку, многи Руси имају много мање симпатије према нама, него према Бугарима. Бугари им изгледају више своји, него ми, баш и кад их вређају. Имао сам муке да неке од њих уверим, како Срби и ако су непосредни суседи са Аустријом, ипак они од кад су добили своју државу ни једну другу државу не мрзе толико, колико Аустрију, због њене лицемерне политике према српском народу. А што наше непосредно суседство са Аустријом доноси да с њом имамо ближе трговинскоекономске везе, такве везе има са том државом и Русија. Фаталитет је, говорио сам им, у томе, што се ви Руси врло мало трудите да Србе изближе познате, и да са њима хватате и друге везе, сем политичких.

Из свега овога што сам доведе рекао, као и из другог што сам сазнао за време свога кратког бављења у Русији изгледа ми да Руси имају неправилно мишљење о нама и о нашим суседима, што смо у неколико били доиста ометени у напредовању због унутрашњих потреса а за тим што у руској престоници и у другим њеним центрима постоји организована пропаганда, којој је задатак да шири рђаво мишљење о српском народу и да побије вредност нашим успесима у култури, привреди и војној подобности. Због овога моје је мишљење, да би требало да и ми имамо људе, који би на време обавештавали Русе и нихову штампу о нашим правим успесима у свима правдима нашег државног живота, и брзо и енергично сузбијали лажне вести, које непријатељи о нама шире.

Ја сам се трудио да својим личним држањем за време бављења у Русији паралишем погрешно веровање, да смо ми непомирљиви непријатељи Бугара. На више свечаних скупова где су и Бугари присуствовали, ја сам нарочито захтевао да ми их преставе, па сам се с њима здравио и пријатељски разговарао о нашим заједничким задацима и борби с непријатељима. Свуда је здрављење с њима, по руском обичају било пропраћено међусобним љубљењем, пошто су ме најпре целивали у руку. При посети разних завода и школа захтевао сам те су ми уз васпитанике Србе приводили и Бугаре. Све сам их заједно примао као своју децу, разговарао с њима и давао им савете за вредноћу у пословима и добро владање. А кад је био један велики црквеноуметнички скуп, на који ме позвало нарочито изасланство, и на коме су певане црквене и патриотске песме, после руске химне певана је из пажње према мени наша химна и то трипут узастопце, уз бурни аплауз скупљена света. Тим требало да буде свечаност завршена, али сам ја призвао г. Саблера Оберпрокурора и рекао му да је програм светковине остао крњ, и да треба да се одмах допуни, ако хоћемо да свечаност носи потпун словенски карактер. Кад ме је г. Саблер упитао шта је то што још програму недостаје, рекох му: још бугарска химна. Ова моја примедба поздрављена је громким одобравањем, и сав скупљени свет окрену се мени кличући ми српски „живио!“ Бугарска је химна одмах отпевана, и оно Бугара што их је било

на скупу прилазили су ми и целивали руку. После овога Руси су престали правити алузије у мом присуству о некој бојазни од неслоге између Срба и Бугара, у којима се обично само на Србе бацало подозрење.

Оних свечаних дана било је у Петрограду, а по том и у Москви више научних и уметничких скупова, и њихови приређивачи увек су долазили к мени с молбом, да и ја тим скуповима будем присутан.

И ако су ови скупови бивали готово сваког вечера и трајали дубоко у ноћ, одзивао сам се позивима да бих задовољио наше пријатеље. Али су од свију ових скупова за нас Србе били од особитог значаја скупо ви словенских добротворних комитета, како у Петрограду, тако и у Москви, и у Кијеву. Као што је познато ови комитети дају тон и правац руској националној политици према осталим словенским народима. Чланови су ових комитета елита рускога друштва: генерали, сенатори, посланици Думе, професори и научници од гласа, новинари, трговци и други интелегентни људи. Угледне госпође из првих породица такође су чланови ових комитета.

У Петрограду је сазван нарочити састанак комитета мени у почаст, и уступљено ми је председничко место. А председник је комитета генерал Петар Димитријевић Паренсов,¹⁵ командант Петерхофа. Сала је била препуна најодабранијега света. Био је и наш посланик, а од Бугара био је секретар њиховог посланства са госпођом, која је кћи бугарског министра Љуцканова. Била је и госпођа генерала Паренсова са ћерком, и госпођа пок. генерала Черњајева¹⁶ са кћеркама. Ту су ме изабрали за својег почасног члана и предали ми диплому. Дали су ми одмах и прилоге око 3.000 рубаља у један чек од 5.000 рубаља за наше сиромашне ратнике и њихове породице. Како је састанак био пропраћен закуском, биле су и здравице од стране председника здравље Срба, српског Краља и војске и за здравље моје. Ја сам наздравио руском цару и племенитом руском народу, који тако топло осећа за своју словенску браћу на југу, и својим обилатим прилозима много доприноси да се невоље садашњег крвавог рата ублаже. Изјавио сам наду, да ће савез између два братска народа остати сталан, и да ће браћа Руси настати да се тај савез одржи неповређен. Говорио сам даље, како је словенска раса у Јевропи најпитомија и најблагороднија, те је због тога предусретљива према свима, који јој се као пријатели показују. Туђини пак који их окружују, на супрот током словенском карактеру, веома су себични, и у овакој прилици експлоатишу доброту њихова срца. Није један пут било да су се себични непријатељи користили безазленошћу Словена, па их редовно потискивали и на њихову штету јачали. Време би било да Словени то увиде, па да се више ни у којем случају не поверавају туђинима, већ да траже потпоре само једни у других. Ако Бог да те балкански Словени ојачају и остану стално у заједници, онда ће они с Русима бити довољни сами себи и имаће своју судбину у својим рукама.

¹⁵ Петр Дмитријевич Паренсов (1843–1914), руски генерал, бугарски војни министар 1879–1880., активни учесник словенофилског покрета.

¹⁶ Михаил Григоријевич Черњајев (1828–1898), руски генерал, главнокомандујући српске војске у Српско-турском рату 1876–1877. Са супругом Антонином Александровном Вулферт се оженио 1866. И добио је седморо деце.

Ове су се мисли допале многима који су ме слушали, али је понеко од њих примећивао, да је баш Русима најтеже да се отму од туђина, пошто су се ови код њих угњездили и притисли све изворе руске снаге и богатства и све положаје, са којих би требало водити самосталну словенску политику. Сад смо, веле, ми у својој сопственој кући као у кући туђој. Овим су сви руски патриоти циљали на старе германске породице, које воде порекло од оних Германаца, који су пре више столећа доведени на високе државне положаје у Русији, па су и сада готово махом њихови потомци на таквим положајима. Даље, оваком жалбом они мисле на читаве масе немачких досељеника, који се почев од западне границе руске све више шире ка истоку, и заузимају и експлоатишу читаве крајеве, потискујући словенске елементе. У унутрашњости Русије сва су велика предузећа, као трговине, фабрике и т.д. у њиховим и јеврејским рукама. У самој Москви, срцу Русије, ти су туђини ухватили корена. Нема готово ни једне веће трговине у свој древној руској престоници, а да она није или потпуно немачка или да у њој није бар члан какав Немац. Ту у Москви, веле све се више губе богати Руси, а њихова места сваким даном заузимају ти улезни, који су као и у другим местима главни унутарњи непријатељи руске државе, и управо руковође завера и потреса у њој. Држава се руска, веле, због њих осећа немоћна да самостално поведе велико дело словенско.

Како раније нисам знао да је овако јака и опасна најезда туђинска у Русији, није ми било по вољи што сам ово чуо, али сам ипак руским родољубима одговорио, да не треба да очајавају, већ да се живо и сами прихвате посла и да своју судбину прихвати у своје руке. Пре свега, старе германске породице, које и сада дају људе за високе државне положаје нису ни уколико опасне по словенску ствар, јер оне и ако носе германска имена, одавно су се пословениле и словенски мисле. А Руси сами, ако хоће да се отму од туђина, нека се сами темељно спремају за државне послове, а кад већ на њима буду, нека буду до крајности истрајни и савесни. Осим тога треба нарочито да васпитају читаве масе народне у свима пословима привредним и у трговачкој окретности. Треба, дакле, да се сами прихвате оних послова који су сада у рукама туђинаца, и да их раде са онаком енергијом, са каквом их они раде. Фабрика и разна техничка предузећа, којима се странци богате, треба сами да подижу уједињеним руским снагама и капиталима. Ово треба много пре да отпочну, док је још у њиховим рукама огромно богатство, које су наследили од својих предака.

Изнео сам им за пример наше малене према њиховим капиталисте, који су са успехом отпочели код нас полагаати основе индустрији. Упознао сам их и са радом „Српског Привредника“ и Земљорадничких Задруга, које установе необично много доприносе подизању наше просте масе и еманциповању нашег народа од туђинаца. Они су се радовали томе, што су чули о тим нашим установама и о предузимљивости наших капиталиста, али су одмах додали како је код њих, а нарочито код њихових племића, у чијим су рукама коренита богатства, немогуће изазвати такву предузимљивост. А прости народ сав је у рукама јеврејских зеленаша, који га трују пићем, на разне га начине деморалишу и отимају му и последњу копејку. Но то сам им одговорио, да би требало да њихови родољуби настану, да се свуда код њих организују задруге за самопомоћ и са задатком да избављају прост свет

из руку грабљивих трговаца и зеленаша. Рекоше ми да је на југозападу Русије, у Виленској губернији тако што отпочео један архимандрит, по имену Виталије,¹⁷ и многа села у том крају отео из руку јеврејских зеленаша, али су ови свом снагом настали да га како било отуда уклоне, а народне касе, које је он основао, да униште. Кад сам у повратку за Србију успут походио Почајевску-Лавру, нашао сам тамо и овога родољуба духовника архимандрита, и похвалио његов рад. Видео сам да га прост народ јако уважава, и да према њему осећа велику приврженост.

За време бављења у Петрограду, у току саме свечаности био сам у непосредној близини Цара и његове породице два пута, у саборним храмовима: Петропавловском 20-ог фебруара у 3 часа по подне, кад је време панихида, и Казанском 21-ог фебруара, у 12 часова на подне, кад је вршено благодарење после свечане литургије. У три часа по подне овога другог дана, који је био главни дан свечаности, био је свечан званичан пријем у зимском Дворцу. Цар је тада, окружен својом породицом и највишим достојанственицима Империје, примао виђене личности, представнике страних држава и изасланике монархијских приврженика из целе простране царевине. Од духовних личности први је предстао Цару Антиохиски Патријарх Григорије, и у име поздрава од стране своје цркве и пастве поднео му адресу на арапском језику с прилогом превода на руски, а у име благослова предао му је једну малу дрвену икону из V века. Одмах после Патријарха предстао сам Цару ја, па сам му кратком речи изјавио, да сам као поглавар српске цркве сматрао за своју свету дужност, да по одобрењу Његовог Величанства Краља Петра дођем лично на овај радосни празник прослављене Романовљеве Династије и њене моћне благодарности коју дугује српска црква и народ и Дому Императорском и братској царевини. Пошто сам на светим службама заједно с руским јерарсима принео топле молитве за здравље Цара и Његова Дома, сада ево и лично ступам пред Његово лице и подносим му адресу, у којој је изражено признање српске цркве и народа за сва добра која су има у току више столећа чинили и Његов Дом и Његова држава. Уз адресу, рекох, подносим његовом Величанству на благослов још и икону великог српског светитеља Св. Саве. Његово Величанство Цар заблагодарио је српској цркви и њеној пастви на овој за Њега драгоценој пажњи. Запазио ме је, вели, да сам учествовао на богомољама и срдечно ми благодари, што сам се потрудио, да ради тога предузнем тако даљан пут. За тим се Цар прекрстио и целивао икону Св. Саве, а по том је узео и икону у адресу из мојих руку и предао их својим ађутантима, а мене је пољубио у руку. У исто време и ја сам Нега, по руском обичају пољубио у руку. Узајамно љубљење руку бива у Русији између архијереја и свију чланова царскога Дома, па и између самих архијереја, кад се после дужег расанка састану.

То је било моје треће виђење с Царем и Његовом породицом. Икона Св. Саве коју сам Цару предао рађена је у Москви. Израђена је врло лепа и богата је позлатом украшена. Архимандрит Михаил старешина нашег Подворја водио је надзор и старање над израдом иконе. Адреса, од које овде прилажем један примерак,

¹⁷Виталиј (Василиј Иванович Максименко, 1873–1960), руски епископ, истакнути учесник православне мисије у русинским земљама 1902–1934. година.

написана је на српском језику, а штампана је на пергаменту и богато увезана у нашој државној штампарији. Цару сам је предао са руским преводом. После мене примљен је био код Цара колегијум руског Св. Синода, а за тим редом представници разних неправославних и нехришћанских цркава, за тим велики достојанственици државни, војени и цивилни и т.д. Свечаности се завршиле 24. фебруара великим званичним ручком, који је био тога дана у осам часова у вече. На овај ручак био сам позван и ја. Званица је било око 4000. Ја и Патријарх Антиохиски и највиши црквени достојанственици руски имали смо места за столом спрам Цара и најближих чланова Његове породице. То је било моје четврто виђење с Царом и Његовом породицом.

После овога ручка нисам се више нигде виђао с Царем, ма да сам остао у Петрограду још четири дана. Желео сам да Цару предстанем и у нарочитој засебној аудијенцији, али се за то нисам смео јавити, што је тих дана била велика навала од представника разних установа и корпорација из целе простране руске Империје. Поред тога и Царева кћи Татијана¹⁸ изненада се разболела од трбушног тифуса, те је због тога Цар са целом породицом напустио Петроград и одселио се у Царско Село. Изгледало ми је, да ми због свега тога аудијенција, ако је затражим може бити одложена за подуже време, а ја сам међутим журио да посетим још Москву и наше тамошње Подворје, па да се што пре вратим у домовину, на коју оних дана изгледало је да ће Аустрија да нападне оружаном силом чега су се бојали и многи виђени Руси, знајући да нам Русија у то време не би могла протегнути помоћ. Стога сам одустао од тражења ове аудијенције, а уместо тога умолио сам Оберпрокурора, да Његовом Величанству изјави моју топлу захвалност на високој пажњи и одликовању, и да му достави о мојим зебњама за догађаје око наше отаџбине, због којих морам журити да се натраг вратим. Уједно сам умолио Г. Оберпрокурора да се постара, да се на сваки начин Цару прочита адреса коју сам му предао. Г. Оберпрокурор рекао ми је, да ће се и моја и друге адресе Цару прочитати и увести у званични списак, састављен за успомену на ову свечаност. А што се тиче мога предстанка Цару, и сам је мислио да ми скрене пажњу на прилике које су у Двору настале због принцезине болести, и због којих мучно би било тачно одредити кад бих ја могао од Цара бити примљен.

И тако уместо нарочитог виђења с Царем, настао сам да оно два-три дана, колико ми је још остало за бављење у Петрограду, употребили на састанке са другим људима од високих положаја у држави, и нарочито с пријатељима нашег народа. Мислио сам да потражим састанак са Министром иностраних дела, али ми рекоше, да је он баш тога дана због слабости отишао изван престонице, и да се незна тачно кад ће се натраг вратити. У нашем посланству мислили су, да би се овај министар мучно и решио на састанак са мном, после онога његовог захтева коме се ми нисмо одазвали. Стога сам ја у место састанка с њим затражио преко Г.

---

¹⁸Татјана Николајевна (1897–1918), Велика кнегиња, ћерка руског цара Николаја II, стрељана 1918., канонизована 1981. године.

Саблера Оберпрокурора састанак са председником министарства Г. Коковцевим¹⁹. Г. Коковцев се моме тражењу радо одазвао и примио ме 28. фебруара у своме кабинету у министарству. У заказано време наређени су били чиновници, да ме дочекају на самом уласку у министарство, и да ме доведу до министрова кабинета. Поздрав са министром био је опет по руском обичају. Пошто ме је пољубио у руку, љубили смо се у лице. Тако је било и при растанку. Одмах сам познао да му је било по воли што се могао са мном састати. Можда је мислио, да сам ја дошао у Петроград колико ради богомоље из почастии према Императорском Дому, толико и ради политичке оријентације о нашим стварима на Балкану.

Пошто сам се са њим поздравио и заузео понуђено ми место, рекао сам му да сам сматрао за особито пријатну дужност, да се са њим, као са шефом Владе и моћне братске Империје састанем у овим значајним данима и за Русију и за нас народе на Балкану. На овом састанку прва ми је дужност, да преко њега топло заблагодарим руској влади, како на срдачном пријему и пажњи, која ми је у Русији указана, тако и на оним многим добротинствима, којима је и руска Влада и руски народ потпомагао своју млађу браћу у садашњем тешком рату. Од ових добротинстава многа од оних, која су намењена српским ратницима, прешла су преко мојих руку, пошто сам ја у Србији председник Главног Одбора који се стара да помогне сиромашне борце и њихове породице, те према томе могу најбоље знати колика је вредност тих добротинстава.

Ову моју изјаву саслушао је Г. Коковцев са приметним задовољством, али се видело, да му је она била zgodно дошла, да увече са њом отпочне политички разговор, с тога је овако одговорио: Да, ми чинимо све што можемо да олакшамо судбину наше браће, и да их подржимо свом снагом ауторитета наше државе. Положај вас Срба доиста је тежак, и да Вам није наше помоћи, каже како би испала ваша ствар при свеколиким успесима у ратној борби. Али и ви треба да будете умерени, и да се задовољите са оним, што се у овако мучној политичкој ситуацији може добити. Знате ли ви, како је крупно било питање о Санцаку у јевропској општој политици? Изгледало је да због аустријских претензија Санцак никад неће бити српски, али се ето Аустрија, благодарећи нашем настојавању измирила с тим, да вас тамо остави на миру, те сте сада у додиру с Црном Гором, а од колике је то вредности и сами знате. Аустрија је сем тога попустила и у питању Призрена и Дебра, па је и те градове оставила вама. А сада изгледа ми, ма да још не могу позитивно тврдити, да ће вам и Ђаковицу оставити. Ви незнате са колико се муке све то откида, па ипак ето изазивате нове компликације, које Вам могу нахудити. Зашто шаљете војску под Скадар, кад се већ о њему зна где ће остати? Сад је доцкан да се око њега какве операције предузимају. Скадар у осталом и није неопходно нужан Црној Гори, а њој ће се дати у накнаду сва плодна земља око њега. Тако исто Ви хоћете пошто било да Драч остане у вашој својини и да имате један појас земље кроз Албанију до драчког пристаништа због железнице, а ја налазим да и у томе грешите. Много

---

¹⁹Коковцов Владимир Николајевич (1853–1943), руски државник, руски премијер 1911–1914. године.

је боље за вас, кад већ Драч не може бити ваш, да вам тај пролаз гарантују и да га чувају велике силе, него ли да се сами око њега непрестано крвите са Арнаутима. Ма ни од албанске државе не треба да се много плашите, јер ће се осим вас са њом додиривати и Грчка и Бугарска, које су вам савезнице, па чим се штогод у Албанији отпочне против вас, и оне ће вам прискочити у помоћ. Уопште не треба ситних ствари стављати на коцку велике успехе, који су се за сад могли постићи. Доћи ће време, кад ће све на што имате права бити ипак ваше. Ма чинимо све што можемо да вам помогнемо, па ћемо вас помоћи, да дођете и до зајма, који ће вам бити потребан, да после ратне исцрпљености ојачате своју привредну снагу. Савез нужно је да остане и даље, јер ћете сви на Балкану само тако бити јаки и остати чињеница, о којој се мора водити рачуна.

Г. Коковцев завршио је овим свој говор, и ја сам га онда замолио за реч, па сам онда ово изјавио: Мој долазак у Петроград и Русију није имао никако други циљ, него да као поглавар српске цркве учествујем у богомољама ове значајне свечаности, те да на тај начин изразим благодарност српске цркве и српског народа за сва добра, која нам је чинио руски императорски Дом и руска Империја. Такав циљ мојега доласка изражен је и у адреси, коју сам предао Његовом Императорском Величанству у руке. Али кад ме је Његово Високопревасходство Г. Министар Председник почаствовао саопштењима, која се тичу судбине целог српског народа, ја сам му на томе веома захвалан, и молим га да саслуша моје лично мишљење о њему оном што ми је рекао.

Пре свега Његово Високопревасходство треба да има на уму, да је српски народ у овоме рату напрегао све своје силе, да би једном и он дошао до своје слободе и својега права на културан живот. Ове оно што сада наша војска држи, она је добила у часној борби. И стога кад се сада говори хоће ли поједина места, као Ђаковица и Дебар да остану у поседу наше државе или ће се она неком другом уступити на штету наше безбедности и наших виталних интереса ја и ако не знам шта наши државници о том мисле, држим на сигурно, да та места може неко од нас узети само после нове крваве борбе. Ова места од нас, као и Скадар од Црногораца оти-мају се као згодне стратегијске тачке, да из њих будемо сваки дан на разбојнички начин нападани, те да никад немамо времена да се на миру развијамо и снажимо. Ваше Високопревасходство види из садашњих крвавих бораба око Скадра каква је то тврдиња, и какву непрекидну опасност може представљати за Црну Гору, па и за Србију, ако остане у рукама разбојничке најамничке државе. Зато Србија шаље своју помоћ братској Црној Гори, као што је шаље и другим својим савезницима. У Србији и Црној Гори као што знате један је народ, који и једну и другу државу сматра као једну кућу.

Ми знамо колико Русија чини за нас у овим мучним данима, и знам колико и она има непријатеља, па неби ни желели да због нас угази с њима у рат и истроши своју снагу, која је потребна за велике одсудне дане целом словенству, а који дани по свему изгледу нису више далеко. Али се нама чини, да би моћна Русија могла ипак нешто боље помоћи нашу ствар, кад не би тако много попуштала аустријском цинизму. Плашећи јевропске силе општим ратом, Аустрија је нас Србе највише

оштетила. Отимајући од нас освојену Албанију њој је главна намера да се она сама тамо угнезди, и да нас тако се свих страна опколи и спречи нам излазак на море, без чега нам нема самостална живота. Ми знамо да Русија воли и штити обе нејаке српске државе, па нам зато и јесте чудно, што допушта да нам Аустрија чини оволике неправде.

Нама се обично говори: доћи ће време разрачунавања са Аустријом, па ћете тада и ви добити све што је ваше. Али ми знамо да и Аустрија води рачуна о приближавању тога времена, и да се баш зато и труди да нашу српску снагу стезањем са свих страна угуши, те да јој у одсудним тренуцима не будемо опасни. Зато је она узела Босну и Херцеговину, зато крњи наше ратне тековине, зато ствара Албанију. Зна она да хватајући на овај начин позиције према српству, да их у исто време хвата и према целом Словенству.

Понављам, Ваше Високопревасходство, да ја нисам ни какав политичар, и не знам какве су намере наших државника, али Вас могу уверити, да је овако, како Вам ја сад говорим убеђење свију патриота у Србији. Зато Вас молим, да са својега високог положаја, а од стране моћне словенске Империје, учините колико год можете, да се наше слутње не остваре и да од нашег преко мере напаћеног племена одбијете опасности које му прете. Г. Коковцев ми је одговорио, да Русија зна своје дужности према својој браћи, и да стога не треба много да очајавамо. Ја сам се за тим с њим опростио, и он ме је испратио до узласка из предсобља његова кабинета.

Пре ове посете, а пре и после дана главне свечаности сматрао сам за дужности да посетим у њиховим домовима све наше пријатеље у Петрограду, који су ма чим нашу земљу задужили, или са њом стоје у пријатељским везама. И тако двапут сам посетио, кћер нашега Краља, Њено Височанство Књегињу Јелену Петровну²⁰ и њеног супруга Књаза Јована Константиновића.²¹ Они су ми се обоје веома обрадовали, подуже ме задржали у пријатном разговору, интересујући се о текућим питањима наше оцабине. При расанку провели су ме још и по својој палати, Мраморном Дворцу, и показали све знаменитости у њој.

Затим посетио сам Књагињу Стану,²² кћер Краља Николе Црногорског. И она ме са особитом пажњом предусрела и са мном се разговарала о ондашњим ратним приликама у обе српске земље. Кад ме је запитала колику смо помоћ послали Бугарима, одговорио сам јој око 70.000 јер пред мој полазак из Србије било се чуло да је под Једрене послата и трећа наша дивизија. Изгледало ми је да јој није било право што толику помоћ шаљемо Бугарима, док је из новина тих дана могла читати да смо Црногорцима упутили око десет-дванаест хиљада.

---

²⁰ Јелена Карађорђевић (1884–1962), ћерка српског краља Петра I, супруга Великог кнеза Иоана Константиновича.

²¹ Иоан Константинович (1886–1918), велики кнез и унук руског цара Николаја I., стрељан 1918, канонизован 1981. године.

²² Анастасија (Стана) Николајевна (1868–1935), ћерка црногорског кнеза Николе, а од 1889. супруга војводе Георгија Максимилијановича Лајхтенбершког (1852–1912). Развела се од мужа 1907. године и удала за великог кнеза Николаја Николајевича (1856–1929).

Осим ових посета високим личностима, сродницима царског и српских Краљевских домова, чинио сам посете и свима главним радницима добротворних установа, које су шиљале обилату помоћ Одбору за помагање наших сиромашних ратника и њихових породица. У такој намери ишао сам дому Петра Димитријевића Паренсова генерала у Петерхофу, јер он је председник Словенског добротворног друштва Петроградског. Генерал Паренсов као што је познато сад је командант посаде у Петрограду, и веома је уважена личност и у самом царском Двору. Он је у своје време био први војени министар у Бугарског, одмах по њеном ослобођењу. Он се због тога сматра за великог пријатеља Бугара. Знајући да се тако о њему мисли, он је сматрао за потребно да преда мном изјави, да је он исто толико и наш пријатељ колико и бугарски. „О мени вели, говоре да сам ја бугарофил, а да Србе не волим.“ Погрешно је такво мишљење, јер ја нити сам бугарофил, нити србофил, него сам на првом месту русофил, и одмах за тим словенофил, а радујем се напретку и успесима и једног и другог братског народа. Само бих желео да они живе у непрекидној братској слози и љубави. Он је доиста велики Словенин. Не-обично мрзи Аустрију и Немце и своје антипатије према нима ни мало не крије, и осуђује неодважност руске државне политике у овако судбоносним данима за Словене на Балкану. Његова отмена госпођа и кћи (више деце нема) исто су тако ватрене словенофилке, и отворено манифестују своје словенске осећаје где-год се јаве. Стога им је било особито по воли што сам њихов дом посетио. На банкету, који су словенофили приредили у моју част, оне су се надметале у изјављивању патриотских словенских мисли са гостима.

Посетио сам и негдашњег професора наше Велике Школе Платона Кулаковског,²³ чији сам ученик и ја био, и професора Ивана Савића Паљмова,²⁴ који су обојица виђени чланови Словенског добротворног друштва и наши добри пријатељи. И још другу господу која су сарадници овога друштва посетио сам и примао њихове посете.

Од личности високих друштвених положаја посетили су ме гроф Сергије Димитријевић Шеремећев²⁵, Обер-јегермајстор, члан Државног Савета и Дворска Госпођа Катарина Петровна Василчикова²⁶ предала ми је и свој прилог за наш одбор у 500 рубала. Она се подуже са мном разговарала о нашим стварима на Балкану. Много је била одушевљена српским јунаштвом и центлменством. И она је преда мном изјављивала незадовољство према руској политици оклевање.

У Петрограду сам провео свега једанаест дана, и за све то време трудио сам се, да задобијем пријатеље за нашу народну ствар, али су моје посете и виђења с њима била кратка због мојега журења да се у отаџбину вратим. Код Руса се много

²³ Платон Андрејевић Кулаковски (1848–1913), руски слависта, професор Варшавског универзитета (1884–1892), предавао је и у београдској Великој Школи (1878–1882).

²⁴ Иван Савић Паљмов (1855–1920), научник, слависта, академик руске Императорске академије наука 1913, члан управног одбора Петроградског добротворног друштва 1888–1918. године.

²⁵ Сергеј Дмитријевић Шереметјев (1844–1918), руски државник и историчар.

²⁶ Јекатерина Петровна Василчикова (1865–после 1930), руска племкиња.

цени познанство са високим црквеним достојанственицима, а нарочито с поглаваром цркве, и ја због наше опште користи јако жалим што нисам могао у Петрограду да посетим све виђене људе, који су желели да се са мном ближе упознају и да им будем гост.

На четири дана пред мој полазак из Петрограда, по налогу Царевом Његов кројач црквеног одјејање узео ми је меру и израдио ми скупоцени окрут архијерејски с митром, што сам све понео са собом. А патарицу, која овом округу простаје, поконио ми је Митрополит Петроградски Владимир. Сем овога дара, Његово Величанство Император одликовао ме и орденом Св. Владимира другог реда, и послао ми преко Обер-прокурора велику сребрну споменицу ове тристагодишње прославе.

У Москву сам стигао 2. марта и у њој остао до 8 ч., кога сам се дана кренуо за Кијев. Дочек и пријем у Москви био је тако исто свечан и срдачан као и у Петрограду. На железничкој станици дочекали су ме представници власти, наша мала колонија и велики број највиђенијих грађана и чланова Словенског добротворног друштва, којима је на челу био Николај Иванович Гучков,²⁷ председник општине, за тим представници духовенства као изасланици Митрополита, и многи други. Сви ти људи који имају велики утицај у овом првопрестолном руском граду, чинили су ми и засебне посете у нашем Подворју, у коме сам био одсео, а ја сам посете враћао свима којима сам доспео. По усвојеном реду ја сам прву посету учинио Московском Митрополиту Макарију, коју ми је он вратио и ставио ми на расположење све што ми је као архијереју било потребно. Овде су многи желели да им будем гост, али сам се ја могао одазвати само неколицини, између којих на првом месту уваженом Гучкову.

За нарочиту дужност сматрао сам да посетим Књегињу монахињу Јелисавету,²⁸ удову пок. Великог Књеца Сергија, која се замонашила после његове погибије и остатак својега живота посветила добротворству. Она је рођена сестра царичина, и на богомољама приликом свечаности у Петрограду и она је била у групи царске фамилије. Под Њеним покровитељством стоји такозвано Иверско општество, чија је једна болница за време овога рата била код нас смештена у другој београдској гимназији. Као што је познато болница ова много је добра учинила нашим рањеницима и оболелим војницима, и ја сам сматрао за дужност да Књегињи на томе лично заблагодарим. Она је била дирнута мојом изјавом благодарности, и било јој је по вољи што је лично од мене чула од колике је користи код нас болница, о којој се она стара.

И у Москви била је свечана седница Словенског добротворног друштва којој сам лично присуствовао и на којој су ме изабрали за почасног члана, на шта ми је и диплома свечано предана. И ту су држали патриотски и за Србе пријатељски говори,

²⁷ Николај Иванович Гучков (1860–1935), руски предузимач и политичар, председник московске самоуправе 1905–1912. године.

²⁸ Јелисавета Фјодоровна (пођ. Elisabeth Alexandra Luise Alice von Hessen-Darmstadt; 1864–1918) од 1884. супруга великог кнеза Сергеја Александровича, кога су 1905. убили терористи. Стрељана је 1918, канонизована 1992. године.

а на завршетку седнице предано ми је 5.000 рубаља за наше ратнике. У Москви сам, као и у Петрограду, поред знаменитих тамошњих светиња и храмова посетио и многе друге црквене, просветне, војене и хумане заводе, као: духовне Академије, кадетске корпусе и васпитне заводе, у којима се уче и многа наша деца. Свуда су ме свечано дочекивали, уводећи ме најпре по црквеном реду у своје заводске цркве, где су сви примали од мене благослов, а затим у простране дворнице, у којима су ме поздрављали нарочито спремљеним говорима наставници, или најодабранији ученици. Ја сам свуда кратком речи захваљивао на указаној ми пажњи и дочеку, а ученицима препоручивао да марљиво раде на својој спреми, јер од тога зависи напредак њихове отаџбине и цркве.

У духовним академијама мало има Срба, и ако је потреба наше цркве велика. И оно Срба што их има сви су световњаци, а ми таквих имамо већ приличан број, али црква од њих нема праве користи. Бугари и други православни народи са истока имају васпитанике у академијама махом у монашком и свештеничком чину. Зато њихове цркве нису никад у неприлици, кад им затребају кандидати за црквене положаје. Зато је и наш Архијерејски Сабор донео одлуку, да у академије шаље само монахе и свештенике.

Необично ме дирнуо у Москви дочек и приказ у заводу за слепе. Једва сам доспео да се позиву управе овога завода одзовем, да и тамо посету учиним, али кад сам то већ учинио, осетио сам у души сатисфакцију, какву дотле нисам нигде осетио. Питомци су стари почевши од осме године, па до година зрелога доба. Васпитавају се у правцу верскога морала. Уче се читању и писању по методи за слепе удешеној, уче се за тим радовима који су за њих, и вештини вокалне и инструменталне музике. До суза нас је све присутне дирнуло, кад су декламовали поједине одломке високо моралне садржине, певали химну руску и српску, и свирали најсавршеније музичке комаде, што је све извођено савршено уметнички, под руководством хороваћа. Све је то мало подуже потрајало, и ја сам при поласку све ученике и наставнике благословио и похвалио. Завод има око триста васпитаника, који се у сваком погледу добро негују и издржавају. Завод је постао и издржава се приватним старањем и трошком имућних људи. Управа завода сматра је да је завод особито почаствован мојом посетом, и из благодарности за ту почаст изјавила ми је, да ће у завод примити и бесплатно издржавати петоро наше слепе деце, коју ја будем тамо послао.

У Москви сам још сакупио све наше пријатеље и умолио их да нађу на неки начин позајмицу са повољним условима за наше Подворје, да би могло откупити суседна имања, и тим начином слично другим подворјима умножити своје приходе.

За овим сам се опростио са овима пријатељима и оптуживао сам за Кијев, где сам стигао 9. марта у подне. И тамо су ме дочекали представници црквених и државних власти, председништва, и опет малена српска колонија, у којој је и заузимљиви Бошњак Милан Шевић, руски контролорни чиновник, који нам је био од велике услуге у Кијеву, а затим нас отпустио до саме аустријске границе. У Кијеву сам могао остати само два-три дана, јер ми је ту стигла депеша о смрти

нашег најбољег и најмлађег епископа, Доментијана Нишког,²⁹ а и иначе сам журио за повратак у отаџбину. Ипак и у Кијеву сам видео све светине и знаменитости. Вратио сам и посете свима главнијим људима, који су ме дочекали и лично к мени долазили. Одсео сам био у Кијевопечерској Лаври, где ми је по препоруци симпатичнога старца, Кијевског Митрополита Флавијана³⁰ стављено на расположење све што ми је било потребно. Поред свију услуга које су ми чињене док сам тамо био, овај добри Митрополит наредио је, те ми је при поласку отуд дато на његов рачун још и 1.000 рубаља за наше рањенике.

Председнику Словенског добротворног друштва, професору Флоријанском³¹ и његовој породици сматрао сам за особиту дужност да учиним посету, јер је и он у неколико махова шиљао нашем Одбору од стране тога друштва знатне суме. И то друштво изабрало ме за свог почасног члана и предало ми своју диплому. Посетио сам за тим епископе, губернатора, заступника Команданта и друге виђене луде, са свима се опростио, и оставио Кијев 11-ог марта у вече, и отпутовао у правцу аустријске границе. Надалеко од границе, као што сам напред рекао, на станици у Бердичеву сишао сам с возом и колима се одатле одвезао у Почајевску Лавру, да по жели Житомирског и Волинског Архиепископа Антонија³² посетим и ту знамениту Лавру југозападне Русије. Са овим архиепископом лично сам се спријатељио у Петрограду, јер је он један од највиђенијих руских архијереја, а при том је велики пријатељ наше омладине, која се учи у семинарији у Житомиру.

У Почајевској Лаври бавио сам се свега један дан, и пошто сам разгледао њене светиње, штампарију и друге корисне установе, кренуо сам се даље на пут. Пред полазак опростио сам се са тамошњим ваљаним братством, међу којим се налази и онај заслужни архимандрит Виталије, о коме сам напред говорио. Овде ми је братство на испраћају предало један архијерејски округ по налогу упућеном из Петрограда од стране Архиепископа Антонија, као поклон за успомену на ову посету. За ову Лавру /манастир/ железничка је станица у Бердичеву, одакле је до манастира одстојање око тридесет километара, и путује се колима.

За време мојега бављења у манастиру остао је удобни вагон, који је возио само мене и моју свиту, почевши од Кијева, да нас чека на станици. Од ове станице, до Радзивилова, крајње руске станице на аустријској граници путује се железницом нешто више од једнога часа. У Радзивилову ме дочекала на станици велика маса, махом интелегентног света. Ту су били команданти разних родова војске, затим

²⁹ Доментијан (Драгутин Поповић, 1872–1913), српски епископ, владика нишки 1911–1913., након обиласка болесника у нишкој војној болници добио је тифус и од њега преминуо.

³⁰ Митрополит Флавиан (Николај Николајевич Городецки; 1840–1915), руски епископ, кијевски митрополит 1903–1915. године.

³¹ Тимофеј Дмитријевич Флорински (1854–1919), руски историчар и филолог, професор кијевског универзитета (1890), дописни члан руске академије наука (1898). Стрелан 1919. године.

³² Антониј (Алексеј Павлович Храповицки, 1863–1936), руски епископ, после револуције и грађанског рата настао се у Сремским Карловцима, где је од 1920. на челу Руске православне цркве у иностранству.

полицејски, царински и железнички чиновници, сви са породицама и поздравили ме кратким говорима и певањем црквених песама. После поздрава најтоплије су ме молили да сиђем и да с нима одем на колима у њихову цркву, која није далеко, а код које ме очекује народ да прими благослов од мене.

Оваком дочеку у овом месту нисам се надао, али сам видео да се молби морам одазвати, и тако одем на колима до цркве, где ме је доиста очекивао многи народ. По свршеној краткој богомољи ови су прилазили и целивали крст и десницу. Воз је због тога морао закаснити за читав час, али су ме они умиривали да се ја због тога ни мало не бринем, јер они с тим располажу кад ће воз прећи на аустријску страну, а тамо, веле морају чекати на наш воз. Из цркве допратила ме сва она маса света натраг до станице. Кад смо ми поново ушли у наш вагон, опет су нас одушевљено поздрављали певајући уз то црквене песме и химне, нашу и руску. Затим се издвојило из групе неколико виших чиновника и ушли су с нама у воз, те су с нама заједно прешли преко границе и допратили нас до места Броди, прве аустријске станице. Тамо су остали с нама све док нас нису и у аустријском возу удобно сместили. Топло смо се, затим с њима опростили и заблагодарили им на пријатељству и услугама.

Тим се завршио мој дуги пут кроз Русију, који је од несумњиве користи и за нашу цркву и за нашу земљу, јер као што сам напред рекао велику вредност имају у очима Руса посете њихове земље од стране наших достојанственика, а нарочито од достојанственика црквених. Њихови људи од високих положаја мучно се одлучују да сами к нама путују, и ретко нам долазе, а кад им ко од нас дође примају га раширених руку, стављају му се на услугу, и са готовошћу да учине све што могу разбирају о свакој нашој невољи. Господа и госпође из првих друштвених редова надмећу се ко ће бити услужнији и ко више предусретљивости показати.

Као што сам напред рекао, даме из првих домова много су са својим удружењима учиниле за наше ратнике, како у Петрограду, тако и у Москви се нарочито истиче великом енергијом у том правцу госпођа Лидија Михајловна Мазурина, председница женског одсека Арбатовског друштва, у коме су чланице најодличније даме из првих московских домова. Поред повећих сума у готовом новцу, које су нашем Одбору шиљена, спремљено је у том друштву и много рубља и завојног материјала, све трудом и настојавањем ове одличне госпође, и послано је у Србију за наше ратнике. Њен је супруг Константин Мазурин,³³ адвокат, високообразован и имућан господин, који се и сам много заузимао за наше ствари. У њиховом пространом и богатом дому радионице су за шивење болесничког рубља, и просторије за скупљање завојног материјала. Друштвени састанци за одговор и доношење одлука држе се такође у њиховом дому. Такав један састанак, свечано одржан и пропраћен богатом гозбом, био је код них приређен у моју част. Том приликом показали су ми све шта се код њих ради за наше ратнике, а неки од гостију приложили су том приликом и новчане прилоге.

³³ Константин Митрофанович Мазурин (1866–1927), руски интелектуалац, од 1914. српски почасни конзул у Москви.

Дужност ми је још да од господе, која су давно позната као наши свагдашњи и неизмењиви пријатељи, поменем старог (Петра) Николајевића Дурнова,³⁴ публицисту. Он се и сада много заузима за нашу ствар, а своме сину Василију,³⁵ младом војеном капетану ставио је у аманет да гаји симпатије према Србима. И овај млади човек чинио нам је услуге на сваком кораку у Москви. Све своје слободно време посветио је старању о нама, а како је додељен команди железничке службе, много нам је био од користи, кад нам је требало путовати железницом.

Кад смо прешли у Аустрију, престало је оно братство и пријатељство, које нас је кроз Русију пратило, али су и тамо били према нама услужни и указивали нам пажњу, водећи свуда рачуна и одовуд и у повратку о мом положају.

25. априла 1913. года у Београду

Са архипастирским благословом,
Ваш молитвеник,
А Е Митрополит Димитрије.

---

³⁴ Николај Николајевич Дурново (1842–1919), руски публициста и новинар.

³⁵ Василиј Николајевич Дурново (1884–1920), руски официр.

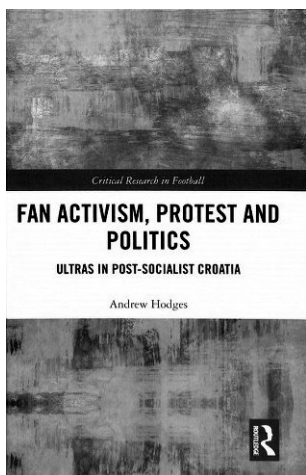
др Милан Радовановић
Београд

Друштвена историја у фокусу XXXI

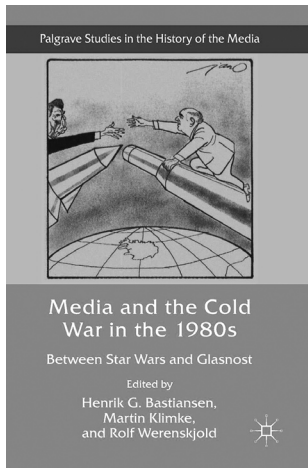
Karsten, Arne, *Der Untergang der Welt von gestern. Wien und die k. u. k. Monarchie 1911-1919*, Verlag C.H. Beck, München 2019, 320 S.

Окончање Првог светског рата значило је и нестанак четири велика царства. Аустроугарска, монархија коју су деценијама уназад раздирали унутрашњи конфликти и која је била изложена огромним спољнополитичким притисцима, коначно се распала на низ националних држава. Многобројни истраживачи бавили су се импликацијама растакања царске и краљевске монархије из перспективе народа који су њеним сломом остварили сан о националној еманципацији. Питање тога шта је нестанак Аустроугарске значило за „малог човека“ који се затекао на страни поражених остало је, међутим, скоро потпуно занемарено. Арне Карстен, историчар и историчар уметности, који предаје на Универзитету у Вуперталу (Bergische Universität Wuppertal), у овој се публикацији бави значајем историјске прекретнице распада монархије из перспективе појединца, независно од надређеног и свакако доминантног контекста високе политике. Разматрајући примере савременика, аутор пружа сасвим јединствен увид у епоху која је означила крај грађанске Европе. Личне историје дипломата, војника, политичара и уметника, Карстен употпуњава анализом судбина „обичних људи“, настојећи да на покренуто питање пружи што комплекснији и што комплетнији одговор.

Hodges, Andrew, *Fan Activism, Protest and Politics. Ultras in post-socialist Croatia*, Routledge, Taylor & Francis Group, London – New York 2019, 170 p.

Ендрју Хоџинс је социјални антрополог, запослен на Лајбниц Институту за истраживање Источне и Југоисточне Европе (Leibnitz Institut für Ost- und Südosteuropaforschung) у Регенсбургу. Преваходно се бави левим и прогресивним фракцијама навијача у Загребу и Хрватској, у постсоцијалистичком периоду. Феномену организованих навијачких група приступа са становишта социологије и антропологије. Овом публикацијом аутор покушава да утврди у којој се мери навијачке групе могу сматрати политичким актерима или учесницима у друштвеним покретима; у ком смислу навијачки сукоби припадају ширем контексту друштвено-политичких трансформација и са којим се методолошким недоумицама друштвене науке суочавају при изучавању феномена везаних за организовано навијање. Поред увода и закључка, монографију сачињава укупно осам поглавља. Пошто је постојање и делатност навијачних група сместио у контекст распада социјалистичке Југославије, аутор се бави методолошким основама истраживања, свакодневним активностима навијача, њиховом интеракцијом са полицијом и политичким идејама које их покрећу. На примеру навијача у Хрватској, разматра феномене родних односа, насиља, сексуалности и политичке коректности. Последње поглавље посвећено је идеји „аутентичности“ навијачких убеђења и транснационалном умрежавању њихових организованих група.

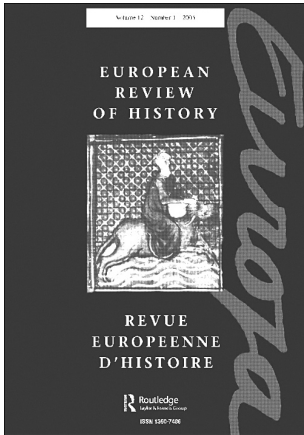
Bastiansen, Henrik G. (Ed.); Klimke, Martin (Ed.); Werenskjold, Rolf (Ed.), *Media and the Cold War in the 1980s. Between Star Wars and Glasnost*, Palgrave Macmillan, Cham 2019, 346 p.

Хладни рат, између осталог, представља и репрезентативан пример глобалног медијског феномена. Два сукобљена блока водила су свакодневну борбу на два паралелна медијска фронта. Домаћу јавност требало је идеолошки „заситити“, док је истовремено другу страну ваљало по сваку цену дискредитовати у намери да постигне исти циљ. Овај зборник радова посвећен је улози коју су телевизија, радио и штампа одиграли у покушајима да се ови циљеви остваре током последње деценије хладноратовног сукоба. Четрнаест радова сакупљених у овој публикацији на најразличитије начине приступа надређеној теми. У контексту америчке спољне политике анализирају се часописи, кинематографија и телевизијске серије. Кроз теме фотожурнализма, музике и уметности дефинисане су основне карактеристике интеракције две сукобљене стране последњој деценији сукоба. Три рата посвећена су присуству специфичних хладноратовских тема из посматраног периода у норвешком новинарству и кинематографији. Аутори објављених прилога бавили су се и појачаним присуством историјских садржаја у медијима током завршне фазе Хладног рата, начином приказивања политичких лидера на фотографијама у совјетским часописима и политичком контекстуализацијом карактеристичних сцена које је камера забележила. Зборник радова приредили су Хенрик Бастијансен и Ролф Веренскјорд, професори Факултета за медије и журналистику, Универзитетског колеџа Волда (Volda University College) и Мартин Климке, професор историје на Њујоршком универзитету у Абу Дабију (New York University Abu Dhabi).

Fahlenbrach, Kathrin, *Medien, Geschichte und Wahrnehmung – Eine Einführung in die Mediengeschichte*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2019, 305 S.

Катрин Фаленбрах директорка је Института за медије и комуникације, Универзитета у Хамбургу (Institut für Medien und Kommunikation, Universität Hamburg). Превасходно се бави темама интерпретације и естетике фотографија, филма, телевизије и компјутерских игара, као и историјом медија у целини. У овој монографији себи је поставила једно основно питање – како је развој медија дефинисан начином на који човек перципира свет око себе? Ауторка обликовање медијских садржаја настоји да осветли разматрајући их у оквирима историјске вертикале, почевши од првих текстова публикованих у штампи, преко телефона, радија, филма, па све до најразличитијих облика медијске комуникације у дигиталном свету. Фаленбах се првенствено при томе фокусира на технике, конвенције и начине обликовања медија. Еволуцију и усавршавање медија посматра у контексту настојања да се оствари што потпунија интеракција са чулима појединца. Оријентисана на приказивање међузависности разумевања, естетике и техника обликовања медијских садржаја, монографија представља својеврсни увод у област научног истраживања медија. Са друге стране, отвара низ истраживачких тема, кроз инсистирање на новим перспективама. Поред увода, публикацију чини укупно четири поглавља, посвећена говорним (медијима говорења и слушања), штампаним (медијима писања и читања), визуелним (медијима показивања и гледања) и аудио-визуелним садржајима.

European Review of History: Revue européenne d'histoire, Volume 26 (2019), Issue 1. Voluntary Organisations in Yugoslavia (1918-1941)/Le fait associatif en Yougoslavie (1918-1941)

Прва свеска часописа *European Review of History: Revue européenne d'histoire* за 2019. годину специјално је издање посвећено делатности волонтерских организација у Краљевини Југославији. Интересовање истраживача за организације која су формално функционисале независно од државних институција нагло је порасло после пада Берлинског зида. У случају Југославије и земаља Источне Европе истраживања су, међутим, умногоме остала ограничена на период Хладног рата. Прилози објављени у овом издању часописа за циљ имају продубљивање релативно скромних постојећих знања о активностима волонтерских организација у Краљевини Југославији. Аутори прилога фокусирали су се на два надређена питања – интеракцију оваквих друштава са државним институцијама и улогу коју су родни односи одиграли у њиховом формирању и функционисању. Мимо увода, специјално издање часописа *European Review of History: Revue européenne d'histoire* садржи осам текстова. Прилози се тичу улоге коју су у изградњи националног и политичког јединства југословенског друштва одиграла удружења добровољних ватрогасаца; аутоеманципацијског деловања Гајрета; положаја и делатности соколског покрета; улоге коју је Савез жидовских омладинских удружења одиграо у стварању јединствене јеврејске заједнице у Југославији; конфликта између организација војвођанских Немаца у предвечерје Другог светског рата; делатности Јадранске страже и народних кухиња у Краљевини Југославији. Уредници специјалног издања часописа *European Review of History: Revue européenne d'histoire* су Стефано Петрунгаро (Stefano Petrungaro), истраживач при Одељењу за компаративне студије лингвистике и културе, Универзитета у Венецији (Dipartimento di

Studi Linguistici e Culturali Comparati, Università Ca' Foscari Venezia) и Фабио Гиоми (Fabio Giomi), заменик директора Центра за турске, отоманске, балканске и централноазијске студије (Centre d'Études Turques, Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiques) у Паризу.

Слободан Мандић, историчар
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@gmail.com

Прикази сајтова (Web адресар) XXIX

Историјски архив Београда, „База података заточеника
логора Сајмиште”, *Ескалација у Холокауст*,
<<https://www.holokaust.arhiv-beograda.org/sajmiste>> (20. XII 2018).

The screenshot shows the website 'Escalation in the Holocaust' (Ескалација у Холокауст). The navigation menu includes 'Почетна', 'Логор Сајмиште', 'Зборник', 'База података', and 'Активности'. The main heading is 'База података заточеника логора Сајмиште'. Below it is a search form with the label 'Претрага' and a search button. A small text block below the search form states: 'База података заточеника логора Сајмиште садржи податке за 3.505 особа. Претраживање се врши по презимену, имену, или оба податка. Уколико сматрате да је у неким случајевима потребно кориговати или допунити податке у бази, молимо Вас да контактирате Архив на office@arhiv-beograda.org, са назнаком логор Сајмиште.'

У логору на београдском Сајмишту, где је почетком децембра 1941. године било заточено око 6.400 Јевреја и око 600 Рома, већином жена и деце, живот је изгубило преко 6.300 заточеника, и то за само шест недеља, у априлу и мају 1942. године. Иако о овим жртвама више од 70 година није било детаљнијих података, захваљујући недавном открићу приликом ревизије фондова у Историјском архиву Београда, пронађена је архивска грађа која садржи документацију и пријаве смрти за више од 3000 београдских Јевреја убијених у логору Сајмиште. Мотивисани овим открићем, у Историјском архиву Београда су иницирали широку међународну сарадњу са циљем да се истраже савремена искуства и

Кодирани
Документи

Почетна
Логор Сајмиште
Зборник
База података
Активности

Презиме: Леви
Име: Јосиф
Име оца: Јаков
Девојачко презиме:
Година рођења / старост: 1905 / 36
Занимање: чиновник
Националност / вероисповест: Јевреј /
Боравиште / адреса: Београд /
ИЗВОРИ:
ИАБ-42-К414-8
Подносилац пријаве: Народни одбор I региона
НАПОМЕНА:
ПОРОДИЦА:

▶ Леви	Јосиф	Кадмон	1896	трговачки заступник	2059
▶ Леви	Јосиф	Натан	1894	трговац	2060
▶ Леви	Јуда	Аврам	1899	учитељ	2061
▶ Леви	Љуба-Хана	Буки	1895	домаћица	2090

методологије, како би пронађен материјал био обрађен и представљен јавности на најбољи и најефектнији начин. Као један од резултата пројекта *Ескалација у Холокауст* произишла је и претражива база података заточеника логора Сајмиште која садржи податке за 3.505 убијених особа. Претраживање се врши по презимену, имену, или оба податка. Унетим подацима о жртвама (презиме; име; име оца; девојачко презиме; година рођења/старост; занимање; националност/вероисповест; боравиште; извор; подносилац пријаве) у појединим случајевима придружене су и дигиталне копије докумената из других архивских целина, а које се односе на одређену личност (пријаве боравка, уписнице ученика, пријаве имовине, различите молбе и др). Придружена архивска грађа на посебан начин сведочи о животу једне заједнице, чији су припадници трагично страдали у логору на београдском Сајмишту 1942. године.

Институт за новију историју Србије, **Токови историје**
 <<http://tokovi.istorije.rs>> (23. XII 2018).

Интернет презентација *Токова Историје*, часописа Института за новију историју Србије, у склопу које је омогућено преузимање свих чланака објављених у овом научном часопису, почевши од првог објављеног броја из 1967. године. Архива часописа је дата прегледно у обрнутом хроношком низу, али без могућности напредне претраге. Упркос томе, читавање страница је веома брзо, те стога корисници могу лако вршити преглед апстраката и чланака датих у пдф формату. Од пратећих садржаја су дати историјат часописа, упутство за ауторе, а посебно је издвојен најновији број. Осим тога, треба похвалити редак пример детаљно и транспарентно исказане уређивачке политике и услова коришћења датог материјала („Циљеви и делокруг”), те обавеза главног и одговорног уредника и редакције, обавеза аутора и рецензената, питања ауторских права и плагијата („Етички принципи”). Токови историје излазе у три свеске годишње, при чему трећа свеска излази претежно на енглеском језику. Од броја 2/2016. часопис Токови историје се налази на ЕРИХ ПЛУС листи.

Завод за проучавање културног развитка, **Часопис Култура**
 <<http://www.casopiskultura.rs>> (23. XII 2018).

КУЛТУРА

О часопису Бројеви Претрага Вести Редакција Теме / Упутства Контакт

	<p>160 / 2018</p> <p>Култура и демократија - 50 година часописа Култура Редакција: др Љубодраг Ристић, др Милета Продановић, др Александар Кадијевић, др Дејана Прњат, др Драгана Мартиновић, др Слободан Мрђа Секретар и извршни уредник: Пеђа Пивљанин Главна уредница: др Владислава Гордић Петковић</p>	 <p>160 / 2018 Култура и демократија - 50 година часописа</p>
	<p>159 / 2018</p> <p>Присаједињење Војводине Србији • О архитекти Николи Добровићу Редакција: др Љубодраг Ристић, др Милета Продановић, др Александар Кадијевић, др Дејана Прњат, др Драгана Мартиновић, др Слободан Мрђа Секретар и извршни уредник: Пеђа Пивљанин</p>	 <p>159 / 2018 Присаједињење Србији • О архитекту Николи Добровићу</p>
	<p>158 / 2018</p>	 <p>158 / 2018</p>

Часопис Култура је покренут 1968. године заслугом Стевана Мајсторовића, оснивача Завода за проучавање културног развитка, са намером подстицања интегралног, аналитичког и критичког тумачења савремених културних феномена. За пола века излажења, објављено је 160 бројева, који су онедавно доступни и у дигиталном облику у оквиру наменски креиране интернет презентације. Колекција комплета часописа је састављена од дигиталних копија скенираних старијих бројева и новијих, већ насталих у електронској форми. Захваљујући технологији оптичког препознавања знакова (OCR), којом су старији бројеви обрађени, збирка је претражива и унутар садржаја текстова. Поред прегледа појединачних наслова архиве у одељку Бројеви, омогућена је и напредна претрага комплетног садржаја у делу за напредну претрагу, и то према следећим критеријумима: аутор текста, наслов текста, година издања, број, тема, кључне речи. Од пратећих садржаја ту је још и кратак запис о часопису, актуелне вести, садашња и све досадашње редакције часописа (са члановима издавачког савета), као и упутство за предају радова.

Mission Centenaire 14–18

<<http://centenaire.org/fr>> (24. XII 2018).

LA MISSION | LE LABEL "CENTENAIRE" | LES TEMPS FORTS | PRESSE ET COMMUNICATION | MÉCIENS | FAIRE UN DON | 1418.AJNEL.COM | CLEMENCEAU2018.FR | SOMME14-18.COM FR EN DE

14 Mission 18 CENTENAIRE

Vidéos & diaporamas | Dossiers | L'agenda du Centenaire

Vivre le Centenaire | Découvrir le Centenaire | Comprendre le Centenaire

En France | Dans le monde | Trésors d'archives | Autour de la Grande Guerre | Espace scientifique | Espace pédagogique

Trésors d'archives

Trésors d'archives

Cinq photographies de Gaston Chéreau prises pendant la guerre italo-turque de 1911

Fonds publics

- Archives nationales
- Archives départementales
- Archives municipales
- Bibliothèques
- Cinéma-théques
- Musées
- Autres établissements
- Fonds privés

DOSSIERS

La Guerre 14-18 dans les

Француски портал посвећен стогодишњици обележавања Првог светског рата настао је као резултат деловања радне групе именоване од стране француске владе 2012. године. У раду овог тела учествовале су бројне и најважније француске културне институције. Портал има три главне секције: прву посвећену комеморативним догађајима у Француској и другде; другу фокусирану на француске дигиталне колекције и теме у вези са Првим светским ратом, укључујући редак и вредан архивски материјал (Trésors des archives); трећу, која је у вези са научним и образовним активностима. Посебан значај секцији са дигиталним архивским документима даје грађа пореклом из приватних колекција. У оквиру презентације су размештене и бројне везе ка другим интернет локацијама. Иако иницијално покренут као мултилингвалан (француски, енглески, немачки језик), највећи број садржаја на порталу је доступан само на француском језику.

Ryan Richardson, **Rock Scene magazine (1973-1982)**
 <<http://www.rockscenester.com>> (12. XII 2018).

Слободан приступ дигиталној колекцији америчког магазина Рок сцена (1973-1982) омогућен је захваљујући прегалаштву Рајана Ричардсона, пасионираног колекционара артефаката панк рок културе 70-их и 80-их година: музичких записа, флајера, фанзина и фотографија. Иако аутор у пропратном тексту духовито истиче како ће доступна колекција часописа осим колекционарима и заљубљеницима у популарну културу неким послужити и као ново средство прокрастиниције и смањивања радне продуктивности (необавезним прелиставањем колекције), остаје неупитно да доступна дигитална архива од сто пет бројева Рок магазина нуди могућност за прикупљање корисних информација за истраживање феномена популарне културе. Такође, од значаја могу бити и подаци о производима који су се рекламирали у часопису тада намењеном првенствено млађој публици.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-а, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
god.drustv.istor@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу.

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме.

Упутства за писање напомена и библиографија

Цитирање монографије:

Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008, стр. 443. (у даљем тексту: Перишић, М., *Од Стаљина ка Сартру...*)

Перишић, М., *Од Стаљина ка Сартру...*, стр. 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Lukavac, Mirko, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946. god.)”, у: *Filmska kultura*, 100, XIX, 1975, str. 165. (у даљем тексту: Lukavac, M., „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj...”)

Lukavac, M., „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj...”, str. 166.

Brubaker, Rogers, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge 1998, pp. 272–306. (у даљем тексту: Brubaker, R., “Myths and Misconceptions...”)

Brubaker, R., “Myths and Misconceptions...”, p. 273.

Чолић, Милутин, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, стр. 5.

Навођење докумената из архивских фондова:

Најпре навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ 180, Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65-185-580, Протест против...)

Навођење података са Интернета:

Најпре навести име аутора и назив текста, а потом назив сајта, његову www. адресу и датум посете. Касније наводити скраћено.

Алексева, Людмила, „История инакомыслия в СССР”, 1983, у: Мемориал, <http://www.memo.ru/history/DISS/books/ALEXEEWA/index.htm>, (19.01.2010). (у даљем тексту: Алексева, Л., „История инакомыслия...”)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not be sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats. Manuscripts should be sent to: god.drustv.istor@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

Guideline for referencing and bibliography

Books:

Aldcroft, Derek, *The European Economy 1914-2000*, Routledge, London 2001, pp. 58–59. (hereinafter: Aldcroft, Derek, *The European Economy...*, pp. 58–59)

Journal articles, edited volumes, newspaper articles

Sokoloff, Kenneth L., “Inventive Activity in Early Industrial America: Evidence From Patent Records 1790–1846”, *The Journal of Economic History*, Vol. 48, No. 4, 1988, p. 813. (hereinafter: Sokoloff, K. L., “Inventive Activity in Early...”, p. 813)

Brubaker, Rogers, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, in: *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge 1998, pp. 272–306. (hereinafter: Brubaker, R., “Myths and Misconceptions...”)

Archival documents:

Reference should consist of: Name of the archive, title and number of the archival collection, number of a folder or a box, number of an archival unit, document title. Use shorter forms in the further text.

Webpages and documents from the Internet

The reference should consist of: full name of the author, title of the document, webpage title, the address, and the date of visit. In further text use shorter form. For example:

Olga Manojlovic Pintar, “Bereavement and Mourning (South East Europe)”, 1914–1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz et al., issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10179>

(accessed: 25.12.2015)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831